

श्रीगणेशायनमः अनुचित्यमहालक्ष्मीहरिलोचनचंद्रिकां कुर्वेकुवलयानंदसदलंकारचंद्रिकां चिकीर्षिताविघ्नसिद्धयइष्टदेवतां
स्तोति अमरीति अत्रचरणमेवपंकजमिति मयूरव्यंसकादिसमासाप्रयणात्परिणामालंकारः चरणे आरोप्यमाणस्य पंकजस्यारोपविषय
चरणात्मनापरिणतिं विनादुरितदूरीकरणक्रियार्थत्वात्संभवात् परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयीविषयात्मनेतितल्लक्षणात् नचपंकजमिवचरण

अमरीकवरीभारभ्रमरीमुखरीकृतं दूरीकरोतुदुरितंगोरीचरणपंकजं १

मिति पूर्वपदार्थप्रधानं उपनिनसमास एवास्त्विति शङ्कं अमरीणां कवरीभारस्य केशपाशस्य संबन्धिनीसौगंध्यलोभात् तत्संसृष्टाया अमरीतयामु
खरीकृतमिति विशेषणस्यानुगुण्याभावात् नस्य पंकजगतत्वेनैव प्रसिद्धेति एतद्विशेषणावगतेन च पादपत्तनेनाभिव्यज्यमाना गोरी विषयासुरा
गनागनारतिः कविर्गतांतां पुष्पा नीति त्रेयो लंकारोऽपि बोध्यः १

परस्परैरिति भ्राज्ज्वोपुरातनो जायायती अथादिमामं हेभ्वरोस्तुमुः किंभूतो प्रपंचस्यजीववर्गस्यमातायितृस्त्यो निरुपाधिकृपाश्रयत्वाद्द्वितोपदंष्ट्र
त्वाच्च तथापरस्परसंबधिन्यास्तपःसंपत्तेः फलवदाचरितंपरस्परस्वरूपं ययोस्तौ अत्रपरशब्दस्य क्रियाविनिमयविवक्षायां कर्मव्यतिहारमर्चना
भ्राद्वान्ये इतिवार्तिकेन द्विर्भाव असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपःसुर्वक्तव्य इत्यनेन सुपःस्वादेशे च परस्परशब्दव्युत्पत्तेः पार्वतीतपःसमृद्धिक

परस्परतपःसंपत्कलायिनपरस्परौ प्रपंचमातायितरो भ्राज्ज्वो जायायतीस्तुमः २

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६१ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

लायिनः परमेभ्वरतपः परमेभ्वरतपः संपत्कलायिता च पार्वतीत्यर्थे लिभ्यते तपःसंपत्तेर्भवफलं निरतिशयानंद इति तदुपमया परस्परं परमं प्रेमास्य
दत्तलक्षणः भृंगारो व्यज्यमानः सोभाग्यातिशयव्यंजनमुखेन शिवयोर्भाविप्रकर्षपर्यवस्यतीति सहृदयेराकलनीयम् मातायितरावितिरूपका
भ्यामुक्तोपमयोः संसृष्टिः परस्परंचोपमयोः फलाभिनेतृकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकर इति दिक् २

ॐ

संप्रतिप्रतिपिदादयिषितानामलकाराणां व्युत्पत्तिरित्युक्तं ॥ पुनरुक्तं ॥ तथैव कलत्राद्यैर्गानन्यारसास्वाद्यौ पथिकत्वेन फलत्वं प्रस्थावतां प्रकृतं प्रप्रसूत्ये
सूचयितुं शृंगाररसाधिदैवतं श्रीकृष्णं प्रतिगुसान्नादानंदं प्रार्थयते ॥ उहात्येति समुक्तं ॥ दोमे मत्वं शश्वत् भवं शाश्वतिकं भग्नावरणतया सदा प्र-
काशमानं श्रेयो विगलितवेद्यांतरमानंदं रमोऽसद्विनिश्चुते ॥ रसपदाभिधेयं दिशतु ददति त्वर्थः ॥ यथा श्रुते मुक्तिप्रार्थनायाः प्रकृतेऽसंगत्यापत्तेः
सकः यो धन्यैर्महा महिमुग्गशालिभिर्निरिदग्निभिर्योगकलया योगकोशालिनस्तदद्या कुसल उरसो मध्यवर्तिनो लहदयपुंडरीकस्य भगवं मुकु

उहात्ययोगकलया तदद्या कुसलया धन्यैश्चिरादपियथारुचिगृह्यमाणः
यः प्रसुरत्यविरतं परितृणरूपः श्रेयः समेदिशतु शाश्वतिकं मुकुंदः ३

लं अधोमुखवतया विंधमानं उहात्येव कप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कलत्राचिराद्दृक्कालं यथारुचि यथेच्छं गृह्यमाणो यिराम कृष्णाद्यभिमतभूर्ति ध्यान
गोचरी क्रियमाणोपि परितः पूर्णरूपमस्य तथा भूतोऽपरिछिन्नब्रह्मरूपः अविरतं निरंतरं मुक्तिदशायां स्फुरति प्रकाशत इति विरोधा लंकारः
ओपासनिकरूपस्य कल्पितत्वेन च तत्परिहारः अथवा योगिभिरप्यचिंत्यस्वरूप इति माहात्म्यातिशयवर्णनं अत्र योगिगत भगवद्विधायक
रसि भावस्वरूपविगतं तं प्रत्यंगतया प्रेयो लंकारः ३

चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य प्रयोजनाभिधेये प्रदर्शयति अलंकारेषु अर्थालंकारेषु पमादिषु विषये बालानामव्युत्पन्ना-
नां तेष्ववगाहनस्य व्युत्पत्तैः सिद्धयद्दृश्यार्थः तेषां ये लक्ष्यलक्षणे तयोः संग्रहं इति नित्यमापेक्षत्वात् समासः लक्ष्यमुदाहरणं अलंकारत्वं च रसादि-
भिन्नव्यंग्यभिन्नत्वे स निशब्दार्थान्यतरनिष्ठाया विषयिता संबंधावच्छिन्ना च महत्तिजनकता वच्छेदकत्वं अनुप्रासादि विशिष्टशब्द-
ज्ञानादुपमादि विशिष्टार्थज्ञानाच्च महत्कारोदयान्तैः पुलक्षणासमन्वयः शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकतायां विषयितया वच्छेदकत्वेन तदि-

अलंकारेषु बालानामवगाहनसिद्धये ललितः क्रियते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः ४
येषां चंद्रालोकदृश्यं ते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः प्रायस्तत्पूर्वतर्षामितरेषां त्वभिनवावितर्च्यते ५

शेषणी भूतान्नुपमासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदकता वच्छेदकत्वात् रसवदाद्यलंकारसंग्रहाय व्यंग्योपमादि वारणाय च भेदद्वयगर्भस्य संग्रहोपादनं ४ पर-
मग्रंथापहारशंका निरासायाह येषामिति येषामलंकाराणां चंद्रालोके चंद्रालोकारव्यंग्ये न एवेत्यनंतरं लिख्यं तदिति शेषः भवस्थितानामपि
केषां चिदलेखनात्प्राय इत्युक्तं यथाऽनंतरश्लोकस्योत्तरार्धं तत्रैवं दृश्यते तद्वये लेखनोक्तैस्तन्वांगस्तनयोरिवेति स्वयं त्वन्यदेव विरचितमिति ए-
वं वदीयते न कथनादावां कानि रासः ५

७

७

संप्रत्यर्थी तंकारेषु निरूपणीयेषु बहुलालंकारपटकनचासुत्राभिप्रेक्ष्य प्रथममुपमा लंकारं लक्ष्मिनि उपमेनि अचंचलक्ष्य निर्द्वैतः शैब्यं
क्षणं सादृश्यतस्वीश्रमस्तु निजनकता तद्विदिमं सादृश्यगिनियानतत् धर्मिणो रभेदापचारात् लक्षणव्याचष्टयेति यत्र काव्ये वृत्तित्वं भव
मर्थः तच्च गतिकलक्षणा न्यतरसहकारेण बोधकत्वसंबंधेन उपमाननाधिक्यगुणंच द्रादि उपमेयवर्णमानं कामिनीलदनादि सत्सदृश्यः काव्ये

[illegible]

उपमायत्र सा ददय लक्ष्मीरुद्धसति द्वयोः हंसीव कृष्णते कीर्तिः स्वर्गिणामवगाहते ६ यत्रोप
मानोपभेययोः सत् ददय लक्ष्मीरुद्धसति द्वयोः हंसीव कृष्णते कीर्तिः स्वर्गिणामवगाहते ६ यत्रोप
सप्तकाशते तत्रोपमालंकारः हंसीव लुप्तुदाहरणं ७

भावनापरिपक्वबुद्धिः व्यंग्यस्य मर्यादाप्रतीतिनियमरूपाय साव्यं जनेत्यर्थः अत्र चोपमानोपमेययोरिति स्वरूपकथनं न तु लक्षणं तर्गनं व्यावर्तनीयाभावान् आत्माश्रयापादकत्वाच्च उपमानत्वोपमेयत्वयोरुपमाघटिनत्वात् इत्थंचालंकारत्वे सति सादृश्यत्वमुपमालंकारलक्षणंबोध्यं एवमग्रे व्यधिकारप्राप्तमलंकारत्वविशेषणंबोध्यं हंसीत्यादि अत्र तावदिदोवार्थे सादृश्ये निरूपितत्वसंसर्गणिहं

स्यादेरन्वयः सादृश्यस्य प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गगावगाहनाश्रयत्वरूपे साधारणधर्मे तस्य च स्वस्वरूपसंबंधे न कीर्तो सादृश्यस्य निपातार्थतया भावार्थ
प्रति साक्षात्संबंधेन विशेष्यत्वे विशेषणत्वे च बाधकाभावात् तथा च हंसी निरूपित सादृश्यप्रयोजकस्वर्गाकर्मकावगाहनाश्रयत्वव
तिबोधः न चैवं स्वर्गगावगाहनमिव शब्दश्चेत्याद्यग्रिमं ग्रंथे धात्वर्थस्य समानधर्मत्वोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यं तदाश्रयत्वस्य समानधर्मत्वोक्त्यर्थे
तथात्वस्योचित्यायां तत्वेन विशेषोधाभावात् तथा सति तत्रैव कुतो न सादृश्यान्वय इति चेत् न धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारसाधारण्येति वाच्यं
णश्चाब्दबोधे विशेष्यतया विभक्त्यर्थीपस्थितेर्हेतुत्वात् न च निपातार्थमिन्न दृष्टित्वेन प्रकारताविशेषणीयेति वाच्यं घटो न पश्यतीत्यादौ धात्वर्थ
न्विताभावस्य कर्मतासंसर्गेण दर्शने न्वयापत्तः यदि तु धात्वर्थेपि नास्यैव शात्सादृश्यान्वयो न भवमिद्धस्मदाधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकार
रतासंबंधेन नान्वयमुद्धिं प्रति नञ्जन्वोपस्थितेः अनिवंधकत्वमात्रं परिकल्प्य घटो न पश्यतीत्यादौ पूर्वोक्तान्वयबोधो निराकर्णः न च दर्श
क एव मरविंदमिव सुंदरवदनमित्यादावखिंदादिनिरूपित सादृश्यस्य प्रयोजकतासंसर्गेण सुंदरपदार्थैकदेशेपि सुंदरत्वेऽनुभ
न्वयस्तादृशस्य चाभेदेन मुखबाधो इत्थं चारविंदमिच्छपित सादृश्यप्रयोजकसौंदर्यविदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः अरविंदसुंदरमितिसंश्लेषरनि
दपदं न अरविंदमिरूपित सादृश्यप्रयोजकत्वकालेन तच्चाभेदेन पदार्थैकदेशेसौंदर्ये न्वेति एवं चारविंदमिरूपित सादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंदर्यव
न्नं वदनमित्यन्वयबोधः एकदेशान्वययोगादप्यनिदप्रदेमेव लक्षणया सार्थबोधकं सुंदरपदं तु तात्पर्यग्राहकमित्येक अरविंदमिरूपदं न च

आरविंद निरूपित सादृश्यवद्दनमिति बोधः सादृश्यस्य निपातार्थतया भेदेन नाभा र्था न्वये बाधकानावात् अरावंदमिव भातीत्यत्र भाति शीनार्थकत्वे
 इरविंदपदस्य अरविंद निरूपित सादृश्यप्रकारकज्ञानविषये लक्षणा तस्य चाभेदेन मुखादावन्तयः शेषं तात्पर्यग्राहकं पूर्वोक्तदिशा वा सादृश्य-
 स्थे च प्रकाशिता संसर्गे णि धात्वर्थे न्वयः अत्रैव सौंदर्येणेति धर्मे पि दा ने तु तीया र्थस्य प्रयोज्यत्वं स्य मादृश्ये न्वयात्सौंदर्यप्रयोज्यारविंद निरूपित

इयंच पूर्णेर्गमेमे लुच्यते हंसी कीर्तिः स्वर्गिणो वगाहनमिव शब्दश्चेत्येते
 आमुपमानोपमेयसाधारणधर्मेपि मावाचकानांचतुर्णामप्युपादानात्

सादृश्यप्रकारकज्ञानविषय इति बोधः आद्यकल्पे नु अरविंदपदमेव सत्त्वर्थबोधकमितरत्तात्पर्यग्राहकमिति ध्येयं इयंच सादृश्यस्य पदार्थंतिरु-
 मते दाब्दबोधरीतिरूपदर्शिता तस्य समानधर्मरूपत्वे लुचं इदं वपुरवभित्तादौ चं इच्छति धर्मवन्मुखमिति बोधः अत्रैवाह्लादकमितिसमानधर्मो-
 पादाने इवार्थस्य धर्मस्याह्लादकत्वे पदार्थे कदेशेऽन्वयः तदसहिष्णुतायां लुचं इति श्लाह्लादकपदस्य लक्षणा चं द्रादिपदं तात्प

र्यग्राहकं 'तुंद्रसदृशमित्यत्राप्येकदेशोसादृश्येचंशान्वयःससंबंधिकत्वात् सदृशपदवाचंद्रसादृश्यविशिष्टलाक्षणिकं अत्रैवाह्लादकत्वेनेत्युक्तावभे
 दस्तृतीयार्थस्तस्यचरनदृशपदार्थकदेशोधर्मन्वयस्तथाचाह्लादकत्वाभिन्नचंद्रानिधर्मवदभिन्नमुखवमितिबोधःसदृशपदमववाप्तवर्थबोधकमि
 नरनाम्यग्राहकमित्येवंविधाअन्वयसरणिश्रेणयस्तत्रतत्रशब्दब्युत्पत्तिनिपुणैरनुसंधेयाइत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्तपरिचिंतनंन ६
 यृणैपिमेतीत्यनंतरुमात्रंकारिकैरितिपूरणीयं तत्वंचविशेषतउपात्तशब्दशक्तिप्रतिपादितोपमानोपमेयकत्वेसतिविशेषतःशब्दोपात्त
 समानधर्मकत्वेचसतिविशेषतःस्वनिरूढशब्दगम्यत्व स्वपदमुपमापरं उपमानलुप्तायामयिलक्षणयोपमानप्रतिपत्तेस्त्वद्वारणायशक्ती
 ति उपमेयलुप्तायांस्मरवधूपंतीत्यादावात्मनउपमेयस्याध्याहृतेनात्मानमितिशब्देनबोधनादुपात्तेतिशब्दविशेषणं एवमपिनन्वीत्य
 नेनात्रोपमेयस्यकाव्यस्यसदृशनदृश्यतइत्येवंविधायांलुप्तोपमानायामुपमानस्यचसदृशपदोपात्तत्वाद्विशेषतइति उपमेयोपमान
 तावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः धर्मलुप्तायामप्युपमाकाचकैनसामान्यतोधर्मस्योपात्तत्वाद्विशेषतइति उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः वा
 चकलुप्तायामयिलक्षणयोपमानादिपदेनोपमावगमात्तद्वारणायविशेषतःस्वनिरूढेति उपमायांचनिरूढादिववद्वायथाशब्दाइत्याद्यभियुक्ता
 क्तिसंगृहीनाइवादयः अत्रनिपातरूपस्यैवादेरुपसर्गवत्तद्योतकत्वमेव कथमन्यथाशरैरुत्तैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्नरसानिवेत्तादातुस्वादपि
 दोनरत्नतीयादिसंगतिः उस्वादैरुद्धरणक्रियांप्रत्यकरणत्वात् इवार्थसादृश्यान्वयित्वेनकरणीभूतशरविशेषणत्वाभावाच्च द्योतकत्वेतूस्वा

दिपदस्योस्त्रसदृशपरनयोस्त्रसदृशः शरैरिनिशरविशेषणत्वेन नृतायादिसंगनिरितिवैय्याकरणमनंतुनादरणीयं उपास्यते गुरुरित्यादौ धात्वर्थोऽस्म
नक्रियाया अकर्मकतया कर्मलकारानुपपत्तिरूपबाधकस्योपसर्गवाचकतायामिवेवादिवाचकतायामभावेन दृष्टांतवैषम्यस्य स्फुटत्वात् विशेष
णविशेष्ययोः समानविभक्तिकतायां विशेष्येण सहेकार्थं भवेद्यत्र विशेषणं तत्र लिंगादयः प्रायो विशेष्यस्था विशेषण इत्यनुशासनस्येवोपमा
नोपमेययोरपितस्यां लिंगसंख्याविभेदेऽपि उपमानोपमेयता विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोरित्यनुशासनस्य सत्वेनोपमानपदोत्तरतृती
यादेः साधुत्वार्थतयोपपत्तेश्च तस्माद्वाचकत्वमेवेवादीनां युक्तं चेत्तत् अन्यथा सकलालंकारिकसंमतस्येव शब्दप्रयोगे श्रौनीत्वस्य दत्त
जलांजलित्वापत्तेः रूढिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेन चंद्रादिपदेन चंद्रमदृशलक्षणायां निषिद्धलाक्षणि कत्वरूपनेयार्थत्वदोषापत्तेश्च
अपि च इवादेर्घीतकत्वनये चंद्रादेरुपमानस्य पदार्थैकदेशतया तत्र साधारणधर्मान्वयानुपपत्तिरिति दिक् उपमानेत्यादि उपमान
त्वं चोपमानिरूपकत्वेन विवक्षितत्वं नदाश्रयत्वेन विवक्षितत्वं चोपमेयत्वं साधारणत्वं धर्मस्वारसिकमौपचारिकं विंबप्रतिबिंबभावक
नं श्लेषकृतं वस्तु प्रतिवस्तुभावेन समासभेदाश्रयणेनेत्यनेकधा चित्रमीमांसायां प्रपञ्चितं तत्र स्वर्गगावगाहनस्य तथात्वमौपचारिकं
कीर्तितस्य स्वारसिकत्वाभावात् उपादानादिति वाचकस्योपादानं निर्द्देशः इतरेषां अनुशब्देन प्रतिपादनं तदिति चिंतनीयं ६, ७

साधारण्यप्रकारविशेषोपदर्शनायोदाहरणान्तरमाह यथावेति गुणदोषाविति गुणदोषावर्थात्तरस्य गृह्णन्जानन्बुधः पंडितः पूर्वपूर्वनिर्दिष्टं गुणं शिरसाभ्याघते आंदोलितेन शिरसा अभिनंदयति परंपरतो निर्दिष्टं दोषं कंठे नियच्छति निरुणद्धि वाचा कंठात्त्वहिर्नेद्वा टयतीत्यर्थः कइव इंदुस्त्वेडौ चंद्रगरले गृह्णन्नुपाददान ईश्वरो हर इव सोयिहि पूर्वचंद्रं शिरसाभ्याघते तत्पूर्वकं धारयति परंचगरलं कंठे नियच्छति स्थापयतीति

यथावा गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निंदुस्त्वेडा विवेश्वरः शिरसाभ्याघते पूर्वपरं कंठे नियच्छति ७ अत्रयद्यपि उपमानोपमेययोर्नेकः साधारणो धर्मः उपमाने ईश्वरे चंद्रगरलयोर्ग्रहणमुपादानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य चंद्रस्य शिरसाभ्याघनं वहनं उत्तरस्य गरलस्य कंठे नियमनं मंस्थापनं उपमेये बुधगुणं दोषयोर्ग्रहणं ज्ञानं तयोर्मध्यपूर्वम्यगुणस्य शिरसाभ्याघनं शिरः कंथेनाभिनंदनं उत्तरस्य दोषस्य कंठे नियमनं कंठादुपरिवाचा अनुदाटनमिति भेदात्

स्वेडस्तु गरलं विषमित्यमरः ७ शंकते अत्रयद्यपीति साधारणस्तत्वेनाभिमनो धर्मः गृह्णन् शिरसाभ्याघते पूर्वमित्यादि नोक्तो यद्यपि नैको न साधारण इति योजना गृह्णन्मित्यादि नोक्त एकोपि धर्मः साधारणो नेति वा यथाश्रुते साधारणस्य साधारणत्वा भावोक्तेरसंगतत्वापत्तेः साधारण्या भावो हेतुः उपमान इत्यागम्य इति भेदादित्यनेनोक्तः

यथेत्यादि वाचकलुप्तेति वाचकत्वं चात्रानुपूर्वीविशेषवत्तयोपमाबोधनेनिरूढत्वं तच्च शास्त्र्यानिरूढलक्षणयावा तत्राद्यमिवादेर्हितीयं तु सुन्दर्यदादेशितितदभावात्तडि द्वौरीत्यादौ वाचकलोपः समासानुशासनेन निरूढलक्षणगावगमेयिआनुपूर्वीविशेषवत्तयाशब्दविशेषस्य तदबोधनात् शास्त्रकृतइति शास्त्रप्रयुक्तइत्यर्थः कर्पूरं नीत्यवेति अवसर्वभ्रान्तिपदिकेभ्यः किंप्रवाचकव्यइत्यनेनविहितः द्विप्रलुप्तोपिस्मर्यमाणो ध

साचाष्टथा यथा वाचकलुप्ता १ धर्मलुप्ता २ धर्मवाचकलुप्ता ३ वाचकोपमेयलुप्ता ४ उपमानलुप्ता ५ वाचकोपमानलुप्ता ६ धर्मोपमानलुप्ता ७ धर्मोपमानवाचकलुप्ता चेति ८ तत्रोपमानलोपरहिताश्रित्वारोभेदास्तडि द्वौरीत्यादिश्लोकेन प्रदर्शिताः तद्वतोभेदात्तरश्लोकेन दर्शिताः तत्र तडि द्वौरीत्यत्र वाचकलोपस्तडि दिवगौरीत्यर्थे उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासविधायकशास्त्रकृतः इंदुतुल्यास्येत्यत्र धर्मलोपः सत्त्वैल्लिकः नशास्त्रकृतः कात्याइंदुतुल्यास्येत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् कर्पूरं नीत्यत्र धर्मवाचकलोपः कर्पूरमिवाचरंतीत्यर्थे किं हि तस्य कर्पूरवदानं दात्मकाचारार्थकस्य किंप्रवृत्तशब्दे

न स ह लोपात्

ममात्ररूपं आचारं बोधयति कर्पूरपदं च लक्षणया कर्पूरसादृश्यं तस्य चातिरिक्तत्वे पूर्ववत्प्रयोजकता संसर्गेणाचारो न्वयो धर्मरूपत्वे त्वभेदेन वस्तुतस्तु किंप्रलोपाप्रतिसंधानेपि तथा बोधात्कर्पूरदिशब्दाएव कर्पूरदि सादृश्यप्रयोजकाभिन्नं तस्मादृश्याभिन्नं वाचारं लक्षयंतीति युक्तं

ननु वाचकस्येवादेरनुयादानाल्लोपोयुक्तः साधारणधर्मस्यत्वाचाररूपस्य किं बुधात्ततया कथं लोपस्तत्राह कर्पूरवदानं दातृकाचारार्थस्य कियद्भूति कर्पूरस्येवेतीवार्थवतिः आनंदात्मकः जनकतासंबंधेन वस्तुगत्या आनंदस्वरूपोय आचारस्तद्धोधकस्येत्यर्थः ननु किं प्रलोपाशनेप्याचारप्रतीतेः कर्पूरदिपदानामेव तद्धोधकत्वपक्षे कथं धर्मलोपः संगमनीय इति चेत् अत्र प्राञ्चः एवमपि तद्वाचकतया विहितस्य किंपोलोपात्तलोपव्यपदेशः

अत्र धर्मलोप एल्लिकः नयनयोरानंदात्मकतया
कर्पूरं नीतितदुपादानस्यापि संभवादिति ७५

अतएवात्र समानार्थकः क्यच्चेनोपासः तस्यालुप्तत्वादित्याहुः नव्यास्तु धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेपि आनंदत्वादिना विशेषरूपेणानुपादानाद्धर्मलोपोयुक्तएव अन्यथा इदुनुल्यास्येत्यादेर्धर्मलुप्तोदाहरणस्यासंगतत्वापत्तेः नचैवं क्यजादायपि धर्मलुप्तास्यादिनिवाच्यं द्रष्टापत्तेरित्याहुः

स्मरवधूयंतीत्यत्रेति ननूयमानादाचारइतिकर्मभूतादुपमानादाचारेक्यचोविधानात्स्मरवधूरतिमिवाचरंतीत्यवगमेप्यात्मानमन्यांवेतिकथंनिर्णयस्तत्राहविशेषणेति रत्यनुरूपाचरणस्यकांतिकरणकत्वरूपविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः कांतेः स्वरसतः स्वीयत्वावगमादितिभावः नचात्मनउपमेयस्यतन्वीपदेनोपादानात्कथंलोपइतिवाच्यं तस्याद्वितीयांततयाकर्मभूतोपमेयासमर्पकत्वात्आत्मानमित्यध्यात्तेनेवतद्धोधात् अत्रचस्मरवधूपदेनस्मर

कांस्यात्स्मरवधूयंतीत्यत्रवाचकोपमेयलोपः अत्रकांत्येतिविशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानंकामवधूमिवाचरंतीत्यर्थस्यंगम्यमानतयास्वात्मनउपमेयस्यसहोपमावाचकेनानुपादानात् सत्वेच्छिकः स्वात्मानंस्मरवधूयंतीत्युपमेयोपादानस्यापिसंभवात् काकतालीयमित्यत्रकाकतालशब्दोवृत्तिविषयेकाकतालसमवेतक्रियावर्तिनोतेनकाकागमनमिचतालपतनमिवकाकनालमितीवार्थेसमासाच्चतद्विषयादिनिज्ञापकात्समासः उभयत्रोपमेयंस्वस्यकचिद्गमनंतत्रैवरहसितन्याअवस्थानंचतेनस्वस्यतस्याश्चसमागमः

वधूसादृश्यंलक्ष्यते तस्यचमयोजकत्वसंस्कर्षाणाभेदेनवाऽचारेन्वयः तथाचस्मरवधूसादृश्याभिन्नआत्मकर्मकोयआचारस्तदाश्रयस्तन्वीतिबोधः काकतालीयेति वृत्तिविषये समासविषये ज्ञापकादिति इवार्थेसमासांभावेतद्विषयादित्यनेनेवार्थविषयसमासानुवादोऽनुपपन्नस्त्वज्ञापकइत्यर्थः उभयत्र काकागमनतालपतनयोः उपमेयमित्यन

तंरंक्रमेणोतिशेषः तेनेति काकतालसमवेतक्रियापरयोः काकतालपदयोरिवार्थसामेनेत्यर्थः काकतालसमागमेति अयंभावः काकागमनतालपतनयोरुपमानत्वेतदुपमेययोः स्वीयगमननन्वयवस्थानयोः पृथगनुपात्तत्वेनोपमेयतयान्वयायोगात्काकतालसमागमएवोपमानं इत्थंचकाकतालसमागमसदृशं काकतालपदार्थस्तस्यचाभेदेनस्वीयतन्वीसमागमरूपेउपमेयेऽन्वयइति ततइति तादृशसमासोत्तरमित्यर्थः इतितदर्थइति काकतालप

काकतालसमागमसदृशइतिफलति ततःकाकतालमिवकाकतालीयमितिद्वितीयस्मिन्निवार्ये समासाच्चतद्विषयादिति सूत्रेण इवेप्रतिष्ठातावित्यधिकारस्थेनछप्रत्ययः तथाचपतनदलितं तालफलंयथाकाकेनोपभुक्तमेवंरहोदर्शनस्तुभितदहदयातन्वीस्वेनोपभुक्तेतिनदर्थः ततश्चात्र

दलक्षितस्यकाककृततालफलोपभोगसदृशस्याभेदेनतन्वीरतिलाभरूपेणोपमेयेनान्वयादितिभावः अत्रपतनदलितमितिर्होदर्शनस्तुभितदहदयेति चबिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मस्वरूपकथनंनत्वेवमन्वयाकारइतिबोध्यं नचसकृदुच्चरिताभ्यांकाकतालपदाभ्यांकथमुपमानद्वयावगमइतियान्यं अनुभवानुसार्यनुशासनेन व्युत्पत्तिवैविध्यस्यस्फुटंप्रतिपत्तेरिति एवंदुरूहत्वासंघं व्याख्यायतत्रोपमानलुप्तादींश्चतुर्गणभेदान्प्रदर्शयितुमाह ततश्चेति

का कागमनेत्यादि काकागमनतालपतनरूपोयः समागमस्तद्रूपस्येत्यर्थः इदंच काकागमनमिव तालपतनमिवेति महाभाष्यगतविग्रहवाक्यविरोधो
शंकापरिहारायोक्तं समागमस्य तादृशक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तयुक्त्या तस्योक्तार्थे एव पर्यवसानात् विशिष्टोपमायां विशेषणोपभावगतिवत्समागमोप
मायामणितदवयवक्रिययोर्यथायोग्यमानामुपमामभिप्रेत्य महाभाष्यकृता तादृशविग्रहवाक्यप्रणयनमित्याशयः धर्मस्यानुपादानइति तत्स्था

काकागमनतालपतनसमागमरूपस्य काककृततालफलोपभोगरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात् प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः समा
सासार्थोपमायां वाचकोपमानलोपः सर्वेष्वयं लोपश्च प्रत्ययविधायकशास्त्रकृतः अवितर्कितसंभवमिति साधारणधर्मस्यानुपादाने
प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोपः इति सूक्ष्मया दृष्ट्या वधारितव्यं एतेषामुदाहरणान्तराणि
विस्तरभयान्न लिख्यन्ते

नेअभवत्किञ्च विभित्वे इति पाठ इति भावः इति श्रीमत्तत्सदुपाख्य रामभट्टसूरिवरात्मजवेद्यनाथविरचितायामलंकारचंद्रिकाख्यायां कुवलया नंदटीकाया
मुपमाप्रकरणं संपूर्णं यद्यप्युपमाने रूपणानंतरंतन्मूलं कारेषु संभवत्सा द्रव्या उपमेयोपमैव प्रथमं निरूपयितुमुचितं तान् त्वारोपितसा दृश्यनिबंधनो
नन्वयस्तथापि तं द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकतया तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकामुपमेयोपमामपेक्ष्य शीघ्रोपस्थितिकमभिप्रेत्य प्रथमं निरूपयति ७

उपमानोपमेयत्वमिति उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः इदं ते श्रूयमाणत्वात् विवक्ष्यत इति च शेषः एवं चैकस्यैव वस्तुनो यदुपमानत्वमुपमेयत्वं
च विवक्ष्यते तदनन्वय इत्यन्वयः असंभवशङ्कानिरासाय मध्ये उदाहरणोक्तिः न नूक्तलक्षणस्य भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टेत्यादिरशानो
पमायामतिव्याप्तिः तत्र मत्यादेरेकस्यैव वस्तुन उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् अथैकस्य वस्तुनो यदेकनिरूपितमुपमानत्वमुपमेय
त्वं चेति विवक्षितं एकपदस्यावृत्तिकल्पनात् इत्थं च रशानोपमायामत्यादेश्वेष्टादिनिरूपितमुपमानत्वं भणित्यादिनिरूपितं तूपमेयत्वमि

उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः इदं इति दुर्गिरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः ११
एकस्यैव वस्तुन उपमानोपमेयत्ववर्णनमनन्वयः वर्ण्यमानमपि स्वस्य स्वनसाधर्म्यना
न्वेतीति व्युत्पत्तेः

एकनिरूपितोपमानोपमेयत्वविरहान्नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा एवमिव जलं जलमिव खमित्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः तत्रैकस्यैव वस्तुनो गगनस्य
एकजलनिरूपितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनादिति चेन्मेवं एकस्यैव वेति विरोधद्वयोर्कैवकारबलेन स्वाश्रयनिरूपितयोरुपमानोपमेयत्वं यो लभिन
क्यति प्रसंगाभावात् अस्ति हि इदं इति दुर्गिरिवैत्यनन्वये उपमानत्वमुपमेयत्वं च स्वाश्रये दुर्गिरूपितं न तुरशानोपमायामुपमेयोपमायां वेति संक्षेपः १३

कथं तृतीयसदृशव्यवच्छेदलभस्तच्चाह धर्मार्थयोरिति धर्मार्थयोर्मध्यइत्यर्थः मुखनः शब्देन तथाच प्राप्तस्य पुनर्वचनं तदिनरपरिसंख्यार्थमिति न्यायादि
हापि तृतीयसदृशव्यावृत्तिभावावः स्वमिवेति शब्ददर्शनमिदं स्वमाकाङ्क्षामिवजलं कालुष्यापगमेन निर्मलत्वातिशयात् शेषं स्पष्टं निर्मलत्वादीत्या

धर्मार्थयोः कस्यचित्केन चित्सादृश्ये वर्णिते तस्याप्यन्येन सादृश्यमर्थसिद्धमपि मुखतो वर्ण्यमानं तृतीयसदृशव्यवच्छेदं फलति यथावा
स्वमिवजलं जलमिव स्वं हंस इव चंद्मं च इव हंसः कुमुदाकारास्ताराकाराणि कुमुदानि पूर्वत्र पूर्णश्रीरिति धर्मोत्पत्तः इह निर्मल
त्वादधिर्मेनोपातइति ज्ञेयः रुदाहरणद्वयेऽपि प्रकृतयोरेवोपनानोपमेयत्वकल्पनं राक्षिधर्मार्थसमृद्धेः शरदिगगनसलिलादिनेर्म
ल्यस्य च वर्णनीयत्वात् प्रकृता प्रकृतयोरप्येषा संभवति यथा गिरिवजराजोयंगजराजइवोच्चकैर्विभक्तिगिरिः निर्झरइव
मदधारा मदधारेवास्य निर्झरः स्तवति तृतीयमुपमानोपमेयत्वप्रकल्पनं त्वल्लोचनसमंपद्यत्वं चक्रसदृशो विधुः १३

दिपदेन ज्ञेयत्वातिशायुपरिग्रहः गिरिवेति अत्र गजः प्रकृतः अयमिति प्रकृतपरमत्रिंशन्नामनिर्दिष्टत्वात् अतएवोपक्रमादप्येयस्य मदधारेत्यन्वयो बो
ध्यः अत्र पूर्वार्थेऽपि उच्चकैर्विभानीतिसमानधर्मोत्पत्तः उत्तरादिवस्त्वतीति स उत्कृष्ट इति दिक् इत्युपमेयोपमाप्रकरणं प्रतीपमिति लक्ष्यनिर्दिष्टाः १३

ननुपमानोपमेयभावस्यैवैवक्षिकतयासुखादेरप्युपमानत्वसंभवाच्चंद्रइवमुखमिन्युपमायामनिव्याप्तिरित्यत आह प्रमिद्वेति प्रसिद्धोपमानम्यउपमेय
 भावः उपमेयत्वं प्रतीपपदवाच्यं कुनः प्रानिलोभ्यात् प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलत्वात् उपमेयभावप्रातिलोभ्यादित्यविमर्गपात्रेपिप्रसिद्धोपमानम्य
 यउपमेयभावस्तस्यंप्रातिलोभ्यादुपमानप्रतिकूलत्वादुपमानस्योपमेयत्वकल्पनंप्रतीपमित्युच्यतइतिव्यारख्यं ननुप्रसिद्धम्योपमानोपमेयभावस्य
 त्रैपगीत्यादित्यथाभ्रुतरीत्या एवंविधप्रातिलोभ्यस्यतृतीयपंचमप्रतीपभेदाव्यापित्वनप्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्यगादिति एवंचोक्तप्रकारेणोपमा

प्रसिद्धोपमानोपमेयभावः प्रातिस्तेभ्यास्त्वर्त्तापं यथावा न्यत्वन्नेत्रन्ममानकांनिमलिलेभग्नंतदिंदीवरंमेधेरंतरितः प्रियेतवमुग्वछायानु
 कारीशशी ययित्वद्गमनानुसारंगनगस्तेराजहंसागनाल्वत्सादृश्यविजोदमात्रमपिमं देवेननक्षम्यते

नप्रातिकूलत्वस्य प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमि

तत्वकथनेनप्रसिद्धोपमानप्रतिकूलधर्मः प्रतीपमितिप्रतीपपंचकसाधारणंसामान्यलक्षणमितिस्तूचितं अतएवपंचमप्रतीपव्याख्यानावसरंवक्ष्यति उपमान
 प्रातिलोभ्यादिति प्रतिकूलत्वंचनिरस्कारप्रयोजकत्वं एनस्यचसकलप्रतीपभेदसाधारण्यंतत्रतत्रस्फुटीकरिष्यते यथावेति प्रोषितम्यप्रियांप्रातिवियोग
 वेदनानिवेदनमिदं अथिप्रियत्वदीयसादृश्येनविनोदनंविनोदोधिर्हयायनंतन्मात्रमपिमं देवेननक्षम्यते एतदेवदर्शयति यदित्यादिना त्वन्नेत्रयोः
 समानासाधारणीकांतिः शोभायस्यतथाविधंयदिंदीचरंतत्सलिलेभग्नं वर्षतुर्नाजलहृद्देः नवमुग्वस्यछाययाकांक्षाअनुकारीमदृशः शशीमेधेरंतरितबलि

रोहितः ये पीत्यपि भिन्नकर्मः त्वद्गमनमदृशगतयो ये राजहंसास्ते पिगता इति अत्र कांतीत्यादि धर्मे पादानात्पूर्वेदाहरणवेल्लक्षण्यबोधं ननु प्रमानादुपमेय
स्याधिक्यवर्णनारूपात् व्यतिरेकालंकारादस्य को भेदः उच्यते तत्र वै धर्मप्रयुक्तसु उपमेयस्याधिक्यं विवक्षितमिदं तूपमाननाम्ना च प्रयुक्तत्वात्सा धर्म्यप्रयु
क्तमिति प्रतीयांतरमाह अन्योपमेयेति अन्यदवर्ण्ये उपमानं तद्वर्ण्यदुपमेयं तस्य लाभे व वर्णनीयस्य सुखोदरनादरोगवर्षपरिहारो विनतत् प्रतीयमि

अन्योपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत् अलंगोर्षेण सेवकं कांत्वा चं दोषितादृशः १४ अत्युत्कृष्टगुणतया वर्ण्यमानस्यान्यत्र स्वसा
दृश्यमसहमानस्योपमेयं किंचित्प्रदर्श्यतावता तस्य तिरस्कारो द्वितीयं प्रतीयं पूर्वस्मादपि विच्छित्तिविशेषशालि यथावा गर्वमसंवा
द्यमिमं लोचनयुगलेन किंचिद्वहसि भेदे संतीदृशानि दिशिदिशि सरस्सु ननु नीलनलिनानि

त्यर्थः तस्य गर्वप्रसक्तिपूर्वकत्वेनोपमेयताया

अपि पूर्वमप्राप्त्या उपमानतिरस्कृतिविशेषप्रयोजकत्वादिति भावः अतएव लाभेनेत्युक्तं ननु सत्त्वेनेति अप्राप्तमप्राप्तेर्लाभशब्दार्थत्वात् विच्छित्तिविशेषे
ति च मत्कारोक्तैर्त्यर्थः उक्तरीत्यापमानतिरस्कारातिशयप्रतीतेरिति भावः गर्वमिति असंवात्यं संवहनायोग्यं अपरिमितमिति यावत् भेदोऽपि
नेदृति संबोधनं नृन्विति हेत्वर्थे अव्ययानामनेकार्थत्वात् पूर्वोदाहरणे कांत्वेनिसमानधर्मे पादानमिदं नुनेति भेदः

वंण्येयमेवैति अन्यस्यावर्ण्यस्य अनादरोपितंथाप्रतीत्यमित्यर्थः अहमेवेति सुदारुणानामतितीव्राणां गुरुः श्रेष्ठः तातेतिमानुकंपसंबोधने मास्मह
 व्यइति दर्पमाकृष्टा इत्यर्थः वर्ण्यनान्यस्येति निरूपितत्वंतुनीयार्थः वर्ण्यनिरूपितायान्यस्यावर्ण्यस्योपमातस्या इत्यर्थः अनिष्यत्तिवचः उच्यमाना अनि
 ष्यत्तिः कृदभिहितइतिन्यायात् तत्त्वंनीयं मुधेति किलेतिचार्तमुजमितिचार्तमुधानिष्ययोजनोऽपवादः अलीकार्थकत्वेना निरा

वर्ण्येयमेयंलाभेनतथान्यस्याप्यनादरः कः क्रौर्यदर्पस्तेमृतोत्वत्तुल्याः संनिहिस्त्रियः १५ अलुत्कृष्टगुणतयाकचिदप्युपमान
 भावमसहमानस्यावर्ण्यस्यवर्ण्यमुपमेयंपरिकल्प्यतावतातस्यतिरस्कारः पूर्वप्रतीपवैपरीत्येनद्वितीयप्रतीपं यथावा अहमेवगुरुः
 सुदारुणानामितिहालाहलमास्मनानदृश्यः ननुसंतिभवादृशानिभूयोभूवनेस्मिन्वचनानिदुर्जनानां वर्ण्यनान्यस्योपमाया अनिष्य
 त्तिवचश्चतत् सुधापवादेऽमुग्धाक्षित्वन्मुखवाभंकिलाबुजं १६ अवर्ण्येवर्ण्येयमितिचवचनंपूर्वभ्यउत्कर्षशालिचतुर्थप्रती
 पं उदाहरणेऽमुधापवादलोच्योपमित्यनिष्यत्तिरुद्धाटिता यथावा आकर्णयिसरोजाक्षित्वचनीयमिदंभुवि द्राक्षांकस्तववक्त्रेणपा

मरेरुपमीयते मरेरुपमीयते उपमानतिरस्कारातिशयप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः सुधापवादलोच्येति उक्तार्थमेतत् आकर्णयेति वचनी

अलीकतयानिंदितं अतएवमुवीलुक्तं लोकान्तेरमुख्यासन्निधानेनविशेषादर्शनादलीकत्वग्रहायोगात् संनिधानेपिविशेषाग्रहणासामरेरिलुक्तं

अन्येवात्मनादयः अत्रचास्वरसबीजं प्रागेवावेदितं इति प्रतीपप्रकरणं रूपकं लक्षयति विषय्यभेदेति रूप्यते इतरव्याप्यतया ज्ञायते धर्मि अनेनेति रूपं तत्तत् रूपमस्यासौ तद् रूपस्तस्य भावस्माद् रूप्यं चंद्रकार्यकारित्वादि विषयिण उपमानस्य अभेदनाद् रूप्याभ्यां विषयस्योपमेयस्य यत्तु रंजनं स्तोपरस्कृत्तु द्विविषयीकरणभित्तियावत् तद् रूपकमित्यर्थः रूपकं तदित्येव पाठः रूपकं त्विति पाठे तु नदित्य आहार्यं उपान्तर्बिंबाविशिष्टविषयधर्मिकाऽहा शरीरोऽप निश्चय विषयी भूतं उपमानाऽभेदताद् रूप्यान्यतरत् रूपकमिति तु निष्कर्षः मुखं चंद्र इत्यादौ नामार्थयोरेव दान्वयव्युत्पत्तिवशादाहार्यं चंद्राभेदनिश्चयाल्लक्षण समन्वयः मुखमपरश्चंद्र इत्यत्र तु न चंद्राभेदो विषयः अपर इति भेदस्य विवक्षितत्वात् अपितु चंद्रकार्यकारित्वरूपं ताद् रूप्यमिति तत्रापि लक्षणसंगतिः न च

अन्येतु पंचमं प्रतीपप्रकारं उपमानाक्षेप रूपत्वादाक्षेपालं कारमाहुः विषय्यभेद

ताद् रूप्यं रंजनं विषयस्य यत् रूपकं तत्रिधा धिक्व न्यूनत्वानुभयोक्तिभिः १८

तस्य मुखे सत्वात्कथमारोप इति वाच्यं चंद्रकार्यसजानीयकारित्वस्येव मुखे सत्वाद् इति यद्यपि नामार्थयोरेव दान्वयानुरोधादिहापि चंद्रपदलक्षितस्य तत्कार्यकारिणोऽभेदसंसर्गेणैव मुखेऽन्वयादभेद रूपकमेव तथाप्युपमानतावच्छेदक रूपेणाभेदमाने एवाभेद रूपकत्वं तत्कार्यकारित्वादिरूपेणाभेदमाने तु ताद् रूप्य रूपकत्वमिति तात्पर्यं अत्र कमलमनं भसिकमले च कुवले ये तानि कनकलति कायामित्याद्यतिशयोक्तिवारणा योपात्तेति विषयविशेषणं आरोपश्च निवेधानं गम्यत्वेन विशेषणीयः तेनापद्रुतो नातिव्याप्तिः श्रुतिवारणाया होर्येति त्वत्सादनखरलानां यदलक्तकमार्जनं इदं श्रीरवंडले येन पांडुरीकरणं विधेरिति

मिनिदर्शनांषारणाय बिंबाविशिष्टेति संज्ञा योत्स्रक्षयौ निर्गमाय निश्चयेत्युक्तं मितिसंक्षेपः आधिक्येत्यादि आधिक्यमुपमानम्यस्वाभावि कीमवस्थाम
पेक्ष्योपमेयतादात्म्यवस्थायांबोधं एवं न्यूनत्वमपि अनुभयं आधिक्यन्यूनत्वोभवरहितं अभेदताद्रूप्यान्यतरमात्रं अयं हीत्यादि अयं वर्ण्यमानो रा
जायेन हेतुना पुरः नगर्यः शिवस्यापि त्रिपुरदग्धत्वात्स एवायमिति भावः नातीचीकमिति नृनीयमेव तात्पर्यीकं तीयादीककत्वात्थेवाच्य इति वार्तिकानुसा
रात् विलोचनं विनेत्वन्वयः १९ शंभुरिति अत्राप्ययमिति नृनीयं अन्यथाऽतिशयोक्त्या परत्वरूपकोदाहरणत्वासंगतेः अद्य राजभावावस्थायां सम

अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् अयमास्ते विनाशं भुस्तानीचीकं विलोचनं १९
शंभुर्विष्वक्मवत्यधस्वीकृत्य समदृष्टितां अस्यामुखे दुना लब्धे नेत्रानंदे किमिंदुना २०

दृष्टितां समसंख्यलौचनवत्तां च मुखे दुनेति अत्रेदुपदमिंदुकार्यकारिपरं किमिंदुनेति प्रसिद्धं चंद्राद्भेदविवक्षणात् अतश्चंद्रताद्रूप्यरूपक
मिदं नचात्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादिंदुकार्यकारिणामुखाभेदरूपकं स्यात् न तु चंद्रताद्रूप्यरूपकमिति वाच्यं व्युत्पन्नैवेति त्र्येण मुरवम्यस्वनिष्ठाभेदप्र
तियोगित्वसंसर्गिणान्वयाभ्युपगमात् विशेषणानुयोगिकस्यापि विशेषणसंबंधतायाः स्वामित्वस्य वस्तुवार्थत्ववादिभिः प्राचीनैश्चैत्रस्य धनमिन्यादावंगीका
रात् एवं च मुखनिष्ठाभेदप्रतियोगीचंद्रस्तत्कार्यकारिवेति बोधान्न मुखभावेदरूपकापत्तिः मुखप्रतियोगिकाभेदस्याभानादिति एवमन्यत्राप्युक्तं २०

र्थनिमित्तं न पौनरुक्त्यं तावत् विधांतरोक्तेः प्राक् उद्देशकमत्रानिन्धान्येनेति निर्दिशकमवैपरीत्येनेत्यर्थः एतदेवविशदयति येनेत्यादि विशेषणेनेतिहेतो
 तृतीया पुरदग्धृत्वंविशेषणहेतुकशिवाभेदानुरंजनानादित्यर्थः ननुन्यूनत्ववर्णनेभेदापकर्षयोः प्रतीतिः कथंचमन्कारितेत्यन आह अभेददाढ्यायादकत्वादिति

येनदग्धाङ्गनिविशेषणेनवर्णनीयेराशिप्रसिद्धशिवाभेदानुरंजनाच्छिवस्यपूर्वावस्थानोवर्णनीयरज
 भावावस्थायान्यूनत्वाधिक्ययोरवर्णनाच्चा नुभयाभेदरूपकमाद्यं तृतीयलोचनमहाणोक्त्यापूर्वावस्थानो
 न्यूनताप्रदर्शनात् न्यूनताभेदरूपकं द्वितीयं न्यूनत्ववर्णनमपि अभेददाढ्यापादकत्वाच्चमन्कारिविषमदृ
 ष्टित्वपरित्यागेनजगद्भक्षकत्वोक्त्या शिवस्य द्वावस्थानोवर्णनीयरजभावावस्थायामुत्कर्षविभावनादधि
 काभेदरूपकंनृतीयं एवमुत्तरगुणाद्भक्ष्यरूपकोदाहरणेष्वपिकमेणानुभयभूतनाधिकनानावाउन्नयाः अ
 नेनेवक्रमेणोदाहरणानराणि

विशेषनिषेधस्यशेषाभ्यनुज्ञाफलकनयानिषिद्ध्यतिरिक्तसकलगुणशालिताप्रतीनावेकदे
 शविभूतमनन्यवद्भवतीतिन्यायेनाभेदनिश्चयमपादकत्वादित्यर्थः विभावनात् प्रकाशनात् ७७

चंद्रज्योत्स्नालेति राजानं प्रतिकस्यचिदुक्तिः हे भगवन् चंद्रज्योत्स्नावत्प्रविशदं भवेत्तं पुलिनं यस्य तथा भूतेऽस्मिन् शरव्याः शरधूनामकनद्याः सैकं तेनैकं तानाम
यदेतौ कयोश्चिद्वस्त्रिद्वतरुणयोः चिरतरं अनिचिरकालं वा दूरं धूतमभून् कादृक् नृणाह एकः मिद्धयुवाकैः टभं दैत्यविशेषं प्रथमं निहन् वक्ति च दनि
अन्यः कंसं प्रथमं निहतं वक्ति सः कंसकैः टभयोर्निहंता त्वं तत्र तयोर्मध्ये पूर्वको हत इति तत्वं कथयेत्यन्व यद्यपि मुनिप्रभृता वै त्वभगवन्मित्यामंत्र

चंद्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकते स्मिन् शरव्यावादधूतं चिरतरमभूत्सिद्धयूनोः कयोश्चिन् एको वक्ति प्रथमं निहतं कैः टभं कंसमन्यस्त
त्वं सत्वं कथय भगवन् को हतस्तत्र पूर्वं अत्र सत्वमित्यनेन यः कंसकैः टभयोर्हितागरुडध्वजस्तनादात्म्यं वर्णनीयस्य राज्ञः प्रतिपाद्यतं प्रतिकंस
कैः टभवधयोः यो वपि र्यप्रश्नव्याजेन तन्नादात्म्यदाद्व्यकरणात्पूर्ववस्थान उल्कर्षयोरविभावनाच्चा नुभयाभेदरूपकं ७,

गमुचितं न राजादौ नथापिराज्ञो भगवन्नादात्म्यवर्णनादनौचित्यं परिहरणीयं क्वचिन्नुभवेनेति पाठः अत्र ज्योत्स्नापदेनैव चंद्रिकालाभेयि चंद्रपदं शरदपूर्णे चंद्र
परतयानां पुष्टार्थं पुष्पमालत्सत्रपुष्पपदमिवोक्तं सृष्टपुष्पपरतयेति बोध्यं वा दयोग्यतां सूचनाय नूतनोरित्युक्तं अयं हीत्युदाहरणेऽभेदोपहेतुभूतं पुरदा
हकत्वस्य साधर्म्यमुपात्तं इहेतुजगद्व्यक्तत्वादिकं तत्त्वगम्यमानमिति भेदः ७

वेधा इति चेद्वा कांता धर्मिकत्वकनकधर्मिकत्वरूपविंथा द्वययुक्तं भ्रमं बलवदनिष्ठाननुबंघिसुरवसाधनत्वभ्रमं सर्वेषामपि भ्रमाणां वेधसामिर्मणिपि प्राधान्य
विवक्षयेत्यभिधानं अयमास्तइत्युदाहरणं त्रामुसादृश्यगम्यमानमिह त्वनासक्तिरूपं लदुपात्तमिति भेदः त्वय्यागतइति राजानं प्रतिकवेरुक्तिः सेतुश्वमंथश्चेति

बंघाद्देधाभ्रमंचक्रेकांतासुकनकेषु च तासु तेष्वप्यनासक्तः साक्षाद्भर्गो नराकृतिः अत्र साक्षादिति विशेषणे
नं विरक्तस्य प्रसिद्धशिवतादात्म्यमुपदिश्य नराकृतिरिति दिव्यमूर्तिवैकल्यप्रतिपादनान्मूनाभेदरूपकं त्वय्या
गते किमिति वेपतएषसिंधुस्त्वं सेतुमंथकृदतः किमसौ बिभेति द्वीपांतरेयिनहि ते स्त्यवज्ञावदोद्यत्वा राजपुंग
वनिवेवतएवलक्ष्मीः अत्र त्वं सेतुमंथकृदिति सेतोर्मथ नस्य च कर्त्रा पुरुषोत्तमे न सह वर्णनीयस्य तादाल्य
मुत्का तथापि त्वदागमनं सेतुबंघाय मंथनाय चेतिसमुद्भूतं न भेदतव्यं द्वीपांतराणामपि त्वदज्ञां वदत्वेन पूर्वव
द्वीपांतरेजेतव्या भावात्ता सलक्ष्मीकलेन मंथनप्रसक्त्य भावाच्चेति पूर्ववस्थित उक्तार्थविभावनादधिकोभेदरूपकं

द्वंद्वः मंथनमंथः अमृतमथनं द्वीपांतरेपीत्यपि नासुतराभेदतत्त्वो नराकृतिरसूच्यते अद्य राजभावावस्थया त्रामुर्विश्वमित्यत्र विश्वसंरक्षकत्वं सादृश्य

६

६

६

६

मुपात्तं इह दुनेति भेदः ॥

किंप्रसस्येति दयितांप्रतिनायकोक्तिः तववक्ररूपेद्रुद्रकारिणिसति अयमपरः प्रसिद्धः शीतांशुश्चंद्रः यत्तुज्जुंभतेउदितोभवतितस्मात्तववक्रैः दुःप
 अस्यरुचिंकांतिं किंनहंति प्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपि प्रवर्तत इति न्यायात् प्रयोजनस्यान्यतः संभवेत दुज्जुंभणस्यासंगतेरिति किंनहंतीति काका अ
 पितुहंत्येवेति पर्यवसाने तदुज्जुंभणं हृथेति प्रतीतिपर्यवसानं एवमग्निमवाक्ययोरपि विशेषमकरः केतनं चिह्नमस्य तथा भूतस्य समुद्रस्य कामस्य च

किंप्रसस्यरुचिं नहंति नयनानंदं विधत्ते न किं वृद्धिं वा सप्तकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किं वक्रैः शो
 तवसत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जुंभते दर्पस्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्य वबिंबाधरे अत्रापरः शीतांशुरित्यनेन
 वक्रैः शोः प्रसिद्धचंद्रादेरदमाविष्कृत्य तस्य च प्रसिद्धचंद्रकार्यकारित्वमात्रप्रतिपादनेनोत्कर्षपि कर्षयोरप्र
 दर्शनादनुभयताद्वयरूपकं

आलोकनमालोकः प्रकाशश्च तन्मात्रेण अमृतेन दर्पेभिमानः उज्जुंभणहेतुः स्याच्चेत् अयुक्तमेत
 त्रयतः इह वक्रैः शोः वबिंबाधरे तदप्यस्येवेति समुचितपदाध्याहारेण योजनीयं यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दाक्षेपक्षमत्वान्न तदनुपादानेपिन्यूनपदत्वदोषः
 कार्यकारित्वमात्रेत्यनेनाभेदव्यावृत्तिः अस्यामुरेवंदुनेत्यत्र किंमिदुनेति पुनरुपादानमात्रं भेदविवक्षाज्ञापकं इह त्वपरशब्दस्याप्युपादानमिति विशेषः ६७

अचतुर्वदनइति बादरायणोव्यासः भाल्लोचनंयस्येतिव्यधिकरणत्वेपिंगमकत्वाङ्कुव्रीहिः ननुहरावपरइतिविशेषणात्तदंशोएवताङ्ग्यरूपकंस्यात्
 इतरांशोत्वमेदरूपकमेवेत्याशंक्याह अत्रेति त्रिषपीति एकत्रानेकारोपरूपायांरूपकमालायामवैरूपायायतास्यग्राहकस्यैकत्रस्थितस्यापिसाधारण्यमेव
 धितमितिभावः अयमेवचसाध्वीत्यादिपूर्वेदाहरणाद्विशेषः न्यूनरूपस्यचमत्कारित्वंपूर्वमुक्तंरुद्धसंमत्याद्दटयति इदमिति यदाहेत्यनंतरंसदिति

अचतुर्वदनोब्रह्माद्विबाहुरपरोहरिः अमाल्लोचनःशंभुर्भगवान्बादरायणः अत्रहरावपरइति
 विशेषणात्रिष्वपिताङ्ग्यमान्नविक्षाविभाविता चतुर्वदनत्वादिवैकल्यंचोक्तमितिन्यूनताङ्ग्य
 रूपकं इदंविशेषोक्तयुदाहरणमितिवामनमतं यदाह एकगुणहानौगुणसाम्यदाढ्यंविशेषोक्तिरिति

शेषः एकगुणहानौअभिहितायामितिशेषः गुणसाम्यसार्थं शेषगुणप्रयुक्तसाम्यायोगव्यवच्छेदः चतुर्वदनत्वाद्येकगुणव्यतिरेकस्यप्रमाणान्नरसिद्धस्य
 पुनर्वचनंशेषगुणाभावपरिसंख्यार्थपर्यवस्यतीतिभावः अत्रचरूपकप्रभेदत्वेनैवचमत्कारोपपत्तौनालंकारान्नरत्वंन्यूनत्ववर्णनस्ययुक्तं सामग्रीकालीन
 कार्यभावस्यत्वलंकालांतरासंभिन्नस्यतद्दृश्यमाणंयुक्तमित्यस्वरसोमतमित्यनेनसूचितः

किमसुभिरिति जडंतिमूर्खजलमयसाधारणंचंद्रसंबोधनं ग्लपितैर्नष्टैरसुभिर्निमित्तभूतैर्भ्रमसुताया दमयंत्या मनःमयिनिमज्जतुनिलीयतामिति मन्यसे
किमिति सोपहासकाकुः तेनैवमंस्था इत्यर्थः अत्रहेतुमाह किलनिश्चितंममविबुधः पंडितः स्मरः तदर्थिकांसः प्राणनिर्गमकालीनमनः प्रवेष्टाः अ
र्थ्यस्यास्तांश्रुतिंनलमुखेदुपरांमनः प्रवेष्टाधिकरणत्वेननलमुखंचंद्रतात्पर्यवतीमाहेति अयं कलंकिन इत्युदाहरणेदोषभूत्यत्वप्रयुक्तंशाब्दमाधिक्यं

किमसुभिर्ग्लपितैर्जडमन्यसेमयिनिमज्जतुभीमसुतामनः ममकिलश्रुतिमाहतदर्थिकांनलमुखेदुपरांविबुधः स्मरः अ
त्रदमयंतीकृतचंद्रोप्रालंभेप्रसिद्धचंद्रोननिर्याणकालिकमनः प्रवेशश्रुतितात्पर्यविषयः किंतुनलमुखंचंद्रएवेतिततोस्या
धिक्यप्रतिपादनादधिकताद्वय्यरूपकं रूपकस्यसावयवत्वनिरवयवत्वादिभेदप्रपंचनंतुचित्रमीमांसायां दृष्टव्यं ७३

इहलुगुणविशेषप्रयुक्तंगम्यमानंतदितिविशेषः सावयवत्वनिरवयवत्वादीति आदिनासमस्तवस्तुविषयत्वादिरूपेतत्प्रभेदानांपरंपरितत्वरूपभेदानंतर
स्यचपरिग्रहः तथाहि सावयवं निरवयवं परंपरितंचेति त्रिविधंरूपकंप्रत्येकंक्रमेणद्विविधं समस्तवस्तुविषयं एकदेशविवर्तिच केवलंमालाच श्लि
ष्टवाचकं अश्लिष्टवाचकंचेति श्लिष्टाश्लिष्टभेदयोः केवलमालारूपत्वाभ्यामंत्यंचतुर्विधमित्यष्टौभेदाः तत्रज्योत्स्नाभस्मछुरणधवलाबिभ्रतीतारका

स्थान्यतर्यानिव्यसनरसिकारात्रिकापालिकीयं दीपात्तदीपंभ्रमतिदधतीचंद्रमुद्राकपालेन्यस्त्वं सिद्धांजनपरिमलं
 लिकीत्वारोपस्यप्रधानतयावयविनोऽवयवरूपाणिज्योत्वाभस्मेत्यादिरूपकाणीति सावयवत्वं समस्तस्यवस्तुन-
 व्यं प्रोटोभौतिककरुचः पयोसुचांबिंदवः कुटजपुष्पबंधवः विद्युतांनभसिनाल्यमंडलेकुर्वतेस्मकुसुमांजलि-
 डलत्वारोपस्यावयवं भूतंविद्युतांनर्तकीस्वरूपणमार्धनशाब्दमित्येकदेशेविशेषेणशाब्दतयावर्तनादेकदेशे
 यतिगीतध्वनिपुयंत्सरवीकांतोदंतंभुतयपिपुनःप्रभ्रमयतियत् अनिद्रयच्चांतः स्वपितितदहोवेद्यभिनवां
 मिलनमेमेलनिकायित्यमालारूपंनिरवयवं सौंदर्यस्यतरंगिणीतरुणिमोक्त्यहर्षेद्रुमः कांतैः कर्मणकर्मनर्मरहसा
 विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षाक्रियाबाणाः पंचशिलीमुखवस्यललनानूडामणिः साप्रियेत्यत्रचमालारूपंनिरवयवं
 काशितजगच्चयः स्तूप्यतेदेवसदंशमुत्कारलंनकैर्भवानित्यत्रवेणुकुलयोः स्लिष्टेनवंशपदेनकुलेवेणुत्वारोप-
 स्लिष्टवाचकंकेवलंपरंपरितरूपकं विद्वन्मानसेत्यादावेतदेवमालारूपं चतुर्दशलोकवल्लिकंदइत्यत्राम्बि-
 ज्यलक्ष्म्याइत्यादावालांनंजयकुंजरस्वेत्यादौचाञ्छिष्टवाचकंमालापरंपरितंचद्रष्टव्यं विस्मरभयान्नेहप्रपंच्यते

छ,

छ

रणं

परिणामं लक्षयति परिणाम इति विषयिनिष्ठायाः प्रकृतकार्योपयोगिताया अवच्छेदिका विषयात्मना परिणामः सा च निश्चयनादान्तराध्यवसा-
यत्रिविषयता एवं च विषयभेदस्यैव विषयिणिविवक्षणात्तद्वर्गभिन्नेनाङ्कननिस्सारसिकारवर्जो धः ननु नृपक इव दृष्टिः स्यान्नित्यागिनाङ्केन न्यनुयोगि

परिणामः क्रियार्थश्चैद्विषयी विषयात्मना प्रसन्नेन दृगङ्केन वीक्षते मदिर्क्षणा यत्रारोप्यमाणो वि-
षयी किंचित्कार्योपयोगित्वेन निबध्यमानः स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वामंभन्वाप्रकृतान्मनापनिमपेक्षते न
त्रपत्रिणामालंकारः अत्रोदाहरणं प्रसन्नेनेति अत्र हि अङ्कननिर्वाची क्षणेऽप्यगित्वं निबध्यते न तु दृशः म-
यूरव्यंमक इति मातृन उत्तरपदार्थप्राधान्यात् न च तदन्तर्गत्यणन दृगङ्कमिवति पूर्वपदप्राधा-
न्यमस्तीति वाच्यं प्रसन्नेनेनिसामान्यधर्मप्रयोगादुपतिनं नृपभिः सत्सामान्याभ्याग इति तदप्रयोगः
वोपमिति मङ्गलानुदासनात् अङ्कस्य वीक्षणापयोगित्वं न स्वात्मना संभवति अतस्तस्य प्रकृतदृगात्मता
परिणत्वपेक्षणात्परिणामालंकारः

तन्मुरवदितिरूपकाद्भेदो बोध्यः

ॐ

ॐ

ॐ

अं स मा से ष्यु दा हर ति ती त्वे ति मुरारि ना ट क गं त मे त त्प चं आ त्म ना तृ ती यः मी ना ल क्ष्म ण स हि त द्वा ति या व न् अ सो प्र क्रां तो रा मः भू ते श्वा स्य शं भो र्भो
लि मा ला रू प म म रं न दी गं गा ती त्व ति स्मे ना वि का य गु ह सं रा य नि षा द य न ये मो मि त्रे ल क्ष्म ण स्य मे त्री रू प मा न रं त र्ग ण मू ल्य मु प कृ त वा न् उ प का र रू प त या द

यथा वा ती र्त्वा भू ते रा भो लि म्भ र्भ म ग्धु नी मा त्म ना सो तृ ती य म्म म्मे मो मि त्रि मे त्री म य मु प कृ त वा ना
त रं ना वि का य व्या म ग्रा ह्म नः भेः श्वा व र्ग यु व ति भिः कौ तु को दं च द्वां क द्वा द न्वी य ना नः क्ष ण म च ल म
धो वि त्र कू टं प्र म र्थे अ त्रि गो प्य मा ण आ त रं सो मि त्रि मे त्री रू प ता प त्या गु हो प का र ल क्ष ण का यि पि यो गी
न स्वा त्म ना गु ह म्भ र्ग धु ना थ प्र मा दै का र्थि त्वे न व त ना र्थि त्वा भा वा दि नि परि णा मा लं का रः ६५

त वान् अथोऽ नं त रं चि त्र कू टं प्र ति प्र त्थ प्र स्थि न वा न् की दृ शः व्या भे न ति र्य क् प्र ग्रा रि त भु ज द्वां त रा ले न त्रा त्थो ना व त्स रि णा हो स्त नो या सां त था भू दा भिः
श्वा व रा णां व्या धा नां यु व ति भिः कौ तु के ना दं चं ति वि क सं स्य क्ष णि य त्र किं या यां न था कृ द्वा द न रं व क्ष ण म न्वी य मा नोऽ नु ग म्य मा न इ त्प र्थः ६६
गिरिगामप्रकरणं

उदाहरणान्तरमाह यथावेति श्रीकृष्णस्यमथुराप्रवेशवर्णनं शौरिःश्रीकृष्णःदृष्ट्वाभिर्जगन्नातेतिदृष्टइत्याद्यन्वयाः सकौतुकंलोकंलोकमितिदर्शनीक्रियाविशेषणंसर्वत्रसंबध्यते श्लोकंव्याचष्टे यदिति तथा महाग्राहग्रहणेन युवतिसमूहैः तरुणीसमूहैः पूर्वमिति उदाहृतइतिशेषःउल्लेखइत्यनुषज्यते आरोपरूपकसंकीर्णइतिपाठेआरोपस्वरूपंयद्दृपकंतत्संकीर्णइत्यर्थः आरोपस्वरूपकैतिपाठस्तुस्पष्टार्थएव उल्लेखप्रभेदान्तरमाह एकेने

यथाया गजत्रातेतिदृष्ट्वाभिःश्रीकांतइतियौवनेतैः यथास्थितश्चबालाभिर्दृष्टःशौरिःसकौतुकं अत्रयस्तथाभीतंभक्तंगजंत्वरयात्रायते स्मसोयमादिपुरुषोत्तमइतिदृष्ट्वाभिःससारभीत्यातद्भयार्थिनीभिःकृष्णायंमथुरापुरंप्रविशान्दृष्टःयस्तथाचंचलत्वेनप्रसिद्धायश्रियोऽपिकामोपचारवैदग्ध्यनित्यंवल्लभःसोयंदिव्ययुवेतियुवतिसमूहैःसोत्कंठेदृष्टः बालाभिस्तद्वाद्यगतस्वरूपेवलंकारदर्शनिमात्राल्लासाभिर्यथास्थितवेषादियुक्तोदृष्टइतिबहुधोल्लेखः पूर्वःकामत्वाद्यारोपरूपकसंकीर्णःअयंतुशुद्धइतिभेदः एकेनबहुधोल्लेखेरेवप्यसौविषयभेदतः गुरुर्वचस्यजुनोयंकीर्तौभीष्मःशरासने ग्रहीतृभेदाभावेपि विषयभेदाद्बहुधोल्लेखवनादसावुल्लेखः उदाहरणंश्लेषसंकीर्णं वचोविषयेमहान्यदुरित्यादिवत् बहुस्यतिरित्याद्यर्थान्तरस्यापिकोडीकरणात् शुद्धोयथा

ति व्याचष्टे ग्रहीन्निति विषयभेदादित्यनंतरमेकस्येतिचेष्टः विषयप्रदमाश्रयसंबंधिनोरुपलक्षणं अतएवलक्षणेग्रहीतृविषयादीत्यादिपदेनतत्संग्रहःकृतः तत्रविषयसप्तमीनिर्दिष्टोविषयइत्युच्यते

अधिकरणं सप्तमी निर्दिष्टस्वाश्रयः षष्ठ्यादि निर्दिष्टः संबंधीति विवेकः गुरुरित्यस्यार्थकथनं महाति गुरुर्महति वाच्यवदिति विष्वकोच्चात् पटु
रिति तु तस्यार्थवसितार्थकथनं पटुर्दक्ष इत्यादीत्यादिना कीर्तिविषयेऽर्जुनो धवल इति वस्यार्थ इत्यर्थो तस्य धनुर्विषये भीष्मो भीषण इति वत् गंगेय इत्य
र्थो तस्य च संग्रहः भीष्मस्तु भीषणे रुद्रे गंगेये च निशाचर इति विष्वः क्रोडीकरणात् एकचंतगतफलद्वयन्यायेन संग्रहात् अकृशामिति कया
लिनो हरस्य भागधेयं भाग्यं तत्त्वेनाध्यवसितं पार्वतीस्वरूपं चित्ते आविरस्तु प्रकटीभवत्विति संबंधः किंभूतं कुचयोः कुचविषये अकृशं स्थूलं एव

अकृशं कुचयोः कृशं विलग्ने विपुलं च सुषि विस्तृतं नितंबे
अधेरुरुणमाविरस्तु चित्ते करुणाशालिकपालि भागधेयं

मग्नेपि विलग्नो मध्यः विलग्नो मध्यलग्नयोरिति विष्वः विपुलं आयतं अधरे अधरोष्ठे अरुणमारक्तं अरुणा धरमिति पाठस्तु प्रक्रमभंगादयुक्तः
चित्ते इति करुणाशालीत्यत्रापि मध्यमणिन्यायेन संबध्यते एवं तु धारास्तापसत्रातेतामसेषु च तापिनः दृगंतास्ताडकाशत्रोर्भूयास्तुर्मभूतय इत्याद्य
वधिकरणानेकत्वप्रयुक्तः यमः प्रतिमहीभृतां कृतवहोसितन्वीचतां सतां रवलुयुधिष्ठिरो धनपतिर्धनाकांक्षिणां गृहंशरणमिच्छतां कुलिशकोटिभिर्भूमिं
त्वमेक इह भूतले बहुविधो विधात्रा कृत इत्यादौ संबंधिभेदप्रयुक्तश्चो ह्येखोद्व्य इति दिक्
इत्यलं कार्त्तवद्रिकायामुल्लेखप्रकरणं

अथ ज्ञानप्राधान्यसाध्याल्लभ्यते न लक्षणं रत्यादिति स्मृतिभ्रांतिसंदेहव्यवहर्तव्यतया हेतुभूतैस्तदंकतेषामंकस्वदंकः तदंको विद्यते अस्मिन् तदथाभूतं मत्वर्थव्याचक्षेपप्रत्ययान् अंकश्चिद्विज्ञेयं तदिति यावन् तेन तत्संज्ञासंज्ञितमित्यर्थः अलंकृतित्रयं व्यवहारविषयः स्यादिति योजना एवंच स्मृतित्वं भ्रांतित्वसंदेहत्वा नित्रीणिलक्षणानि तत्र स्मृतित्वं नावत्स्मरणीयं नुभवसाक्षिको जातिविशेषः भ्रांतित्वं विशेष्यादृतिप्रकारकज्ञानत्वं संदेहत्वं तु निश्चयभिन्नत्वे सति संभावनाभिन्नज्ञानत्वं पारिभाषिकं स्मृतिभ्रांत्यादिवारणाय सत्यंतं उल्लेखावारणाय संभावनाभिन्नेति च मत्कारित्वं

स्यात्स्मृतिभ्रांतिसंदेहेस्तदंकालंकृतित्रयं पंकजंपश्यतः कान्तामुखं मेगाहते मनः अयंप्रमत्तमधुपं स्तन्मुखं वेत्ति पंकजं पंकजं वा सुधां शुर्वेत्यस्माकं तु वनिर्णयः स्मृतिभ्रांतिसंदेहः सादृश्यान्निबध्यमानैः स्मृतिमान्भ्रांतिमान्स्पसंदेहइति स्मृत्यादिपदां कितमलंकारचयं भवति तच्चक्रमेणोदाहृतं

पुनरखिलालंकारसाधारणं लक्षणत्रये पि निवेदनीयं तेन स घटइति स्मृता विदं रजतमिति भ्रांता वयं स्थाणुः पुरुषो वेति संशयेनातिप्रसंगइति ध्येयं गाहते आकलयति स्मरतीति यावत् सादृश्यान्निबध्यमानैरिति च मत्कारित्वोपलक्षकं न खेत स्यापि स्वातंत्र्येण लक्षणे प्रवेवाः सादृश्यामूलकानामपि स्मृत्यादीनां च मत्कारित्वेऽलंकारताया अनिवार्यत्वात् च मत्कारितै कजीवा तु त्वात्तस्याः अचमत्कारित्वे तु तेनैव ववारणमिति व्यर्थं सादृश्यं हेतु कत्वविशेषणं न चैतदेवोपादीयतां न तु च मत्कारित्वविशेषणमिति बाव्य उदाहृतेषु सादृ-

अयं भूलकं स्मृत्यादिष्वतिप्रसंगवारणार्थं तस्यावश्यं कत्वादिति संक्षेपः दिव्यानामिति मायेजलकीडावर्णनप्रस्तावेयद्यमिदं शौरिः श्रीकृष्णः अभस्तम्भ-
 लान् उन्नरंतीं निर्गच्छतीं श्रियमिदं श्रीसदृशीं कांचित्सुरस्नादये उद्धीक्ष्य जलनिधिमंथनस्य अस्मादधि स्मृतुनवान् अधीगयेति कर्मणि षष्ठी किं भूतां शिविभवा
 दिव्यास्तेषां देवानामपि सौंदर्यातिशयेन कृताश्चर्या नथास्फुरता अरविंदेन कमलेन चान्नः रमणीयः हस्तो यस्य स्मृता भूतां तथा चैवं विधनायिका सदृश
 नक्षत्रीस्मरणान्नत्संबंधिजलनिधिमंथनस्मरणमिति भावः अत्र श्रियमिवेत्युपमायाः स्मृत्यंगत्वात्तयोरंगांगित्वलक्षणः संकरः पलाशेति वक्किमलौहि-

यथावा दिव्यानामपि कृत्तविन्मयां पुरस्तादंभस्तः स्फुरदरविंदचारुहस्तां उद्धीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुन्नरंतीं मत्स्यार्थज्जलनिधिमंथनस्य बो-
 रिः पूर्वत्र स्मृतिमदुदाहरणे सदृशस्यैव स्मृतिरत्र सदृशलक्ष्मीभूतिपूर्वकं तत्संबंधिनो जलनिधिमंथनस्यापि स्मृतिमिति भदः पलाशाद्युत्कुल
 आंस्याभुक्तुं डेपतत्यलिः सोपि जंबूफल आंत्वा तमलिं धर्तुमिच्छति अत्रान्योन्यविषयभ्रान्तिनिबन्धनः पूर्वोदाहरणाद्विशेषः जीवनग्रहणेन चा
 गृहीत्वा पुनरुद्धताः किंकनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा घंटीयंत्रस्य दुर्जनाः पूर्वोदाहृतमंदहः प्रसिद्धकोटिकः अयं तु कल्पितकोटिक इति भदः स्वरूपसाद-

न्यात् भ्रान्तिः अलिः भ्रमरः सोपि भुकोपि भ्रान्तिनिबन्धन इति भ्रान्तिप्रयुक्त इत्यर्थः जीवनंति जीवनं जलं प्राणमंयोगश्च अथवा जीवनेनेन निजीवनं धनं नञ् आ
 धामुरवाः विनीनाश्च उन्नताः ऊर्ध्वमुरवाः उद्धताश्च पटीयंत्र एकरज्जुसंबद्धघटमालारूपभाषायां राहट इति प्रसिद्धं अप्रमिदंति पटीयंत्रसंबंधिनो ज्येष्ठकनि
 षुयो कोस्वरप्रसिद्धिरिति भावः इत्यलंकारचंद्रिकायां स्मृतिभ्रान्ति संदेहप्रसङ्गः ७

लक्षणां व्याचष्टे वर्णनीय इति कविमतेर्विकासः स्फूर्तिशालितानथाचोपमेये उपमानोपफलक उपमेयधर्मत्वाभिमतनिषेधः शुद्धापङ्कतिरिति लक्ष-
णमिति भावः अत्र चानुक्तनिमित्तत्वं केतवादिपदाज्यं त्वंच निषेधविशेषणबोध्यं तेन हेत्वपङ्कतौ केन वा पङ्कतौ च नातिप्रसंगः कांतः किं न
हि नूपुर इति छेकापङ्कतौ उपमेयधर्मस्य कान्तत्वस्य निषेधसत्त्वादिति प्रसंगवारणायाद्यं विशेषणं न च हि न कान्तत्वनिषेधो नृपरापाथः ३ पि

वर्णनीयेवस्तु नितत्सदृशधर्मोपफलकस्तदीयधर्मनिर्द्भवः कविमतिविकासोत्प्रेक्षितधर्मान्तर
स्यापि निर्द्भवः शुद्धापङ्कतिः यथाचंद्रवियन्नदीपुंडरीकत्वारोपफलकस्तदीयधर्मस्य चंद्रत्वस्थापद्भवः

लुब्धपुण्योपपन्नं किं न कान्तत्वनिषेधार्थ इति तद्व्यावृत्तिः पर्यस्तापङ्कतिवारणायोपमेयधर्मेत्युक्तं तत्रोपमानधर्मस्येव मुधांशुत्वादेर्निषेध इति न-
नाति व्याप्तिरिति सर्वसुस्थं पुंडरीकेति पुंडरीकं सिनांभोजं मेल्यमरः इवंच सरोरुहपदं विशेषणरमिति भावः ६३

नचचंद्रेचंद्रत्वनिषेधस्य कथं सुरवेतन्तरोपार्थत्वमिति वाच्यं आरोपदाह्यसंपादकत्वेन निषेधस्य तदर्थताया अनुभवसिद्धत्वात् अतएव दृढा
रोपरूपकमेवेदं नापक्रुतिरिति प्राचां सिद्धांतस्वदनुरोधेनैव च चित्रमीमांसायां प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनमित्यपक्रुतिलक्षणमुक्तं इह त्व
लंकाररत्नाकराद्यनुसारेणायं प्रभेद उच्यते इति सामान्यलक्षणमिति निरवयं हालाहल इति हालाहलो विषं नैव भवति किं
तुरमालस्य विषं जनाः परं केवलमत्रास्मिन् विषये व्यत्ययं वैपरीत्यं मन्वते अभ्युपगच्छति कुतस्तत्राह यस्मात् शिवसं हालाहलं निपीयसुरेव न जागर्ति

यथाचंद्रेचंद्रत्वनिर्गोवर्णनीचे सुरवेतदारोपार्थः यथावा हालाहलेनैव विषं विषं रमाजनाः परं व्यत्ययमत्र मन्वते निपीय जागर्ति
सुरेव न तं शिवः सृष्टान्निमां सुत्यति निद्रया हरिः पूर्वोदाहरणे हेतूक्तिर्नास्ति अत्र तु सास्तीति विशेषः ततश्च पूर्वपक्रुतिवदत्रापि द्वैविध्यम
पि द्रष्टव्यं

हरिस्तु इमां रमां सृष्टान् सन्निद्रया मुत्यति स्मरन्नितियाते स्मरन् पिमुत्यति किमु सृष्टान्नित्यर्थः तथा च रमाया विषरूपत्वे मोहजनक
त्वं हेतुः हालाहलस्य तृत्वापक्रुते च जागरसुरवप्रयोजकत्वमिति बोध्यं हालाहलो विषे इति विष्वः अत्र सृष्टान्मुत्यतीति कार्यकारणयोः यौवपयि विपर्य
यरूपातिशयोक्तिरलंकारः साहेतूक्तिः ततश्चेति हेतूक्तिरनुक्तिरूपभेदादित्यर्थः पूर्वपक्रुतिवत् शुद्धापक्रुतिवत् हेतुपर्यस्ताप
क्रुतिरित्येवं द्विप्रकारत्वं

आंतापदुतिरिति अन्यस्य प्रकृतस्य आंतिवारणेवार्यतेऽनेनेतिवारणं तथाचआंतिवारकेतत्वारव्यानेसतीत्यर्थः आंतंभ्रमः आवेक्तः आंत्यपदुतिरि-
त्यर्थः एवंचतत्त्वकथनेहेतुकआंतिविषयनिषेधोआंतापदुतिरितिलक्षणं बोध्यं तस्य तापकारित्वरूपस्मरदृत्तांतस्य नागरिकेति नगरेभवोनागरिक-
स्तंप्रतिग्रामीणस्यप्रश्नः समधिकापञ्चतरेभ्यः उन्नतिरुच्चता यस्येवं भूतउभयतः भुरवष्टष्टभागयोः पुछंयस्येवं भूतश्वकोयं महिषइति नहि नहि

आंतापदुतिरन्यस्य दंकायां आंतिवारणे तापंकरोतिसोत्कंपंज्वरः किंनसखिस्मरः अत्रतापंकरोतीतिस्मरदृत्तांतैकथितेत-
स्यज्वरसाधारण्यादुजुबुध्यासरव्याज्वरः किमितिष्टेष्टेनसखिस्मरइतिनलोन्म्याआंतिवारणंकृतं यथावा नागरिकसमधिकोन्न-
तिरिहमहिषः कोयमुभयतः पुछः नहिनहिकरिकलभोयंभुंडादंडोयमस्यनतुपुछं इदंसंभवद्भांतिपूर्विकायां आंतापदुताबुदा-
हरणं

ह्युत्तरंमहिषइत्यनुषज्यते अयंकरिकलभः करिणावकः कलभः करिणावकइति कोणास्कलभइत्येतावैतवसि-
द्विकरिपदसुत्कष्टकरिबो धार्थं अयमस्यभुंडादंडोनतुपुछमिति पुछइतिपाठोप्यर्द्धचिदित्वात्साधुरेव अमयुक्तत्वंतुतवपरंविचार्यमिति पूर्वैसाहरणं
देहस्यप्रांतिविषयज्वरत्वापन्नवः ज्वरः किमितिमभ्येननद्विषयसंदेहावगमात् इहतुमहिषत्वनिश्चयस्यमहिषत्वस्यनितताभेदः छ

जटेति विगृह्णयादयमुक्तिः । न तन्मय आत्मा किं कुतः प्रहर्गमिर्गदयसि अतो नैयं जटा किं तु वेणीकृतः अवेयां विणीसं
 पद्येनैतथा कृतः कचान् कलः । न तन्मय आत्मा किं कुतः प्रहर्गमिर्गदयसि अतो नैयं जटा किं तु वेणीकृतः अवेयां विणीसं
 परंतु प्रियविरहाज्जन्मयस्यैवं न कथं धवलभाषां दिनं नि अदर्थं विदुः । न तन्मय आत्मा किं कुतः प्रहर्गमिर्गदयसि अतो नैयं जटा किं तु वेणीकृतः अवेयां विणीसं

कल्पितभ्रान्तिपूर्वयथा जटानेयं वेणीकृतकचकलापां नगरलंगलकस्तूरीयं द्वारसिन्धुशिलेरवानकुसुमं
 इयं भूतिर्नांगे प्रियविरहजन्मा धवलभाषा पुरारातिभ्रांत्या कुसुमशरकिं मां प्रहरसि अत्र कल्पितभ्रान्तिर्ज
 टानेयमित्यादि निषेधमात्रोन्नेया पूर्ववत्प्रश्नाभावान् दंडीत्वत्र तत्त्वारख्या नोपमेत्युपमाभेदे मेने यदाह
 नपद्मं मुखमेवेदं नभृंगो न सुषीर्दमे इति विसृष्टसादृश्यात् तत्त्वारख्या नोपमामतेति ६५

हिर्नदुष्टः कल्पितेति कुसुमशरे उल्लेखितेत्यर्थः निषेधमात्रोन्नेयेति निषेधस्य असक्तिपूर्वकत्वादिभिभावः मेने इत्यस्वरसोद्भावनं तद्वीजं त्वमा
 बोधकस्यैवादेरसत्त्वेऽपि तदुपगमे रूपकस्याप्युपमात्वं स्यादिति स्पष्टमेव ६६

छेकापद्रुतिरिति छेकोविदग्धस्तत्त्वना अपद्रुतिः छेकापद्रुतिरितिलक्ष्यनिर्दिष्टः वाक्यान्वयायोजनहेतुकः वांकितनात्विकवस्तुनिषेधइतिलक्षणं अन्यस्यशंका तद्वत्यन्यशंकायानिवर्त्तनीयत्वेनहेतुतयाव्यपदेशः संतापात्मातीतिवत् अत्रचक्षुष्मापद्रुतिवारणायाद्यंविबोषणंममकिलभ्रुतिमाहृतं दर्थिकाभित्यधिकताद्रूप्यरूपकवारणायशंकितेति नचानेनैवक्षुष्मापद्रुतिवारणाद्वाक्येत्यादिव्यर्थमितिवाच्यं कस्यवानभवेद्राषः प्रियायासव्रणेधरे समृगंयद्यमाग्रासीवीरितापिमयाधुनेतिव्याजोक्तावतिप्रसंगवारकत्वेनतत्सार्थक्यात् यद्वक्ष्यति छेकाप

छेकापद्रुतिरन्यस्यशंकातस्तथ्यनिर्द्भव प्रजल्पन्मत्स्यदेलग्नः कांतः किंनहि नूपुरः कस्यचित्कंचित्प्रतिरहस्योक्तावन्येनश्रुतायाबुक्तेस्तात्पर्यनिरवर्णनेनतथ्यनिर्द्भवेच्छेकापद्रुतिः यथानाधिक्यानर्मसखीप्रतिप्रजल्पन्मत्स्यदेलग्नइतित्वनायकवृत्तांतेनिगद्यमानेतदाकर्ण्यकांतः किमितिशंकितवतीं अन्यां प्रतिनूपुरइतिनिर्द्भवः

स्त्यान्ययानयेनेनापद्रवः अस्याभाकारस्यहेतुंनरवर्णनेनगोपनमिति तथ्यनिर्द्भवइति तात्विकनिषेधेइत्यर्थः नूपुरोमंजीरः मंजीरो नूपुरोऽस्त्वियामित्यमरः नर्मसखी क्रीडासखी अत्रकांतपरायाः प्रजल्पन्मत्स्यदेलग्नइत्युक्तेनूपुर तात्पर्यकत्ववर्णनेनकांतत्वापद्रवो मुख्यः नूपुराभेदप्रतिपत्तिस्तुतदंगमितिबोध्यं ॥

सीत्कारमिति सीत्कारं तदनुकारिमुखध्वनिं शिष्ययति अधरं अधरोष्ठं व्रणयति व्रणो स्यास्तीति व्रणी व्रणिनं करोतीत्यर्थे तत्करोतीति णिच् न
 धारोमां च तनोति विस्तारयतीति वाक्यत्रयं नागरिकाभिप्रायेण प्रियसखी प्रतिकयाप्युक्तं तदाकर्ण्य नागरिकः किमुभिलित इति शं कितव
 तीमन्यां प्रति तच्छं कानुलुनयेन हीत्यादिना हेमं तिकपवनपरत्ववर्णनेन तात्त्विकस्यापद्रवः सीत्कारशिक्षादिकर्तृत्वस्य नाग

सीत्कारं शिक्षयति व्रणेत्यधरंतनोतिरोमां च नागरिकः किंमिलि
 तो न हि न हि सरिवै हेमनः पवनः इदमर्थं योजनया तथ्य निद्रवे उदाहरणं

रिक इव पवनेनैपिसत्वात् तदाह अर्थं योजनयेति विवक्षिताविवक्षितसाधारणस्यार्थस्याविवक्षितार्थसंबंधित्ववर्णनचेत्यर्थः इदमभित्युदाह
 रणमिति च जात्यभिप्रायेणेकवचनं हेमंतशब्दात्तत्र भवइत्यर्थे सर्वत्राप्यतलोपपञ्चत्यणिनलोपे च हेमन इति रूपसिद्धिः प्रजल्पन्वित्युदाहर
 ण एकस्य वाक्यस्यान्यथा योजनमिह त्वनेकेषामिति भेदः

शब्दयोजनयेति अर्थभेदेऽपि शब्दश्लेषमात्रेणेत्यर्थः पद्येइति क्रीडायाविदो भोक्ता कृष्णोवोयुष्मान्यातुरक्षत्वितिसंबंधः कीदृश इति उत्सव
वचः स्वप्नेऽपि मुत्सवं वचनमर्थकृष्णस्य अनुभाष्य अनृद्य राधाया निर्भर्त्सितः सन्नतत्त्वचनतत्परमेव राधापरमेव व्यपदिशान् कथयन् इति
किं हे पद्येरेमे न्वन्यने सततं स्मरामि नीलेभवत्याः कुंतले के शपाशे मम भावोतः करणवृत्तिरूपः मुत्स्यति मोहं प्राप्नोति ननु चित्तासंगो निवर्ति
तांतत्राह किं करोमि अकिंचित्करोस्मियतस्तेतवमहितैः दृज्यैः विभ्रमैर्विल्लासेः क्रीतोस्मि मृत्युन गृहीतोस्मीति किं करोस्मीति कचित्यागेयुक्त

शब्दयोजनया यथा पद्ये त्वन्यने स्मरामि सततं भावो भवत्कुंतले नीले मुत्स्यति किं करोमि महितैः क्रीतो
स्मि ते विभ्रमैः इत्युत्सवमवचो निशाम्य सरुषा निर्भर्त्सितो राधाया कृष्णस्तत्परमेव तद्यपि दिशान् क्रीडा विठः पालुवः

नरः तत्र चास्मीत्यहमर्थकमव्ययं अहं किं करो दासः क्रीतोस्मीत्यर्थः राधापरत्वे तु हेराधे इत्यर्थसंबोधनं पद्यरूपे त्वन्यने स्मरामीति विशेषः
शेषं पूर्ववत् अत्ररमासंबोध्यकस्तन्न्यनस्मरणरूपेण नवाक्यार्थोऽपि तु त्वसंबोध्यकः पद्यरूपे त्वन्यनस्मरणरूप इत्यप्येकवस्तत्परमेव तद्य
पदिशान्नित्येनेन प्रकाश्यते नचात्रार्थस्य रमाराधासाधारणत्वमपि तु पद्ये इति लिंगवचनश्लिष्टदृशब्दयोजनेनेवेति

धूमैति तमः कोकी विरहशुष्मणाः धूमस्तोमं नन्दे इत्यन्वयः कोकस्य चक्रवाकस्य स्त्री कोकः नस्या विरहस्त्याणां शुष्मणां अग्नीनां संबन्धिनं धूमस
मूहमित्यर्थः लिपतीवेति अदत्तमं इति नभ इति च कर्तृपदं रक्तावित्यादि दयितां प्रतिनायकस्याक्तिः तव मृदुलो सुकुमारा वं प्रीचरणो भ्रवं भुवि
विक्षेपणाद्धेतोः रक्तवर्णाविति नलन्मुखेति पद्मगतायास्त्वन्मुखकाले रिछयाद्दिनु नन्वर्थः वैरायत इति वैरं करोतीत्यर्थे चाब्दे वैरकलहाभ्र

धूमस्तोमं नमः शंके कोकी विरहशुष्मणां लिपतीवतमोगानि वर्षनीवांजनं नभः
रक्तो तवां प्रीमृदुलो भुवि विक्षेपणाद्भुवं त्वन्मुखामेछयानूनं पद्मे वैरायते शशी
मध्यः किंकुचयो धृत्यै बद्धः कनकदामभिः प्रायोङ्गं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोयेत पस्यति

कण्वमेयेभ्यः करणन्दूतिव्यङ्ग्यः मध्यमः कुचयो धृत्यै धरणार्थं कनकस्य दामभिः रज्जुभिरिति निगीर्याध्यवसानस्त्यातिशयोक्त्या
वक्त्रीभिः बद्धः किमित्यर्थः प्राय इति अब्जं कर्तृप्रायः बद्धा त्वच्चरणेन सहैक्यं प्राप्तुं तोयेजले तपस्यति तपश्चरतीत्यर्थः कर्मणोरोमंश्च
तपोभ्यां वर्तिचरोरिति व्यङ्ग्यः तपसः परस्मैपदं चेति परस्मैपदं लक्षणं परिष्कुरुते

अन्यधर्मतिं अन्यस्यविषयिणोद्यो धर्मस्तत्संबंधंरूपेण निमित्तेन अन्यस्य अन्यविषयकं अन्यस्यविषयिणः तादात्म्येन संभावनमित्यर्थः अन्यस्य
 तिषष्ठ्यर्थे विषयता धर्मिता रूपा विषयिण इति षष्ठ्यर्थस्तु विशेषण ता रूपा विषयता अन्यत्वेनोत्कीर्तने च संभावनाया आहार्यता स्त्वनाय त
 था च विषयि निष्ठ धर्मसंबंध प्रयुक्तं विषय धर्मिकं तादात्म्यसंसर्गेण विषयि विधेयक माहार्यसंभावन मुत्प्रेक्षेति पर्यवसितं तन्निष्ठ धर्मसंबंध

अन्यधर्मसंबंध निमित्तेन अन्यस्य अन्यतादात्म्यसंभावन मुत्प्रेक्षा सावस्तु हेतु फला
 त्मतागोचरत्वेन त्रिविधा अत्र वस्तुनः कस्यचिद्भूत्वं तदादात्म्यसंभावना प्रथमा स्वरूपो
 त्प्रेक्षेतुच्यते अहेतोर्हेतुभावेनाफलस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षा हेतुत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षेतुच्यते

प्रयुक्तमाहार्यतत्संभावन मिति तु निष्कर्षः इतरांशस्याव्यावर्तकतया स्वरूपकथन मात्र परत्वान्तरं च चंद्रमन्य इत्युत्प्रेक्षायां च इति सा ह्या
 कत्वादि धर्मसंबंध प्रयुक्तं मुखे च चंद्रसंभावन माहार्यमस्तीति लक्षणस्य मन्वयः बाधा च भावद्वयानां तु भावभावानां भूतभावानां भूतभावानां भूतभावानां
 तित्तद्धारणाया हार्येति एतेन विरक्तसंख्यापकं पुरस्ताद्यधारजः पार्थिवं द्रुमुज्जिहीत्वे शकं हनू मत्कथितं प्रवृत्तिः प्रयुज्जतो मा भवतः स से अद्वय

त्ररजोभरोद्गमनरूपसैसैन्यप्रत्युद्गंतृधर्मसंबंधप्रयुक्तायांभरतेतत्संभावनायामपिनातिव्याप्तिःतस्याअनाहार्यत्वात्संभावनंयदीत्थंस्यादित्यू
 होन्यस्यसिद्धयद्वयवक्ष्यमाणसंभावनालंकारविषयेयदिदेशोभवेद्वक्ताकथिताःस्युर्गुणास्त्वेत्यादावतिव्याप्तिवारणायप्रयुक्तान्तंसर्वातिश
 यिसौंदर्यंशंकैसत्यवतोमुत्तरेयेनसामृगशावाक्षीसावित्रीतरलीकृतेत्यादावतिप्रसंगवारणायतन्निष्ठेतिप्रभाव्यमानवृत्तित्वं धर्मविशेष
 णं तत्रसावित्रीतरलीकारकत्वरूपो धर्मोमुखवृत्तिर्नतुसंभाव्यमानवृत्तिरितिनातिप्रसंगइतिदिक्वस्तुहेतुफलात्मता वस्तुहेतुफलतादा
 त्व्यं ननुसंबंधांतरेणोत्प्रेक्षायाअसंग्रहइतिचेन्न सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमितिप्राचीनमतानुसारेणेत्यमभिधानात् एतत्सूचनार्थैवलक्षणे
 त्रचतादात्म्योपादानमिति नन्वलंकारसर्वस्वकारादिभिःस्वरूपोत्प्रेक्षेत्येतिव्यवहृतायास्तुरीयायाअपिसत्वात्त्रिविधेत्ययुक्तमित्याशं

क्याह

७

७

७

अत्रेति आसांमध्येयाप्रथमावस्तूत्रेक्षासैवस्वरूपोत्रेक्षेत्युच्यतइत्यर्थः विसृत्वरस्येतिप्रसरणशीलस्येत्यर्थः नमसइति संभावनेत्यनेनान्वेति
बल्यर्थेविषयता नमोविषयेत्यर्थः प्रतिरोधकत्वादीन्यादिपदात् प्रसरणशीलत्वस्यसंग्रहः प्रियेःपतिभिर्विघटितावियुक्ताः व्यापनस्येतिषष्ण्वे

अत्रआद्यांस्वरूपोत्रेक्षाउक्तविषयानुक्तविषयाचेतिद्विविधा परेहेतुफलोत्रेक्षेसिद्धविषयाऽसिद्धविषयाचेतिप्रत्येकं
द्विविधे एवंषण्णामुत्रेक्षाणांधूमस्तोमेत्यादीनिक्रमेणोदाहरणानि रजनीमुखेसर्वत्रविसृत्वरस्यतमसोनेत्यदृष्टिप्रति
रोधकत्वादिधर्मसंबंधेनगम्यमानेननिमित्तेनसद्यःप्रियविघटितसर्वदेशस्थितकोंगनात्दुपगतप्रज्वल्लिष्यद्विरहानल
धूमस्तोमतादात्म्यसंभावनास्वरूपोत्रेक्षा तमसोविषयस्योपादानादुक्तविषया तमोव्यापनस्यनभःप्रभृतिभूपर्यंतसक
लवस्तुसांद्रमलिनीकरणेननिमित्तेनतमःकर्तृकलेपनतादात्म्योत्रेक्षा नभःकर्तृकांजनवर्षणतादात्म्योत्रेक्षाचानुक्तवि
षयास्वरूपोत्रेक्षा उभयत्रापिविषयभूततमोव्यापनस्यअनुपादानात् ७३

तस्यपूर्ववदुत्रेक्षापदेनान्वयः एवमग्रेतनस्यतमसइत्यस्यापि अनुपादानादिति विषयिवाचकाभ्यांलिंपतिवर्पतिभ्यामन्येनानुपादानादित्यर्थः
यथाश्रुतेनाभ्यामेवसाध्यवसानलक्षणयोगादानादमंगनेः ७३

उक्त विषयं नेवेति सक्तदुच्चिनाभ्यां लिपतिवर्गनिभ्यां द्वास्त्यलेयनवर्गयोः जाध्विचला न नक्षत्रगया च भाधारेण धर्मपुंरुद्धो रणव्यापनं चोपस्था
वनस्य युगपद्दृष्टिद्वयविरेधेना संभवादित्याशयः स्मृतं नः निरुक्तम्भूतः उत्प्रेक्षणीयनगा उत्प्रेक्षा विषयतया अन्यत्र उत्प्रेक्षायां अन्यत्र संभवादि
ति निराकांक्षत्वादिति भावः अतएव आख्यातार्थस्य कर्तुः क्रियापत्तर्जनत्वनान्यत्रान्यथा संभवादेव क्वचित्पुंवेत्युच्यते अयमेव व्याख्यान

नन्वत्र तमसो व्यापनेन निमित्तेन लेपनकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षानन्तसां भृष्यंतं गाढनीलमव्याप्तत्वेन निमित्तेनांजनववर्षणकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षाचेति उत्प्रेक्षाद्वयमुक्तविषयमेवास्ति । मैत्रिलिपनिवर्पनीत्याख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेपि भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतेर्धात्वर्थीक्रियायाएव प्राधान्येन तदुपसर्जनत्वेनाविविक्तस्य कर्तृरुत्प्रेक्षणीयतया अन्यत्रान्वयासंभवान् । अतएव व्यातार्थस्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासंभवादेवाव्यापमायामुपमानतयान्वयोपि दंडिनिराकृतः । कर्त्तव्यधुपमानस्यान्यं भूतोसौ क्रियापदे स्वक्रियासाधनव्यग्रानालमन्यद्वयपक्षितुमिति ।

जंशः प्रमादलिप्तिनोदक्यते न्यग्भवेति गणभक्त

स्वक्रियेति क्रियाप्रतिसाधनेनान्वितइत्यर्थः व्ययेक्षितुं आकांक्षितुं नालंबसमर्थः तथाचनिराकांक्षत्वादुपमानत्वेनान्वयोनसंभवतीतिभावः एते
नतमसिलेपनकर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यभित्तलंकारसर्वस्वकारमनमयास्तं तस्यापिकर्तृविशेषणत्वान् विवक्षितविवेकनेलेपनस्यैवात्प्रेक्ष्यत्वाच्च एवंचप्र

धानभृतं लेपनक्रियागोचराभावेनैव निगीर्णव्यापनविषयेति सिद्धं न च युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः शङ्क्यः तदनभ्युपगमात्
 आवनं तद्दीजं तु तमो न भसोः कर्तृत्वेन विषयत्वेन च चारद्वयमन्वयकृताः तथा धर्म्यत्वासाधनपङ्क्तयः केचिदिति मनङ्गनिचास्वरसा

कैचित्तु तमो न भसो विषययोस्तत्कर्तृकलेपनवर्धणस्वरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्याहुः तन्मतेस्वरूपोत्प्रेक्षायां धर्म्युत्प्रेक्षा
धर्मोत्प्रेक्षान्वेत्त्येवं द्वैविध्यं द्रष्टव्यं चरणयोः स्वतः सिद्धेरक्तिमनिवस्तुतो विक्षेपणं न हेतुरिति अहेतोस्तस्य हेतु
त्वेन संभावना हेतूत्प्रेक्षा विक्षेपणस्य विषयस्य त्वात्सिद्धविषया च द्रष्टव्यविरोधे स्वाभाविकेनाथिकावदनका
तिप्रेक्षानहेतुरिति तत्र तद्धेतुत्वसंभावना हेतूत्प्रेक्षावस्तु तस्तद्दिष्टाया अभावादसिद्धविषया मध्यः स्वयमेव कुंचो
धरति न तु कनकदामबंधत्वेनाध्यवसिताया वलित्रयशालिताया बलादिनि मध्यकर्तृककुचधृतेस्तत्फलत्वेना
त्प्रेक्षा सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा जलजस्य जलावस्थितेरुदवासतपस्त्वेनाध्यवसितायाः कामिनीचरणसायुज्य
प्राप्तिर्न फलमिति तस्यागगनकुसुमायमानालास्तपःफलत्वेनोत्प्रेक्षणात् अमिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा अनेनेव क्र
मेणोदाहरणांतराणि ॥

कैतिलक्षणा ननु गमः न च तन्निष्ठतत्त्वानाधिकरणान्यतरत्वेन धर्मनिवेशान्नाननुगमइति वाच्यं सर्वत्र सा

दृश्यनिमित्ताया गुणोन्मेषायाः संभवेनान्यतरत्वादिनवशप्रयुक्तगान्धर्वस्यान्यदेयगान्धर्वान् ननु त्वेनिति हेतुल्लङ्घनयेत्यर्थः हेतुत्वसंभावना हेतु-
 तुरूपतासंभावना फलत्वेन फलरूपतया एवमग्न्यपि बोध्यं अथोदाहृतान्मूलक्षामुबोधाः प्रकारः प्रदर्श्यते तत्र धूमस्तोममित्याहोकाकाङ्गानां वि-
 रहानलसंबन्धि धूमस्तोमाभिन्नतमोविषयासंभावेनेति बोधः नामार्थयोरभेदान्वयान् एवंमुखं चंद्रमन्य इत्यादावपि नूनंमुखं चंद्र इत्यादौ तु चं-
 दप्रकारकसंभावनाविषयो मुखमिति बोधः मुखविषयांचंद्रप्रकारिका च संभावना तादात्म्यसंसर्गिकेव तथानुभवात् चमत्कारप्रयोजकस्य
 संसर्गातिरस्याभावाच्च न चैवं चंद्रत्वप्रकारिका तस्य चंद्रोपसर्जनत्वात् एवं प्रवृत्तिरिति बोध्यं लिप्यतीवेत्यनुक्तविषयोऽपि बोधा-
 हरणे नुल्लिप्यतिनासाध्यवसानलक्षणया लेपनव्यापनोभयसाधारेण संसर्गमलिनीकारकत्वादिना रूपेणोपस्थापिते तमोव्यापने लेपनसंभावनान्व-
 यात् संसर्गमलिनीकारकं तमः कर्तृकाङ्गकर्मकलेपनप्रकारकसंभावनाविषय इति बोधः व्यंजनयोपस्थिते व्यापने तादृशसंभावनान्वय इति प्रदीप-
 कृतः एवं वर्षनीत्यादावपि बोध्यं विक्षेपणान् प्रवृत्तिमित्यादिहेतून्मेषोदाहरणे हेतुः पंचम्यर्थः नत्रचाभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः हेतोश्च स्वस्वप्रयोज्याश्च
 यत्वं संबन्धनरक्तत्वं विशिष्टे तस्य प्रकारता संबन्धनसंभावना च यतया चरणयोरन्वयः तथा च भूम्यधिकरणकविक्षेपणाभिन्न-
 हेतुकरक्तप्रकारकसंभावनाविषया वंप्रीद्विनिबोधः न च तादात्म्यसंबन्धेन हेतुविधेयकत्वाभावात् न्येयं हेतून्मेषास्या किं नु तादात्म्येन तथा विधर-
 क्तस्वरूपोन्मेषेक्षेवेति वाच्यं विवक्षितविवेकेन विक्षेपणहेतुभेदव्याप्तेक्षेपणप्रतिविशेष्यभूतस्यापि हेतोर्विधेयत्वोपगमात् मुख

चंद्र इत्यादिं रूपक इवानुयोगित्वमुरवस्याभेदस्य विक्षेपणसंसर्गत्वाभ्युपगमेन च विक्षेपणे हेत्वभेदभानसंभवान् हेतुविशिष्टस्वरूपोत्प्रेक्षायां
 रवनः प्रतीतावपि विवक्षावशेन हेतूत्प्रेक्षात्वेनैव व्यपदेशः यथा दध्माजुहोतीत्यत्र मुरवतो दधिविशिष्टहोमप्रतीतावपि विवक्षितविवेकेन हो
 मदधिविधिव्यपदेशादिति बोध्यं न च स्वप्रयोज्यत्वसंबंधेन स्वप्रयोज्याश्रयत्वसंबंधेन वा हेतुरूपधर्मेत्प्रेक्षेवरक्तादौ स्वीक्रियतां कृतमीदृश
 कल्पनां कृशानेति वाच्यं धर्मेत्प्रेक्षांगीकारे दूषणस्य प्रागेव विदितत्वात् अतएव हर्षांशुना मन्ये ललिततनुते पादयोः पद्मलक्ष्मीरिति हेतू
 त्प्रेक्षा मुदा तदनवनः प्रकाशकृतोऽपि तत्र हर्षहेतुकलगनतादात्म्यमभावनेव स्वाभावविके लगनेऽभिमतं अस्मदुक्तरीत्या तु लक्ष्मीरूपे विषये यथा
 कृहर्षहेतुकलगनतादात्म्यसंभावनमुचितं लगनस्य धर्म्युपसर्जनत्वेन संभावनायामन्वयायोगादिति ध्येयं एवं त्वन्मुरवाभेच्छेत्तसिद्धविषयहेतूत्प्रे
 क्षायामपि बोध्यं विषयसिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां बोधविशेषाभावात् मध्यः किमित्यादि फलोत्प्रेक्षास्थले फलंचतुर्थ्यर्थः तत्र चाभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः पू
 र्ववन् फलस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेण बद्धत्वे तत्तद्धारकेण तेनैव बद्धेवान्वयस्तत्तादात्म्यसंसर्गकसंभावनायामध्ये विषयतया एवं च कुबध्नाभिन्नफल
 ककनकदामकरणकबद्धत्वाश्रयसंभावनाविषयो मध्य इति बोधः एवं प्रायोक्तुमित्यादावपि फलं नुमुनोर्थ इति पूर्ववदेव बोधः फलोत्प्रेक्षान्वेषो
 पदर्शितरीत्योपपादनीयमिति ब्रुवत्कव्योपविस्तरभयादुपरम्यते ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

बालेंदुवक्राणीति नविद्यतेविकासोयेषांतान्यविकासानिनेषांभावानविकासरहितत्वाद्देनोः बालेंदुवक्रद्विनीयानंद्रवत्त्वक्राणितथाभिजायनलोहितानिआरक्तानिपलाशानिपलाशकुसुमानिवसंतननायकेनसमागमंप्राप्तानांवनस्थलीनामंगभानांसद्यस्तत्कालमभूतानिनखक्षतानी

बालेंदुवक्राण्यविकासभावाद्धुःपलाशान्यतिलोहितानि सद्योवसंतैनसमागतानांनखक्षतानीवनस्थलीनां अत्रपलाशकुसुमानांवक्रत्वलोहितत्वेनसंबंधेननिमित्तेनसद्यःकृतनखक्षततादात्म्यसंभावनाउक्तविषयास्वरूपोत्प्रेक्षा पूर्वदिताहरणेनिमित्तभूतधर्मसंबंधोगम्यः इहतृप्यात्तद्वृत्तिभेदः नन्विषयशब्दस्यसादृश्यपरत्वेनप्रमिद्धनरत्वादुपमेवास्तुलिंपतीवैत्युदाहरणेलेपनकर्तुरुपमानत्वाहस्यक्रियोपसर्जनत्ववदिहनखक्षतानामन्योपसर्जनत्वस्यापमाबाधकस्याभावात् उच्यते उपमायायत्रक्वचित्स्थितैरमिनखक्षतैः सहवक्तुंशक्यतयावसंतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधित्वस्यविशेषणस्यानेपक्षितत्वादितदुपादानंपलाशकुसुमानाननखक्षततादात्म्यसंभावनायामिवशब्दमवस्थापयतितथात्वएवर्तद्विशेषणसाफल्यान्अस्तिचसंभावनायामिवशब्दः इरेतिष्ठन्देवदत्तइवाभातीति

वंबभुःभृशुभिरइत्यन्वयः पूर्व्वेति धूमस्तोममित्यत्रेत्यर्थः ननुलोकेसंभावनायामिवशब्दो नहृदइत्यत आह अस्मिन्नेति

यिनष्टीवेति समुद्रस्तरंगाणामग्रभागेः केन रूपं चंदनं यिनष्टीव इंदुस्तकेन चंदनमादाय करैः किरणैर्द्विकरूपा अंगनाः लिंपतीव अनुलिंपतीवेत्यर्थः समुद्रोपांतेति समुद्रस्योपांते तथेयकेन चंदनं तत्कृतं यनासा दिशालेपनं तत्वेनेत्यर्थः उभयत्र उभयोरुत्प्रेक्षयोः येषां अलंकारसर्वस्व

यिनष्टीव तरंगाग्रेः समुद्रः केन चंदनं तदादाय करैरिंदुलिंपतीव दिगंगनाः अत्र तरंगाग्रेः केन चंदनस्य प्रेरणं पेषणतयोत्प्रेक्ष्यते समुद्रादुत्थितस्य चंद्रस्य प्रथमं समुद्रधरे प्रसृतानां कराणां दिक्षु व्यापनं च समुद्रोपांतकेन चंदनकृतलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते उभयत्र क्रमेण समुद्रप्रांतगतकेन चंदनपुंजीभवनं दिशां धवलीकरणं च निमित्तमिति केन चंदनं प्रेरणकिरणव्यापनयोर्विषययोरनुपादानादनुक्तविषये स्वरूपोत्प्रेक्षे एषां दूपात्तयोः समुद्रचंद्रयोरेव तत्कर्तृकपेषणलेपनरूपधर्मोत्प्रेक्षेति मतं तेषां मते पूर्वोदाहरणे धर्मिणि धर्म्यतरतादात्म्योत्प्रेक्षा इह तु धर्मिणि धर्मसंसर्गोत्प्रेक्षेति भेदो वगंतव्यः रात्रोरवेर्दिवा चंदोरभावादि वसः प्रभुः भूमौ प्रनापयशसी सृष्टृष्टवान्सततोदिसे रात्रोरवेर्दिवा चंद्रस्याभावः सन्नपि प्रतापयशसाः सर्गेन हेतुरिति तस्य तद्धेतुत्वसंभावना सिद्धविषया हेतुत्प्रेक्षा

कारादीनां रात्राविति सप्रकांनः प्रभुर्भूपतिर्भूमौ रात्रोरवेरभावाद्देनो रिचदिवा चंदोरभावाद्देतो रिचसततं निरंतरमुदिने प्रनापयशसी सृष्टृष्टवान्निर्मितवानित्यर्थः रक्तावित्युदाहरणे भावरूपो हेतुरिह त्वभाव रूप इति भेदः

विवस्वतेति विवस्वतासूर्येणस्वस्यगोसहस्रेणकिरणसहस्रेणसमंमिश्राः मिश्रिताः जनानां नेत्रापरनामधेयागावोपि अनाधिषतेवनी
नाइव यथागोपालेनपरकीयाभिर्गोभिर्मिश्राः स्वीयागावोनीयंतेतथागोपदवाच्यत्वसाजात्येनमिश्रिताविवस्वतापिनीताइवेत्यर्थः खलुसं
भावनायांतेननयनेनहेतुनाइदमाध्यंनत्वंधकारैरित्यन्वयः गोः स्वर्गेचिवलीवर्देरश्मोचकुलिशोपुमान् स्त्रीसौरभेयीदकबाणदिग्वाग्भूषसु

विवस्वतानाधिषतेचमिश्राः स्वर्गोसहस्रेणसमंजनानां गावोपिनेत्रापर
रनामधेयास्तेनेदमाध्यंखलुनांधकारैः अत्रविवस्वताकृतंस्वकिरणैः सहज
नलोचनानांनयनमसंदेवरात्रावाध्यंप्रतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यनइनिअसिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा

भूम्निचेतिमेदिनी अत्रचानाधिषतेचेतिविषयोत्प्रेक्षणपूर्वकंतस्यहेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमितिपूर्वस्माद्देदः एवंपूर्वत्रइच्छयेतिगुणरूपोहेतुरित्युक्ति
यारूपइत्यपिदृष्टकं अत्रचोत्प्रेक्षाद्वयसत्वेपिहेतूत्प्रेक्षायाः प्राधान्यात्तत्वेनैवव्यपदेशोनतुस्वरूपोत्प्रेक्षात्वेन तस्याअंगत्वात्एवमन्यत्राधिषो-

ॐ ॥

ॐ

ॐ

ॐ

दूरमिति । अयं विधुश्चंद्रः पयोधेः पूरं वर्द्धयितुं गुणां कमणिं चंद्रकातं कियंति लोकोक्त्या अपरिमितानि पयांसि दोग्धीति शंके तथा प्रियैः पतिभिर्विप्रयो-
गे वियोगे सति सशोकानां कोकांगानां नयने कर्मभूते कियंति पयांसि दोग्धीति शंके इत्यन्वयः दुर्हृदिकर्मकत्वादेणां कमणिमिति द्वितीया एवं नयने इ-
त्यत्रापि मध्यः किमित्यत्रैकस्य बद्धत्वस्य फलत्वेन कुचधृतेरुत्प्रेक्षणमिह तु द्रावणस्त्रावणयोर्द्वयोः फलत्वेन पूरवर्धनस्य तदिति भेदः बृंहणं वर्द्धनं

पूरं विधुर्वर्द्धयितुं पयोधेः शंकेयमेणां कमणिं कियंति पयांसि दोग्धिप्रियप्रयोगे सशोककोकीनयने
कियंति अत्र चंद्रेण कृतं समुद्रस्य बृंहणं सदेव तदतेन कृतस्य चंद्रकांत द्रावणस्य कोकांगना बाध्यत्वावणस्य
च फलत्वेनोत्प्रेक्ष्य तद्वृत्तिसिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरा तनानां भिववाहनानां
उत्पत्तिभूमे तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थेरविरुत्तरस्यां अत्रोत्तरायणस्याश्वपरिवर्तनमसदेव फलत्वेनो-
त्प्रेक्ष्य तद्वृत्तिरसिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा

तदा वर्द्धनकाले तेन चंद्रेण रथस्थितानामिति रविः रथस्थितानां नियुक्तानां
पुरा ननानां वाहनानां अभ्वानां परिवर्तनाये वतुरगोत्तमानां उत्पत्तिभूमावुत्तरस्यां दिशि प्रतस्थ इत्यन्वयः प्रायोक्तुमिति तत्रैक्यस्य गुणस्य फल-
त्वेनोत्प्रेक्षणमिह तु परिवर्तनक्रियायाद्वर्तिभेदः ॥

न न्वलंकारसर्वस्वकारादिभिरन्येषामपि जात्यादिभेदानामुक्तत्वात्कुतस्तेन प्रदर्शिता इत्याशङ्क्याह एता एवेति उक्तभेदाय वेत्यर्थः उत्प्रेक्षा इत्यनन्तरं च मत्कारविशेषप्रयोजिका इति विशेषः तथा च जात्यादिभेदानां च मत्कारविशेषानां धायकत्वादप्रदर्शनमिति भावः इत्युत्प्रेक्षेति इत्यनेनोत्प्रेक्षा बोधकत्वेनेत्यर्थः त्वत्कीर्तिरिति अत्रानुपासस्वर्गमनविषया स्वर्गगा प्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षाविशेषणीभूतभ्रमणश्रान्तत्वरूपहेतूत्प्रेक्षावाप्रतीय

एता एवोत्प्रेक्षाः मन्येशङ्के ध्रुवं प्रायोनूनमित्येवमादिभिः उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोपिता दृश इत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकत्वे न परिरगणितानां शब्दानां प्रयोगे वाच्याः तेषामप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षा यथा त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेशस्वर्गनिम्नगा रूपकानि शयोक्तिः स्यान्निगीर्थाध्यवसानतः पश्यनीलोत्पलद्वंद्वान्निःसरंति शिताः शराः ६

न इति बोध्यं ६. इति श्रीमत्पद्मसदुपाख्य वैद्यनाथकृतया मलंकारचंद्रिकायां श्रीमत्कुवलयानंदीयटीकायामुत्प्रेक्षाप्रकरणं ६
अतिशयोक्तिं लक्षयति रूपकानि शयोक्तिरिति. ६

ग्रहणं उपस्थापनं विषयिरूपतेदिति विषयिणोरूपमस्य तस्य भावस्तत्तानयेत्यर्थः रूपं चाभेदतादृय्यान्यतरत् तस्मिन्सतीति सप्तमीसमर्थतिसिरित्यभिप्रायेण एवं चानुपात्तविषयधर्मिकां ह्यर्थनिश्चयविषयीभूतं विषय्यभेदतादृयान्यतरत् रूपकान्तिशयोक्तिरितिलक्षणं बोध्यं अत्र रूपकवारणायानुपात्तेति अयमेव च रूपकादस्याविशेषोऽतिशय इत्युच्यते आतिवारणाय ह्यर्थेति उत्प्रेक्षावारणाय निश्चयेति नीलोत्पलेति अत्र नीलोत्पलपदात्साध्यवसानलक्षणया वाक्यलक्ष्योभयानुगतकान्तिविशेषादिपुनरुत्कारेणोपस्थिते काभिनीनयेन शान्त्युपस्थितस्य नीलोत्पलत्वविशिष्टस्याभेदसंसर्गेणान्वयः शान्त्युपस्थितयोः ह

विषयस्य स्वशब्देनाल्लेखनं विना विषयिवाचकैर्नैव शब्देन ग्रहणं विषयनिगरणं तत्पूर्वकं विषयस्य विषयिरूपतयाध्यवसानमाहार्यनिश्चयस्तस्मिन्मतिरूपकान्तिशयोक्तिः यथानीलोत्पलशरशब्दाभ्यां लोचनयोः कटाक्षाणां च ग्रहणपूर्वकं तद्रूपताध्यवसानं ॥

नीलसाधननयोरिव शक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितयोरप्येकपदार्थयोस्तात्पर्यवशेनान्वयांगीकारेवाधकाभावात् एवं च नीलोत्पलाभिन्नकान्तिविशेषवद्वादिनिबोधादियमभेदानिशयोक्तिरित्युच्यते न चैवं सति रूपकादेवे लक्ष्यमिति वाच्यं रूपके विषयिभेदव्याप्यस्य विषयतावाच्छेदकस्य भानेनैवे लक्षणयस्य स्फुटत्वात् यदा त्वभेदभानेन तदा कान्तिविशेषादिरूपनादृष्यस्यैव बोधात्तादृष्यातिशयोक्तिर्वक्ष्यते इति बोध्यं ।

वापीति मध्यभागमारभ्यमुखपर्यन्तं नायिकांगवर्णनमिदं गगनेऽस्मृतया तद्दुर्लक्ष्येमध्ये कापि अनिर्वचनीयशोभावापीन इदं भीरानाभिः स्फुरति
 शोभते तत्परं तद्दूर्ध्वभागे ऐंद्रनीली इंद्रनीलघटिनाऽस्मृत्स्मपद्या सरणिस्तद्दत्तया मारोभावली स्फुरतीत्यनुषज्यते किंभूताकांचननिर्मितांसोपानयं
 किंतु तत्सदृशीं त्रिवलीमधिगतवती प्राप्तवती तथा अग्रे न दूर्ध्वदेशोल्लोत इत्तुंगविशालो कुचो स्फुरन् इति विभक्तिपरिणामेन संबध्यते कीदृशो सुक

यथावा वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं स्मृत्स्मपद्या सोपानालीमधिगतवती कांचनीमेंद्रनीली अग्रे शोल्लो सुकृति सुग
 मोचंदनछन्नदेशो तत्रत्यानां सुलभममृतं सन्निधानात्सुधांशोः अत्रवाप्यादिशब्देर्नाभिप्रभृत्तयो निगीर्णाः अत्रा
 तिशयोक्तोरूपकविशेषणं रूपके दर्शितानां विधाना मिहायि संभवोस्तीत्यतिदेशेन प्रदर्शनार्थं तेनात्राप्यभेदातिशयो
 किंस्तादृष्यातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यं द्रष्टव्यं तत्राप्याधिक्यन्यूनताविभागश्चेति सर्वमनुसंधेयं ७३

विनां पुण्यछतां सुगमौ सुलभगमनौ सुलभौ च पुनः कीदृशोचंदननरुभिश्चंदनपंकनचा छन्नोच्या सोदेशो ययोस्तथाभूतो तत्रत्यानां तदाश्लिष्टा
 नान्वसुधांशोस्तद्दाल्हादकस्य मुखवस्य सन्निधानादमृतं तद्ददास्वाद्यमधरमाधुर्यं सुलभमित्यन्वयः विधानां भेदानो इतीत्यस्य प्रदर्शनार्थः

मित्यनेनान्वयः अतिदेशेनेति मादृशेनेत्यर्थः मुख्यरूपकाभेदस्यातिशयोक्तावभावाद् रूपकपदरूपकमदृशपरं षण्मासमग्निहोत्रं जुहुनीत्यत्राभिन्ना
 त्रयद्वयमिति नन्दं कमित्याशयः आधिक्यन्यूनतत्पदानुभयोक्तं रुक्तोदाहरणेषु प्रसिद्धतरत्वादनुपादानं बोध्यं यत्तत्रैके श्विदुक्तं विषयिवाचक
 पदस्य विषये साध्यवसानलक्षणायाः शक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेष्यकबोधत्वं कार्यतावच्छेदकं एवंच निगारेण सर्वत्र विषयतावच्छे
 दकधर्मरूपेणैव विषयस्य भानं न विषय्यभिन्नत्वेनेति स्थितं भेदातिशयोक्तिस्माद्व्यातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यमयुक्तमिति नत्तोदिविलसितं
 शक्यतावच्छेदकस्य लक्ष्यपूर्वमप्रतीतत्वेन तद्विशिष्टतया लक्षणाया असंभवान् यद्धर्मविशिष्टशक्यसंबंधग्रहस्तद्धर्मप्रकारकलक्ष्योपस्थि
 तेः समानप्रकारकशब्दबोधहेतुत्वात् लक्षणापरिहार्याया अनुपपन्नेस्तदवस्थत्वाच्च एवमपि तात्पर्यवशान्नादृशबोधांगीकारेन दृशादेव
 शक्याभेदप्रकारकबोधेपि बाधकाभावान्मात्रपदेन विषयतावच्छेदकस्यैव व्यावर्तनादिति दिक् ॥

७३

७४

कुवल०

३७

सुधाबद्धेति विद्धशालभंजिकारव्यायां नाटिकायां स्फटिकप्राकारशिखरगङ्गां स्तृणोक्तावलीमालाकोकयनेन गङ्गां विदूषकं प्रस्तुक्तिरियं प्राकाराग्रमभीयेनय
नेप्रहिणुप्रेरय मनाकङ्क्षतर्कय अनाकोदोअनंनरिषेकोयं दीनकिरणश्चन्द्रश्चि सुखे च द्रुगताः लहादकारिखरूपनाङ्ग्याध्यवमानं कीदृहाः गलित-
श्च्युतोहरिणोयस्मात्तथाभूतः तेननिःकलंकमयोत्कर्षीभिव्यक्तिः पुनः कीदृक् सुधायां बद्धः ग्रामस्तदभिलाषोयैस्तेरुपवनसंबंधिभिश्च कोरैरनुमुतांल

यथा वा सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुस्तृतां किरन्द्योत्स्नामङ्गलवल्लिफलपाकप्रणयिनी उप
प्राकाराग्रं प्रहिणुनयेन नर्कयमनागनाकोदोकोयं गलितहरिणः शीतकिरणइत्यत्र कोयमि
त्युत्स्थाप्रसिद्धचन्द्रोद्गदस्ततउत्कर्षश्च गर्भितः

वल्याः फलपाकस्य प्रणयिनी सदृशी अङ्गां स्वछां ज्योत्स्नां तलेनाध्यवसि
तां कांतिं प्रभां किरन्नुग्रसारयन्नित्यर्थः लवलीलताविशेषो हरफारे वडीति भाषाप्रसिद्धः प्राकारोवरणः शालइत्यमरः समाबद्धग्रासैरिति क्वचित्पाठस्त
त्राप्युक्तएवार्थः नवलवलीति पाठे नवश्चासौ लवल्लिपाकश्चेत्यन्वयो बोध्यः नन्विहाभेदविवक्षेव किं न स्यादत आह अत्रेति कोयमित्यनेनाभिज्ञातत्वं
प्रकाशनात्प्रसिद्धस्य निज्ञातत्वात्तद्वैलक्षण्यावगतिरिति भावः गर्भितः गलितेत्यादिविशेषणव्यङ्ग्यत्वेनाभिप्रेतः ६५

अन्यत्रापीति अनुच्छिद्योदेवैरपरिदलितोराकुदंशनैः कलंकेनाश्लिष्टोनखलुपरिमृतोदिनकृता कुङ्कुभिर्नोलुप्तोनचयुवनिवक्त्रेण विजितः कलानाथः कोयं
कनकलुक्तिकायापुद्गयतइत्यादावित्यर्थः अथवान्यत्रापिन्यूनतायामपीत्यर्थः कोबभूमिगतश्वइत्यादावदिव्यत्वरूपन्यूनताप्रकाशनमूहनीयमितिभावः
ननुक्तोदाहरणेष्वयमिति विषयस्योपादानात्कथमतिशयोक्तिरिति चेत् अत्राहुः इदं त्वस्य विषयि निशेषणत्वेन विवक्षा यामतिशयोक्तिरेव यदा लुपिष

एवमन्यत्राप्यूहनीयं यद्यप्यनुक्तिगर्भत्वं सैव सापेक्षवामता त्वत्सूक्तिषु सुधाराजभ्रांताः पश्यं
ति तां विधौ अत्र त्वत्सूक्तिमाधुर्यमेवामृतमित्यतिशयोक्तिः चंद्रमंडलस्थममृतं न भवतीत्यप्यु
क्तिगर्भा यथावा

यविशेषणत्वविवक्षा तदारूपकमिति व्यवस्था अतएव प्रकाशकृता दशमे रूपकातिशयोक्त्या हिसंदेहसंकरेन यनानंददहायीदोर्बिचमेतत्प्रभीदती
त्युदाहृतमिति एनां विभजने यद्यप्यनुनीति अप्यनुक्तिगर्भत्वं पर्यस्ताप्यनुक्तिगर्भत्वं सैव रूपकातिशयोक्तिरेव तथाच सापेक्षवत्त्वनिरपेक्षवत्त्व
भेदेन द्विविधातिशयोक्तिरिति भावः ॥

मुक्तेति नान्यनुभवेकवेद्यानिद्गगानिवस्तूनि ते इमे जनाः विकल्पयन्ति मदसंज्ञेति विकल्पद्विषयाणि कुर्वन्ति येषां जनां तांसां प्रक्रांतासुं दरीदृश्यथेलोचनमा
र्गेनास्तीत्यन्वयः तादृशसुंदरीदृशनशालिनस्तु विकल्पयन्तीति भावः तानि कानि वस्तूनि तत्राह मुक्तामोक्तिकं विद्रुमं प्रवालं चानरा अनयोर्माध्यमधु
रसः अंतरांतरेण युक्ते इति द्वितीया पुष्पं परं केवलं धूर्वहं भारवाहकं ननु मधुरसयुक्तं नयोर्मुक्ताविद्रुमयोः खलु निश्चिनं प्रालेयद्युतिमंडले चंद्रमंडले

मुक्ताविद्रुममंतरामधुरसः पुष्पं परं धूर्वहं प्रालेयद्युतिमंडले खलु तयोरेकासिकानाणवे तच्चोदंचति शंखमूर्ध्नि न पुनः
पूर्वाचिलाभ्यंतरे तानीमानि विकल्पयन्ति तद्भेदे येषां न सा दृक्पथे अत्राधररस एव मधुरस इत्याद्यतिशयोक्तिः पुष्परसो मधु
रसो न भवतीत्यपद्रुतिगर्भा अलंकारसर्वस्वहतास्वरूपोत्प्रेक्षायां सापद्रवत्वमुदाहृतं छ

एकासिका एकस्मिन्नासिका अवस्थितिः ऐकाधिकरण्यमित्यर्थः न त्वणविसमुद्रे तच्च चंद्रमंडलं च शंखस्य मूर्ध्नि स्तके उदंचति उदयं प्राप्नोति न पुनः
पूर्वाचिलस्यादयगिरेरभ्यंतरे उदंचति अत्र मुक्ताविद्रुममधुरस प्रालेयद्युतिमंडलं शंखशब्दैः क्रमेण दंताधरतन्माधुर्यमुखकंठानि गीर्णाः पूर्वोदाहर
णे आनखोऽभ्यास्पष्टो पद्रवः इह तु परं धूर्वहमित्युक्त्या गूढ इति भेदः प्रालेयं मिहिकाचेत्यमरः छ

गतास्त्विति पुनरेभवाः पौर्यस्तासुबिलासिनीषु तिमीनां भक्त्यानां संघट्टनेन संभ्रमं संभयं तीरं प्रतिगतासु तत्पुन्यन्नगर्थोऽभिप्रायः न नतीनां छलेन मुक्तः कृतः अदृहासः उद्धतहास्यं यथा तथा भूतेषु विभानीत्यन्वयः इतीति इत्यत्रेत्यर्थः इदुमंडलादावित्यादिषु त्रिषु अत्रापि द्रिपरिग्रहः सूक्त्यादिष्विति सूक्तिमाधुर्यादिष्वित्यर्थः आदिना अधरमाधुर्यपरिग्रहः निवेदनात् अभेदाध्यवसानात् जाने इति इत्यर्थः निवेदने

गतासु तीरं तिभिघट्टनेन संभ्रमं पौरविलासिनीषु यत्रोल्लसत्केन तत्ति छलेन मुक्तादृहासेव विभाति शिप्रा ततस्त्वियान्नभेदः एतत्तु शुद्धापङ्क्तुर्गतिगर्गं यत्र फेनतत्तित्वमपङ्क्तुतं तत्रैवादृहासत्वोत्प्रेक्षणादिद्वैतुपर्यस्तापङ्क्तुतिगर्भत्वं मिदुमंडलादावपङ्क्तुतस्यामृतादेः सूक्त्यादिषु निवेदनात् इदं च पर्यस्तापङ्क्तुतिगर्भत्वं मुलेक्षायामपि संभवति तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायामपि तत्र धरत्वं द्वयोर्विवोषावगमाक्षमाणां मिश्रभ्रमो भूदनयोजनानां अत्र प्रसिद्धफले बिंबतामपङ्क्त्यातिरगेण निमित्तेन दमयं त्यधरेतदुत्प्रेक्षायामपङ्क्तुतिगर्भा हेतुत्प्रेक्षायामपङ्क्तुतिगर्भा

यतो न लस्योक्तिः अतिरक्षितादा

कालिखिते हेतुत्प्रेक्षोदाहरणे एव दृश्यते तत्र चांधकारेष्वध्यहेतुत्वमपङ्क्त्यान्यत्र तन्निवेदितं फलोत्प्रेक्षायामपि

ल्लोहित्यादिदमधरस्वरूपमेव बिंबमिति जानेन तु बिंबफलमित्येवकारार्थः बिंबस्य बिंबफलस्यातोस्मादोष्ठादधरत्वं निष्कृष्टत्वं कथं तर्हि न परीतां ग के प्रसिद्धिस्तत्राह द्वयोरनयोर्विशेषव्यतारनम्यस्यावगमे बोधेऽस्मादामिभ्रमो विषयसिः अभूदिति अन्यत्रेति सूर्यकर्तृकेन चापरपक्षो

यगेन चने इत्यर्थः निवेदितं उत्प्रेक्षितं च

रवीति रविणासंनसोगजः तस्यरवेर्गृह्यान्पृष्ट्यान्वधूनिनित्यावत् भवं प्रायोबाधितुं सरः प्रविशति न तु स्नानुं स्नानार्थं हि यस्माद्गजस्य स्नानं निष्फलं निः प्र
योजनमित्यन्वयः प्रसक्तानुप्रसक्त्येति अतिशयोक्तः सापङ्गवत्वकथनप्रसंगादलंकारमवस्वकदुर्कस्वरूपोत्प्रेक्षायां शुद्धापङ्कुतिगर्भत्वं दक्षिणं न दनुप्रस
क्त्यान्वत्रिविधास्वपुत्प्रेक्षासुपर्यस्तापङ्कुतिगर्भत्वमित्यर्थः भेदकेति नस्येव नज्जानीयस्येव अन्यत्ववर्णनं तज्जानीयभिन्नत्वेन वर्णनं तच्चाहार्यं बो

रवितप्तोगजः पद्मान्तकृत्यान्बाधितुं भवं सरोविशति न स्नानुं गजस्नानं हि निष्फलं अत्र गजस्य
सरः प्रवेष्टं प्रतिफलं स्नाने फलत्वमपङ्कुत्यपम्रबाधने तन्निवेष्टितं अलमनया प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रकृ
तमनुसरामः भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनं अन्यदेवात्यगां भीर्यमन्यदेयं महीपतेः अत्र लो
कप्रसिद्धां भीर्याद्यभेदपि भेदो वर्णितः यथावा अन्येयं रूपसंपत्तिरन्यावेदग्ध्यधोरणी नैषानलिनप
त्राक्षीस्तृष्टिः साधारणी विधेः

ध्यं एवमग्रेपि तेन भ्रान्तौ नातिव्यासिः इदंच लोकोत्तरत्वप्रतिपत्त्यर्थं अन्यदेवेति अस्य महीपतेर्गांभीर्यं अन्यदेवप्रसिद्धां भीर्यभिन्नमेवेत्यर्थः अ
न्येयमिति रूपं सौंदर्यं चैदग्ध्यं चालुर्व्यं धोरणी परियादी एषानलिनपत्राक्षीविधेः साधारणीस्तृष्टिः नैवेत्यन्वयः अत्रोत्तरार्धेन भ्रंश्याः न्यत्ववर्णनं
विशेषः

संबंधेति . अयोगे असंबंधे योगकल्पनं संबंधवर्णनं संबन्धश्चाभेदभिन्नत्वं सत्यन्यत्वाद्यनिरूपितो ग्राह्यः तेन रूपकान्तिश्चायोक्त्या हि प्रभेदेषु नातिव्याप्तिः सौधेति सौधोऽस्त्री राजमदनमित्यमरः नन्वेवैव स्पष्टांती वेदुमंडलमितीव पदप्रयोगे तु त्वेक्षा प्रतीतेस्तदप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षात्वमुचितं इवादि सत्त्वावाच्योत्प्रेक्षासंकेतवाद्यभावे गम्योत्प्रेक्षेति नियमात् अन्यथा त्वत्कीर्तिभ्रमणश्चांतेत्यादि पूर्वोदाहृते पद्येपि गम्योत्प्रेक्षानस्यादिशो वा भावादि तैवेत्तमेवं उपदर्शितनियमस्यालंकारान्नराविषय एवाभ्युपगमात् अन्यथानूनं मुखं च इत्यादौ नूनमित्यप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षा यत्तेः एवं च प्रकृते संबंधे संबंध

संबंधातिशयोक्तिः स्यादयोगेऽपि कल्पनं सौधाग्राणि पुरस्थास्य स्पष्टांति विधुमंडलं यथा वा कतिपयदिवसेः क्षयं प्रयायात्कनकगिरिः कृतवासरावसानः इति मुदमुपयाति चक्रवाकी वितरणशालिनि वीररुद्रेवे अत्र चक्रवाक्याः सूर्यास्तमयकारकमहामेरुक्षयसंभावना प्रयुक्तसंतोषा संबंधेपि तत्संबंधो वर्णितः

त्प्रेक्षावसरः त्वत्कीर्तिरित्युदाहरणे तु भ्रमणश्चांतलरूपहेतुं शो गम्योत्प्रेक्षाभिप्रेतानतु स्वर्गगाप्रवेद्यां दा इति सर्वमवदातं असंदिग्धमुदाहरणांतरमाह यथावेति कतिपयेति वीररुद्रदेवारब्धेनृपे वितरणशालिनि सति चक्रवाकी इति मुदं संतोषमुपयानि प्राप्नोति इति किं कृतं वासरस्यावसानं नाद्योच्येन सः कनकगिरिः सुमेरुः कतिपये रत्नेर्दिवसेः क्षयं प्रयायादिति संभावनायां लिङ् ७३

योगेन भवति योगेन त्वय्यदोतवर्णनोक्तस्यर्थः स्वर्गश्चादुक्ताः कल्पयुक्तादयः स्वर्गमेधिति विनयसहनीस्वर्गमविषयेय आदरस्तस्य संबंधेपि अर्थादर्थिषु
यद्वा अर्थिषु स्वर्गमविषयादरसंबंधाभावध्वनीतिवैद्यतया स्वर्गमेधप्यादरविषयस्वाभावावगमाद्यथाश्रुयमेव साधु अनयोरिति अनव
द्यामिनिर्दुष्टाव्यंगानि च स्यान्मथाश्रूते इति संबोधनत्वाद्बृहद्दक्षणेनैव हि मानवोक्तयोस्तनयोस्तव बाहुल्यतयोरंतरे मध्ये पर्याप्तः अवकाशो नास्तीत्यव्ययम्

योगेप्ययोगोऽसंबंधातिशयोक्तिरितीत्येते त्वयि दास्यति राजे इत्यर्हमाणादियामहे अत्र स्वर्गमेधादरसंबंधेपि तद
संबंधोवर्णित इति असंबंधातिशयोक्तिः यथावा अनयोरनवद्योगिस्तनयोर्जृम्भमागयोः अवकाशोन पर्याप्तस्तव वा
हुल्यतांतरे अकमातिशयोक्तिः स्यात्सहस्रे हेतुकार्ययोः आलिंगंति समं देवज्यां दाराश्वपराश्र्वते अत्र भौव्यं यदाशार
संधानं तदानीमेव दशश्रवः क्षितौ पतन्तीति हेतुकार्ययोः सहस्रं वर्णितं

अत्र बाहुल्यतयोरंतरेस्तनपर्याप्तावकाशसंबंधेपि तदसं
बंधोक्तः अकमेति कमः योर्वाप्यंति दशावोऽकमस्तद्वृत्त्यातिशयोक्तिरित्यर्थः सहस्रे सनकालत्वे आलिंगंति समं युगपत्पञ्चभौवोर्वाप्यंति व
पराः दशश्रवः ४०

मुंचतीतिः हंमीरसं स कस्य वीरस्य खड्गे कोशं विधानं मुंचति सति अरीणां वर्गः समूहोऽपि कोशं भांडारं मुंचति तथा खड्गे प्रकंपमुल्लासनं भजति स
 सः प्रकृष्टं कंपं भजति एवं खड्गे क्षमां क्षां संतिजति सति सोऽपि क्षमां पृथ्वीत्यजतीत्यर्थः कोशोऽस्त्रीकुञ्जलेखड्गे विधानेऽर्थोऽपि दिव्यो रित्यमरः अत्र
 तु प्रत्ययभंग्या योग्यघवर्णनं विशेषः धनगृहेति धनसंबन्धिगृहेत्यर्थः चपलेति हेतोः प्रसक्तिर्ज्ञानं तज्जन्ये कार्ये सतीत्यर्थः चास्यामीति उदि
 ते उक्ते प्रियेणेति शेषः तन्व्या ऊर्भिका अंगुलीयकं वलयः कंकणमभवदित्यर्थः ऊर्भिका त्वंगुलीये स्याद्दस्त्रभंगतरंगयोरिति विश्वः कार्यमुत्वेने
 यथावा मुंचति मुंचति कोशं भजति च भजति प्रकंपमरिवर्गः हंमीर वीरखड्गेत्यजति त्यजति क्षमाभाषु अत्र खड्गस्य कोशत्वागादि
 काल एव रिपूणां धनगृहत्यागादि वर्णितः चपलातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रसक्तिजे चास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयो भवदूर्भिका
 अत्र नायकप्रवासप्रसक्तिमात्रेण योषितोऽति कार्श्यं कार्यमुत्वेन दर्शितं यथावा आदातुं सकृदीक्षितेऽपि कुसुमे हस्ताग्रभाळो हि
 तं लाक्षारं जनवार्तयापि स हसारं कंतं तलं पादयोः अंगानामनुलेपनस्मरणमप्यत्यंतस्वेदावहंताधीरदृशः किमन्यदलकामो दोषेभ्यः शोभे
 ति अंगुलीयकस्य कंकणपदमासि स्वरूपकार्यवर्णनद्वारेणेत्यर्थः आदातुमिति सहजसौकुमार्यवत्याः विरहदृशायां तदतिशयवर्णनमिदं हेतोरेतरे
 आदातुं गृहीतुं सकृदेकवारमपि कुसुमे दीक्षिते सति अधीरदृशः हस्ताग्रमाळो हितं भवतीति शेषः अपि नाकिमुगृहीते इति गम्यते लाक्षणायां तलं
 नं तद्द्वार्तयापि स हसा अकस्मात्पादयोस्तलं रक्तं भवति किमु रंजनेनेति पूर्ववत् एव भंगानां च दनादिनायदनुलेपनं तस्मै गमपि अत्यंतस्वेदकरं निमित्तं

तानुलेपनं किमन्यत्वाभ्यमिति शेषः अलकानामगरुधूपपाद्यामोदोपि भारायते भारइवाचरतीत्यर्थः कर्तृरिष्यङ् अत्राहानादिरूपहेतुप्रसक्ति-
मात्रेण हस्ताग्रलोहित्यादिरूपकार्योत्पत्तेः साक्षादेव वर्णनं न तु कार्यसुरवेनेति पूर्वस्माद्भेदः हेतुकार्ययोरिव हेतुप्रसक्तिकार्ययोरपि समका-
लत्वं संभवतीति सूचयितुं उदाहरणांतरमाह यामीति धेवदयितेयामिनयामीति वदति सति तत्क्षणेन तत्कालमेव तन्वं ग्याः पुरोवलया निअग्रि

यामिनयामीति धेववदति पुरस्तात्क्षणेन तन्वं ग्याः गलितानि पुरोवलया न्यपराणितथैव दलितानि अ-
त्यंतानि चायोक्तिस्तु योर्वपि पर्यव्यतिक्रमे अग्रेमानोगतः पश्चादनुनीताप्रियेण सा यथावा कवीद्राणामासन्य
थमत्तरमेवांगणभुवश्चलद्भृंगासंगाकुलकरिमदामोदमधुराः अमीपश्चात्तेषामुपरि पतितारुद्रनृपतेः क
टाक्षाः क्षीरोदप्रसरदुरुवीची सहचराः एतास्ति स्त्रोप्यतिशयोक्तयः कार्यद्वौघ्यप्रत्यायनार्थाः ७

मकंकणानि पुरः प्रथमं गलितानि अपराण्यपितथैव तत्कालमेव दलितानि भग्नानीत्यन्वयः पुरोग्रेप्रथमे च स्यादिति विश्वः अत्र वदति गलितानीति श-
तृप्रत्यये नृसंभकालतावगतिः अत्यंतेति अत्र हेतुकार्ययोरित्यनुवर्तते तस्योर्वपि पर्येति कचिन्मात्रः साधुरेव व्यतिक्रमोऽत्र वैपरीत्यं अग्रेप्रथमं अ

तुनीतासर्माहिता कवीन्द्राणामिति कविश्रेष्ठानामंगणसंबंधिन्यो भूमयः प्रथमतरेमेव प्रथममेव चलनांचपलानां भृगाणां अमराणामासंगेनाकु
 लानां करिणां महजलस्यामोदेनपरिमलेन मधुरारमणीया आसन् अभवन् पश्चादनंतरं तेषां कवीनामुपरिरुद्रसंज्ञकस्य नृपतेः अमीहृदयमानाः
 कटाक्षाः पतिताः कीदृशाः क्षीरमुदकं यस्य तथा भूतस्य क्षीरार्णवस्य प्रसरंतीनामुरुवीचीनां हृत्तरंगाणां सहचरास्तत्सदृशा इत्यर्थः उदकस्यो
 दः संज्ञायामित्युदादेदृशः अत्रयथोक्तकटाक्षरूपकार्यमुत्वेन नृपतिप्रसादरूपहेतुकथनं पूर्वस्माद्विशेषः एताः अव्यवहितोक्ताः अथोक्त
 बुप्रभेदेषु अनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथमनिशयोक्तिपदप्रयोग इति चेत् अत्राहुः तावत्प्रभेदान्यतमत्वमेव सर्वानुगतमतिशयोक्तिपदप्रवृ
 त्तिनिमित्तं न देवचसामान्यलक्षणमिति नव्यास्तु निगीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः प्रभेदानंतरं त्वनुगतरूपाभावादलंकारान्तरमेव नवान्यत्वादिस्र
 भेदेषु अन्यत्वादिभिरभेदादीनां निगरणं संभवतीति वाच्यं अन्यत्वादिभिरभिन्नवस्तुप्रतीतिरेव च मत्कारित्वेनानुभवसिद्धतयान्यत्वादिभिरभेदप्रती
 त्यंगीकारेऽनुभवासंगतेः अन्यतमत्वं तु नालंकारविभाजकोपाधितां भजते च मत्काराप्रयोजकत्वादिति वदन्ति वस्तुनस्तु रूपकभिन्नत्वे सति च म
 त्कृतिजननकार्यारोपनिश्चयविषयत्वमेवानिशयोक्तिसामान्यलक्षणं रूपकवारणाय सत्यंतं भ्रान्तिवारणायाहोच्येति उत्प्रेक्षानिरासाय निश्चये
 नि रूपकानि शयोक्तावभेदस्य द्वितीयप्रभेदेऽन्यत्वस्य नृतीये संबंधस्थचतुर्थेऽसंबंधस्थपंचमेसहत्वस्य षष्ठे हेतुप्रसक्तिजन्यत्वस्य सप्तमं पूर्वपरत्वयाश्च
 तथाविधारोपविषयत्वसत्वात्सर्वलक्षणसमन्वयः नचैवं विधायोपस्य रूपकत्वभावोक्तिभिर्नेषु प्रायशः सर्वालंकारेषु सत्वादिति प्रसंग इति वाच्यं इष्टाय

ज्ञेः अलंकारांतराणां च भक्त्यारे प्रधानतया तदंगत्वेनावस्थिताया अतिशयोक्तेरप्राधान्येन व्यपदेशाभवंतीति न्यायात् अलंकारांतराणामेव प्रधानत्वेन व्यपदेशार्हत्वात् अतएव काव्यप्रकाशकृता विशेषालंकारप्रसंगेऽभिहितं सर्वत्रैवं विधेविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावृत्तिरुते तां चिनाप्रायेणालंकारत्वाभावात् अतएवोक्तं सैषा सर्वत्र चोक्तिरनयार्थो विभाव्यते यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोलंकारो न च विनोति इंडिनाप्युक्तं अलंकारांतराणामप्येकमाहुः परायणं वागीशसहितामुक्तिमिमां प्रतिशयाद्वयामिति इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृता धातुप्रलंकारचंद्रिकायां श्रीमद्गंराजाध्वरींद्रस्तुश्रीमदप्यदीक्षितकृतकुबलयानंदटीकायामतिशयोक्तिप्रकरणं संपूर्णं तुल्ययोगितां लक्षयति

वर्णनानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता संकुचं तिसरोजानि स्वेरिणीव दनानि च

वर्णनानामिति वर्ण्यत्वेन प्रस्तुतानामित्यर्थः इतरेषां अप्रस्तुतानां एतच्चोभयमपि सावधारणं वर्णनानामेव इतरेषामेव वेत्यर्थः बहुवचनप्रनेकार्थिकं द्वयोर्धर्मैक्यस्यापि संग्राह्यत्वात् धर्मैक्यं धर्मस्यैक्यं एकत्वं एको धर्म इति यावत् स च चमत्कारकारी बोध्यः एवं चानेकप्रस्तुतमात्रसंबद्धैकचमत्कारिधर्मनिकाप्रस्तुतमात्रसंबद्धैकधर्मान्यतरत्वं लक्षणं बोध्यं मुखं विक्सितमित्यादावतिप्रसंगचारणायानेकेति अत्र च मुखप्रोक्षिनादिरूपानेकवर्ण्यसंबंधो नैका धर्म इति तन्निरासः दीपकवांरणाय मानेति प्रस्तुताप्रस्तुतप्रभेदसाधारण्यायान्यतरत्वं निवेदः ७

त्वदंगेति . प्रियांप्रतिदयितोक्तिः तवांगस्यमार्दवेसो कुमार्येदृष्टेमतिकस्यचिन्तेमालत्यादीनांकठोरतानभासने अयितुसर्वस्यैवेत्यर्थः शशंगविभतीनिद्राश
भृच्चंद्रस्तस्यलेखकला गुणक्रियारूपेति एतच्चतथाविधधर्मस्यप्राययोगोगुणक्रियारूपत्वमित्यभिप्रेत्योक्तं नतुलक्षणेतेनरूपेणधर्मस्यनिवेदाः गार

त्वदंगमार्दवेदृष्टेकस्यचिन्तेनभासते मालतीवात्राभृल्लेखकदलीनांकठोरता प्रस्तुतानामप्रस्तुतानांवागुणक्रियारूपे
कधर्मन्वयस्तुल्ययोगिता संकुचंतीतिप्रस्तुतस्तुल्ययोगितायाउदाहरणं तत्रप्रस्तुतत्वंद्रोदयकार्यतयावर्णनीयानांस
रोजानांप्रकाशभिरुत्सेरिणीवदनानांचसंकोचरूपैकक्रियान्वयोदर्शितः उत्तरश्लोकेनायिकासौकुमार्यवर्णनेप्रस्तुतेः
प्रस्तुतानामालत्यादीनांकठोरतारूपैकगुणान्वयः यथावा संजातपत्रप्रकरान्वितानिसमुद्भूतिस्फुटपाटलत्वं
विकस्वराण्यर्ककराभिमन्दादिन्तानिपद्मानिचष्टिमीयुः ६

वाक्प्रयोजनाभावाच्च यत्तु कैश्चिदेतद्वंधूषणलालसैर्धर्मस्यगुण
क्रियारूपत्वेनलक्षणेनिवेशइत्याशयमारोप्याभिहितं तदेतदापाततः शासतित्वयिहेराजन्बरवंडावनिमंडलं नमनागयिनिश्चितेमंडलेशत्रुमि
त्रयोरित्यत्राभावरूपधर्मस्यैवान्वयादिति तदिहमापाततोपिनवनोरमं तथाहिशासतीतित्वदुदाहृतपद्येनिश्चितेनेति निश्चितभेदः शत्रुमित्र

मंडलधर्वतयोपान्तः सद्यगुणस्वरूपपृष्ठं चिंताभाववद्भेदस्यचिंताननिरिक्तत्वात् अन्यथाचिंताभावावस्थाय्यतिरिक्तत्वापत्तेः अथतत्रापि वैष-
 त्यादिष्टापत्तिमालंबसेभवत्वेवंतुष्यतुभषान् एवमप्यभावस्य कथं गुणवहिर्भावः जातिक्रियाइत्यादिरिक्तस्यैव चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति वदद्भिर्व-
 व्याकरणेस्तदनुसारिभिभ्यालंबकारिकैर्गुणत्वांगीकारात् अतएवजातिगुणयोर्विरोधे मकाराक्षद्विरुदाहृतं गिरयोप्यनुन्नतिपुजइति तथाविधानां श्रे-
 न्नापि अमदः सार्वभौमोपीति वस्तुतस्तु लक्षणेन तेन रूपेण धर्मस्य निवेशो भिन्ने तद्वत्त्वावेदितमतोन कायनुपपत्तिरिति स्वेरिणा स्वेन ईरितुं शीलम-
 स्यात्सादृशीव्यभिचारिणीति यावत् सादरीरेरिणोरिति वृद्धिः स्वेरिणीयां सुलान्वस्यदित्यमरः संजानेति दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः प्रापुः कीदृशानि
 संजानेः यत्राणां प्रकरैः समूहे रन्वितानि पूर्वपत्राणां वसंतेन विगलनात् तद्यास्तु वाविकासिताः पाटला हृक्षविशेषायेषु तानि तेषां भावमन्तत्वं समु-
 द्रहंतीति शत्रुतं दधानानीत्यर्थः पद्मपक्षे तु सुगानिविकसितानि पाटलानि पाटलवर्णानि तेषां भावस्त्वस्यित्यादि पूर्ववत् एवममर्कस्य करैः किरणैरभि-
 मर्शनाद्विकस्वरणिभालुराणि दिनानि पद्मानि नुविकासवालीनि ॐ

नागेन्द्रेति नागेन्द्राणां गजश्रेष्ठानां हस्ताः भुंजाः कदलीविशेषाश्च परिणाहोविंशाललातछालिरूपस्वरूपं लब्धापियथाक्रमं त्वचिकर्कशात्वात्कवोरत्वादेकांते
ननियमेनशैत्याच्चहेतुलोकेतस्याः पार्वत्याः ऊर्वीः उपमानाद्वात्याः उपमानत्वरहितताजाताइत्यन्वयः मदीयत्वेनेति तत्कालिकत्वेनेत्यर्थः ग्रीष्मकालिकबलु
वर्णनस्यैवग्रीष्मवर्णनरूपस्यादितिभावः एकक्रियेति वृद्धिमाप्तिरूपैकक्रियान्वयइत्यर्थः एकगुणेति उपमानवात्पल्यरूपैकगुणेत्यर्थः हितदि

नागेन्द्रहस्तास्त्वचिकर्कशात्वादेकांतशैत्यात्कदलीविशेषाः लब्धापिलोकेपरिणाहिरूपंजातास्तदूर्वीरुपमान
वात्याः अत्रग्रीष्मवर्णनेनतदीयत्वेनप्रस्तुतानांदिनानांपद्मानांचैकक्रियान्वयः ऊरुवर्णनेअप्रस्तुतानांकारिकराणां
कदलीविशेषाणांचैकगुणान्वयः हिताहितेदृत्तिेतौत्यमपरालुल्ययोगिता प्रदीयतेपराभूतिभिन्नज्ञानवयोर्योस्त्वया

तेदृति हिताहितविषयेइत्यर्थः दृत्तिेतौल्यमिति दृत्तिर्वर्तनंव्यवहरणमितियावत्तस्यतौल्यं साम्यं अपरापूर्वोक्तविलक्षणा प्रदीयतइति परा
उक्तस्याभूतिः संपत्तिरेव पराभूतिः पराभवः साचूणांसमूहः ज्ञानं नस्यसमूहइत्यया ६९

दरा भवदानम्यमि वाबुसंबंधिपगनवसंपादनल्यत्वर्थः पगभवन्दुग्यदानासंभवान् अतएवसंप्रदानत्वासंभवान्निवन्नात्रवयोरितिसंबंधस्य
मान्येषधी श्लेषेण पगभूतिपदश्लेषेण यथावति अत्रचवाच्चाअप्यर्थाविरोधघातकाः अत्रेति योयिनिसंबंपरभुनाछिनतियोष्येनंमधुयुक्तेनस
र्षिषा आज्येनसिंचतियोष्येनंगंधमाल्याद्यैरर्चनिद्वितिक्रमेणेत्यर्थः उक्तप्रकारस्यतुल्ययोगितापदवान्यत्वेष्टइसंभतिंदर्शयति इयमिति

अत्रहिनाहिनयोसिंचन्नात्रवयोरुक्तमृत्तिदानस्यपराभवदानस्यचश्लेषेणाभेदाध्यवसायादृत्तितौल्यं यथावा यश्च
निंबपगभुनायश्चैनंमधुसर्पिषा यश्चैनंगंधमाल्याद्यैः सर्वस्यकदुरेवसः अत्रचश्चनिसिंचत्यर्चनिइत्यध्याद्दारेणवा
क्यानिपूर्णीयानि पूर्वोदाहरणंस्तुतिपर्यवसायि इदंनुनिंदापर्यवसायीतिभेदः इयंसरस्वतीकंठाभरणोक्तातुल्ययोगिता

तथाचष्टद्वयवद्गानान्नार्थस्तुल्ययोगिनाशब्दइतिभावः अत्रकैचिदाहुः नेयंतुल्ययोगितापूर्वोक्ततुल्ययोगितातोभेदमर्हति वर्णानामितरेषां
वेत्यादिपूर्वोक्तलक्षणान्तान् एकानुपूर्वविधितवस्तुकर्मकदानमात्रत्वस्यपरंपरयातादृशशब्दस्यवा धर्मस्येक्यात् यश्चनिंबमित्यत्रापिकदु
स्तुविशिष्टनिंबस्येवपरंपरयाछेदकसेचकपूजकधर्मत्वसंभवादिति तदेतदपेक्षालं तथाहि यत्रानेकान्वयित्वेनज्ञातो धर्मस्तेषामेवपम्यगमकत्वेन

चमत्कृतिं जनकस्तत्र पूर्वोक्तप्रकारः यत्र तु हिताहितोभयविषयकभुभाभुमरूपेकव्यवहारस्य व्यवहर्तृगतस्तुतिनिदान्यतरघोतकन्याचमत्कृति
 जनकत्वं तत्राप्यरइति भेदान् न तद्यत्र पराभूतिशब्दस्य तदर्थकर्मदानस्य वा परंपरयाज्ञानुमित्रगतत्वेन भानमपि तु भ्लेषबलादेकत्वेनाध्यवसितस्य
 तादृशदानस्य राजंगतत्वेनैवेति कथं पूर्वोक्तलक्षणाकांतत्वं एतेन यश्च निंबमित्यत्र कटुत्वविशिष्टनिंबस्यैव परंपरया छेदकसंचकपूजक
 धर्मत्वमिति निरस्तं वस्तुगत्या तद्धर्मत्वस्थालंकारतासंपादकत्वाभावात् अन्यथा संकुचं च तिसरोजानीत्येतावतैव तुल्ययोगितालंकारापत्तेः
 किं त्वनेकगतत्वेन ज्ञायमानधर्मत्वस्यैव तुल्ययोगिताप्रयोजकत्वमिति तदभावे तदंतर्गतिकथनमसंभवं अथाप्युक्तोदाहरणयोस्त
 थाभानमस्तीत्याग्रहस्तथापि न पूर्वोक्तलक्षणस्यात्र संभवः धर्मैर्ध्वपूर्वपूष्णश्रीस्त्वयिराजन्विराजत इति प्रकृतयो रूपमायामतिव्यासिचारणार्थ
 मनेकानुगतधर्मत्वपर्याप्तविषयितासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकचमत्कृतिजनकताश्रयज्ञानविषयधर्मत्वमिति विवक्षायास्तत्रावत्रयकत्वात्
 प्रकृतेचहितत्वाहितत्वादेर्विषयस्याधिकस्यानुप्रवेशादिति विभावनीयं ॥

४५

४६

४७

गुणोत्कृष्टैरिति गुणैरुत्कृष्टाः श्रेष्ठास्तेरित्यर्थः समीकृत्य साम्यं विवक्षित्वा वचइति वचनं वचः प्रतिपादनभित्त्यावत् अर्थान्तराधारणधर्मस्य अन्येति धर्मस्य वर्णवर्णवर्णगतत्वादुक्तविलक्षणेत्यर्थः पाशोऽस्यास्तीति पाशोचरुणः प्रचेतावरुणः पाशोचरुणः श्रीदः कुबेरः शक्र इन्द्रः लोकपालपदं चेद्वादिषु रूढं राक्षसु योगमात्रेण प्रयुक्तं संगतानीति संगतानि संगमाः तद्विनां विद्युतां विलसितानि घनं निम्बि इयथास्यात्तथा आरब्धानी-

चं० टी०

गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोन्यातुल्ययोगिता लोकपालोयमः पाशोश्च्रीदः शक्रोभवानपि अन्ये वर्णनीचोराजादाक्रादिभिलेकिपालत्वेन समीकृतः यथावा संगतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसिता न्यपि क्षणद्वयं नतिष्ठंति घनारब्धान्यपि स्वयं पूर्वत्र स्तुतिरिह तु निंदा इयं काव्यादर्शदर्शिता इ मां तुल्ययोगितां सिद्धिरिति केचिद्व्यवजकुः

ति संगमपक्षे घनेर्भेधैरारब्धानीति तत्र तडिद्विलसितपक्षे ऽर्थः काव्यादर्शे तु लज्जामकदं डिह तग्रंथे दर्शिता तुल्ययोगितापदवाच्यत्वेन निर्दिष्टा केचित् आलंकारिकाः व्यवजकुः व्यवहतवतः ७

७

७

७

४५

ख्यातेषु गुणत्वेन प्रसिद्धेषु युवाभेवेति इह भूलोके बलेः सैन्येः अत्र च सैन्यजलयोः प्रसरणशीलत्वादिसादृश्याद्धिं वप्रति बिंबभावेनाभेदमा-
त्रित्य धर्मेक्यंबोध्यं मतांतरेष्विति बहुवचनेन बहसंमततया दंड्युक्ततुल्ययोगितायामस्वरसो ध्वन्यते सच दीपकतुल्ययोगितयोर्भेदकथना
चसरेव्यक्तीभविष्यतीतिसंक्षेपः इति श्रीमत्तत्सदुपाख्ये वैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकारख्यायां कुवलयानंददीकायां तुल्ययोगिताप्रक

यदाहजयदेवः सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नामकील्यते तुल्यतोक्तये युवाभेवहि विख्यातौ त्वंबलेर्जलधि
जलेः इति मतांतरेष्वत्र वक्ष्यमाणं दीपकमेव ७ वदंति वर्ण्यवर्णानां धर्मेक्यं दीपकंबुधाः मदे
नभातिकलभः प्रतापेन महीपतिः प्रस्तुता प्रस्तुतानामेकधर्मन्वयो दीपकं यथा कलभमहीपालयोः
प्रस्तुता प्रस्तुतयोर्भान्नक्रियान्वयः

रणं ७ दीपकं लक्षयति वदंतीति वर्ण्यवर्ण्यन्वितैकचमत्कारि धर्मे दीपक
मित्यर्थः उपमादि वारणायात्रापि पूर्ववल्लक्षणपरिष्कारो बोध्यः कलभः करिद्रावकः भान्नक्रियेति क्रियासूत्रेणैकधर्मन्वय इत्यर्थः अत्रापि कि
याविशेषणीभूतयोर्मदप्रतापयोर्बिंबप्रतिबिंबाभावो बोध्यः ७

यथावेति ज्ञाणेननिकषयापाणेनोल्लीटउल्लिखितोमणिः तथाहेतिभिरायुर्धेर्नहतः कृतक्षतः समरेसंग्रामेविजयश्रीलोयोद्धा मदेनक्षीणोनागेह
स्त्रीशरत्कालेद्यानानिशुष्कानिपुलिनानिजलनिर्मुक्ततटानियासात्ताः सरितोनद्यः कलामात्रावशिष्टश्चंद्रः सुरतेमृदिताचुंबनालिंगनाद्युपमर्दम्लाधि

यथावा मणिः ज्ञाणोल्लीटः समरविजयीहेतिदलितोमदक्षीणोनागः शरदिसरितः द्यानपुलिनाः कलाशेषश्चंद्रः सुरत
मृदिताबालवनितातनिम्नाशोभंतेगलितविभवाश्चार्थिषुनृपाः अत्रप्रस्तुतानानृपाणामप्रस्तुतानांमण्यादीनांचशोभेकधर्मा
न्वयः प्रस्तुतैकनिष्ठः समानो धर्मः प्रसंगादन्यत्रोपकरोति प्रासादार्थमारोपितो दीपइवरथ्यायामिति दीपसाम्या दीपकं
संज्ञायांचेतिइवार्थेकन्वययः यद्यपिसुवर्णपुष्पांश्चिबीं विन्वंति पुरुषास्त्रयः भूरश्वरुतविद्यश्चयश्चजानातिसेवि
तुमित्यत्रप्रस्तुतानामप्रस्तुतांयुगपद्धर्मन्वयः तथापिप्रासंगिकत्वंनहीयते वस्तुगत्याप्रस्तुतोद्देशेनप्रसक्तस्यैववर्णनस्या
प्रस्तुतैः न्वयत्

तांगीबालानवयौवनवानितास्त्री एवमर्थिषुयाचकेषुगलितः संक्रांतोविभवः समृद्धिर्येषांते नृपाश्चतनिम्ना तनोः कृशस्य
भावस्तनिमाकाक्ष्यंतेनज्ञोभंतइत्यन्वयः क्षाणस्तुनिकषः कषइत्यमरः क्षोभेकेति क्षोभास्त्यैकधर्मेत्यर्थः पूर्वोदाहरणे आदिदीपकं इहत्वंतदीपकमिति

भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणधर्मस्य दीपकपदवाच्यतायां बीजमाह प्रस्तुतेनैकेत्यादि प्रस्तुतेनैकेत्यादि प्रस्तुतान्वयविवक्षयाभिहित इति-
यावत् रथ्यायामिवेत्यनंतरमुपकरोतीत्यनुषज्यते इतीति वाच्याहार्य इति दीपकसादृश्यात्समानो धर्मो दीपकमुच्यत इति शेषः यत्र धर्मस्य पूर्वप्रस्तु-
तेनैव यः पश्चादन्यत्र यथोक्तो दाहरणयोस्तत्रैवेतरत्र प्रसंगोपकारित्वमित्याशयेन शंकेते यद्यपीति सुबोधेति ॥५॥ तिविग्रहः
त्रयः गुणत्रयान्यतमयुक्ताः भूरश्वेत्यादि प्रत्येकं चकारेनेरपक्ष्यघोतकः कृतविधः प्रख्यातविधः एतच्च भा ॥५॥ गोपक्यतेन
दातस्य प्रस्तुतत्वमितरयोस्त्वप्रस्तुतत्वमिति बोध्यं युगपदिति त्रिष्वपियुगपदन्वय इत्यर्थः चिन्वंनीति बहुवचनानस्य प्रस्तुतमा
त्रेणेकवचनांतेन पूर्वमन्वयायोगादिनिभावः समाधत्ते तथापीति प्रासंगिकत्वं प्रसंगोपकारित्वं गृहीयत इति तथाच धर्मस्य पश्चादन्वयोन तत्र
प्रयोजक इति भावः किंतर्हि प्रयोजकं नत्राह वस्तुगत्येति प्रस्तुते देशेन प्रस्तुतो देश्यकान्वय बोधेच्छया प्रस्तुतस्थे वपदाभिहितस्यैव वर्णनस्य कर्मभ्युत्पत्त्यात
द्विषयधर्मस्य तथाच चमत्काराय प्रस्तुताप्रस्तुतान्वितस्वार्थबोधयत्विनीछयोच्चरितपदाभिहितधर्मस्योभयत्रान्वयेषु देश्यतारव्येच्छाविषयता
प्रस्तुतएव नत्वप्रस्तुते किंतु विशेषणतारव्यविषयत्वे वेति तथाविधो देश्यता विरह एव प्रासंगिकत्वे बीजमित्याशयः एतदेवोपपादयति ६

नहीति प्रासंगिकत्वमिति दीपसूपयोरग्यातिथिविषये प्रसंगोपकारित्वमित्यर्थः नद्याचन्यन्ते नस्य प्रासंगिकत्वं न स्यादिति भावः इदमुपलक्षणं ज्ञानानुविषये प्रासंगिकत्वापत्तिरपि बोध्या नूनं देवतुल्ययोगितातो भेदकमित्याह तुल्ययोगितायां त्विति ननु देवत्वानुदेवत्वयोश्च भेदकाराप्रयोजकत्वा न्यालंकारभेदप्रयोजकत्वं युक्तमित्यस्वरसादाह अयं चेति अयं वक्ष्यमाणः अनयोः दीपकतुल्य

नहि दीपस्य गत्या प्रासादयोर्युगपदुपकारत्वेन ज्ञानार्थं श्रिय नस्य सूपस्या निश्चिन्त्यः प्रथमपरिवेषणे न च प्रासंगिकत्वं हीयने तुल्ययोगितायां त्वेकप्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमिति विशेषाग्रहणात्सर्वेद्देशेनैव धर्मान्वयइति विशेषः अयं चानयोर्गोशे विशेषः उभयोरनयोरुपमालकारस्य गम्यत्वा विशेषेऽप्यत्राप्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयमिति व्यवस्थित उपमानोपमेयभावो वस्तुननु विशेषाग्रहणादेच्छिकः स इति

रंगस्य इति शेषः न च तुल्ययोगितायां विशेषाग्रहणात् प्रस्तुताप्रस्तुतत्वरूपव्यवस्थापकाभावात् ऐच्छिकः अव्यवस्थितः सः उपमानोपमेयभावः न न्यास्तु नैतावतापि तुल्ययोगिताऽतो दीपकस्य दृष्टग्रभाव उचितः धर्मस्य मल्ल इति त्वमूलाया विच्छित्तेरविशेषात् अन्यथा तुल्ययोगितायामपि धर्मिणां केवलप्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषसत्त्वादलंकारैर्द्वैतापत्तेः तस्मान् तुल्ययोगिताया एव त्रैविध्यमुचितमित्याहुः इत्यलंकार

त्रिविधंमिति दीपकस्यादृष्टौ आरुत्तिदीपकंभवनच्चित्रिविधमन्यर्थः वर्षेनेति शर्वरीरात्रिः वर्षवत्सरइवाचरर्नान्यर्थः कदंबानिकदंब
कुसुमानिउन्मीलंतिविकसंति कुटजोद्गमाः कुटजकलिकाः स्फुटंतिविकसंति तृप्ताश्वातकामाद्यंनिमत्ताभवन्ति शिरषाबलामयूराश्च
मार्द्यंतीत्यन्वयः त्रैविध्यमुपपादयन्नेवव्याचष्टेदीपकस्येति क्रमेणेति आद्येर्द्धेवर्षतीतिशब्दादृत्तिः अलंकारसंपादकत्वाच्चनकथिनप

त्रिविधं दीपकादृष्टौ भवेदादृत्तिदीपकं वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येषाच्चशर्वरी उन्मीलंति कदंबानि स्फुटंति कुटजोद्गमाः
मार्द्यं निचातकास्तृप्तामार्द्यंति च शिखालाः दीपकस्यानेकोपकारार्थतया दीपस्थानीयस्य पदस्याथस्योभयावहितेति त्रि
विधमादृत्तिदीपकं क्रमेणार्धत्रियेणोदाहरणानि दर्शिनानि यथावा उत्कंठयति मेघानां मालावर्गकलापिनां यूनांचो
त्कंठयत्यधमानसंगकरध्वजः ७९

दत्तं दंष्ट्रः द्वितीयोचिकासरूपस्यार्थस्यादृत्तिः उन्मीलंति स्फुटंतीति शब्दभेदेन तस्येव बोधनान् तृतीये तु द्वयोरारुत्तिः स्फुटैवेति उत्कंठय
तीति मेघानां मालावर्गकः कलापिनां मयूराणां वर्गसिंमूहं उत्कंठयति ऊर्ध्वकंठो यस्य तादृशं करोति तथामकरध्वजः कामः यूनां तरुणानां
नममुत्कंठयत्युत्सुकं करोतीत्यर्थभेदोपिशब्दादृत्तिः ८०

शामयतीति जलधरस्य मेघस्य धारापंक्तिश्चानकतरुणानां चिरकालमुपननां प्राप्तां तृषं पिपासां शामयति वधूलोचनयोर्जलधारा अश्रुपंक्तिश्च कामिनां प्रवासैश्छां क्षपयतीत्येक एव नाशार्थः शब्दगोदेनोक्त इत्यर्थः वदनेनेति पाथसां जलानां अत्र निलीयते शब्दस्य तदर्थस्य तिरोधानस्य चावृत्तिः ननु प्रस्तुतार्थसिद्धयान्नस्य प्रसंगादप्रस्तुतोपकारित्वे दीपकमित्युक्तं नचावृत्तौ तत्संभवतीति कथमावृत्तिर्दीपकमुक्तमित्याशङ्क्याह एवंवेति दीपस्थानीयशब्दार्थयोरावृत्तौ चेत्यर्थः प्रस्तुताप्रस्तुतेति अंबुदमालादीनां विरहोद्दीपकत्वम्

शामयति जलधरधारात्वात् कदूनां तृषं चिरोपनतां क्षपयति च वधूलोचनजलधारा कामिनां प्रवासरुचिं वदनेन निजितं तव निलीयते चंद्रबिंबमंबुधरे अरविंदमपि च सुंदरि निलीयते पाथसां पूरे एवं चावृत्तीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभा

वेपि दीपकं छायापत्तिमात्रेण दीपकत्वं दिशः

चाकेवलप्रस्तुतत्वात् चंद्रबिंबारविंदयोश्च केवलप्रस्तुतत्वादिति भावः दीपकछायेति दीपकसादृश्यस्यार्थः न च प्रस्तुताप्रस्तुतोपकारयोग्यत्वं वर्षतीत्यादौ श्लेषववेशेनास्तीति भावः मात्रपदेन दीपकाल्लथगेवायमलंकारो ननु तत्र भेद इति सूचितं अतएव दंडिना अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि दीपकस्थाने चैवैह मलंकारत्रयं यथेति तुक्काविकसनीत्याद्युदाहरणं दीपकस्थानं स्थानापन्नं सदृशमिति यावत् इत्यलंकारचंद्रिकायां आवृत्तिर्दीपकप्रकरणं ६५

सहस्रं मे किं प्रसंगादसहस्रं मे किं गम्यवाक्यार्थसादृश्यकं प्रतिवस्तूपमालंकारं लक्षयति वाक्ययोरिति द्विवचनमनेकाभिप्रायं मा
लानुरोधे धादिनिबोधं एकसामान्ये एकस्मिन्समानधर्मे सति मूरः सूर्यः लक्षणं व्याचष्टे यत्रेति उपमानोपमेयेति भावप्रधानं उपमानोपमेय
भावपरयोरित्यर्थः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः अयमेव च वस्तु प्रतिवस्तुभाव इत्युच्यते स्थिरेति शैली सदृशं रत्नमेव दीपो रत्नदीपः अत्र प्र

वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपममता तापेन भ्राजते सूर्यः शूरश्चापेन राजते यत्रोपमानोपमेयवाक्ययो
रेकः समानो धर्मः पृथक् निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमासमानधर्मे स्यामिति त्रु
त्यन्तेः यथा त्रैव भ्राजते राजत इत्येक एव धर्म उपमानोपमेयवाक्ययोः पृथग्भिन्नपदाभ्यां निर्दिष्टः यथा वा
स्थिरा शैली गुणवतां खलु बुद्धान् बाध्यते रत्नदीपस्य हि क्षिरवायात्ययायिन नानाश्रयते ६९

वीर्यमुपमेयवाक्यं उत्तराभिमुखं मानवाक्यं उभयत्र च नाशान्भावः न भिन्नधर्मः वाच्यभेदेऽप्यासः सामान्याभावमानबोधकस्यापि आधत्ते रत्नभा
नारूपविशेषपरत्वान् अयमेव च पूर्वोदाहरणाद्वदः ६९

तवेति ईश्वरं प्रतिभक्तस्योक्तिः अमृतप्रस्ववणशीले तव पादपंकजे निवेशित आत्मा तः करणं येन तादृशो भक्तः अन्यदमृतातिरिक्तं फलं कथमिच्छति न कथमपीत्यर्थः अमृतं चात्र ब्रह्मानंदरूपं हि निश्चितं मधुव्रतौ भ्रमरः मकरं देनरसेन निर्भरेव्याप्तेऽरविंदे स्थिते सति इक्षुरसं न वीक्षत इत्युपमानवाक्यं अकर्जनीयस्येति अनिष्टेष्विस्वसामग्रीवशाज्जायमानस्येत्यर्थः इच्छापूर्वकं इति तथा च वीक्षते रिच्छापूर्वकं वीक्षणे लक्षणेति भावः इच्छापर्यवसि त इति सविशेषणे हीति न्यायादिति भावः उन्मीलंति कदंबानिति पूर्वोदाहरतायामर्थवृत्तावतिव्याप्तिमात्राक्याह अर्थावृत्तिरित्यादि शब्दादसौ तु

यथावा तवामृतस्यंदिनिपादपंकजे निवेशितात्मा कथमन्यदिल्लति स्थिते रविंदे मकरं दनिर्भरे मधुव्रतो नेधुरसंसं स भीक्षते अत्र यद्यपि उपमेयवाक्ये अनिच्छा उपमानवाक्ये अवीक्षेति धर्मभेदः प्रतिभाति तथापि वीक्षणमात्रस्याऽकर्जनीयस्य प्रतिषेधानर्हत्वा त इच्छापूर्वकवीक्षाप्रतिषेधोऽयं अनिच्छापर्यवसित एवेति धर्मैक्यमनुसंधेयं

ति नातिव्याप्तिरन्तर्थावृत्तिपर्यंतानुधावनं एवं च भिन्नशब्दबोध्ये कधर्मगम्यं प्रस्तुता प्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यं प्रतिवस्तूपमेतिलक्षणं बोध्यं दृष्टांतालंकारेति व्याप्तिवारणाय भिन्नशब्दबोध्येति तत्र तु विंबप्रतिविंबभावापन्नधर्मगम्यं सादृश्यमिति नातिव्याप्तिः द्विविभातियथाभानुस्तथात्वं भ्राजसेषु वीत्यादिवाक्यार्थेषु मायामतिव्याप्तिवारणाय गम्यमिति ॥

७३

७५

७७

४९

चं० टी०

अथ दृष्टिः त्रारणां प्रस्तुता प्रस्तुतेति आननं मृगशावास्यावीक्ष्य लोलकादृतं भ्रमभ्रमरसंकीर्णं स्मरामिसरसीरुहमिति स्मरणा लंकारोतिव्यासि
वारणाय वाक्याथेति अत्र हि द्विविभातीति वाक्याथेपि मायांगनाधिकरणकशोभाश्रयभानुसद्वोभ्रम्यधिकरणकशोभाश्रयस्त्वमिति प्रतीतिवन्न
स्मर्यमाणतादृशसरोरुहसदृशं तथा विधमानमिति प्रतीतिर्येन वाक्यार्थगतोपमागम्या स्यात् किं तु स्मरणासंभ्रकता तादृशसरोरुहसदृशतादृ

अथ दृष्टिः दीपकं प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा प्रतिबस्तूपमा तु प्रस्तुता प्रस्तुतानामिति विशेषः
आदृष्टिर्दीपकं वैधर्म्येण न संभवति प्रतिबस्तुपमा तु वैधर्म्येण दृश्यते ६३

शमाननमिति पदार्थगतोपमेवेति तद्वारणमिति दिक् प्रस्तुता प्रस्तुतत्वयोश्च भक्तति विशेषाप्रयोजकतयानालंकारभेदप्रयोजकत्वमित्यस्वर
सादाह अयं चेति वक्ष्यमाण इत्यर्थः ६४ ॥ ६५ ॥

दृष्टान्तालंकारं लक्षयति चेदिति वाक्ययोरित्यनुवर्तते धर्मयोरित्यध्याहार्यं नदितितदेत्यर्थकं अर्थतोव्याचष्टे यत्रेति यत्र काव्ये नथान्वोपमा
नोपमेयवाक्यार्थघटकधर्मयोर्विबप्रतिबिंबभावोदृष्टान्तइति लक्षणं काममिति अनेन प्रकृतनराजविशेषेण राजन्वती शोभनराजवती राजन्वा
नृसौराज्ये इति निपातः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि सप्तविंशतिः तारास्तद्दिनराः गोबलीवर्दन्यायात् ग्रहाभौमादयः संकुलाव्याप्ता ज्यातिष्मतीति

चेद्विंबप्रतिबिंबत्वं दृष्टान्तस्तदलं कतिः त्वमेव कीर्तिमान् राजन्विधुरेव हि कांतिमान् यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेव
धर्मो विंबप्रतिबिंबभावेन निर्दिष्टो तत्र दृष्टान्तः त्वमेव कीर्तिमानित्यत्र कीर्तिकांत्यार्विंबप्रतिबिंबभावः यथावा कामं नृपाः
संतिसहस्रशोन्ये राजन्वतीमाकुरनेन भूमिं नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चंद्रमसे वरात्रिः ६९

प्राशस्त्ये मनुष्ये अत्र राजन्वती ज्योतिष्मतीत्यनयोर्विंबप्रतिबिंबभावः पूर्वोदाहरणे कीर्तिकांत्योर्विंबप्रतिबिंबभावप्रयोजकं मनोहारित्वरूपसा
द्वयमर्थद्वयं ह नुराजज्योतिषोः प्राशस्त्यरूपं न च्छाब्दमिति भेदः ६९

देवीमिति देवीवाचं सरस्वतीं ब्रह्मवदुपासते हि सेवंत एव हि हि शब्दस्यैव फारार्थत्वात् नुपरं सरस्वती संबधिसारं असौ प्रसिद्धः गुरुकुले क्लिष्टः अ
ध्ययनश्रमवान् मुखरिनामा कविर्नितरामतिशयेन जानीते अत्र दृष्टं तमाह त्रानरस्यैर्भट्टैर्धाभि रब्धिलंघिन एव किंतु अस्याब्धेर्गभीरतां पाता-
लपर्यन्तनिमग्न्यापीव रास्थूला तनु र्यस्यैवं विधो मंथाचलः मंदराद्विरेव जानातीति दृष्टं तो दाहरणत्वा संगतिमाशंकते नन्विति वाक्ययोरिति

यथावा देवीवाचमुपासते हि ब्रह्मवः सारं तु सारस्वतं जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः अब्धिलंघिन
एव वानरभट्टैः किं स्वस्य गंभीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जनातिमंथान्वलः नन्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययोजनेन मे
क एव धर्म इति प्रतिवस्तूपमायुक्ता भैवं अचेतनेन मंथान्वले ज्ञानस्य बाधितत्वेन तत्र जानातीत्यनेन सागरा धस्तलावधि संस्र
र्जमात्रस्य विवक्षितत्वात्

सप्तमी एकधर्म इत्यनंतरं शब्दभेदेन निर्दिष्ट इति दोषः सागरस्या धस्तनो योऽवधिरिति गंभीरतापदार्थकथनं सं-
स्रर्जस्तु लक्षणया जानात्यर्थ इति बोध्यं तथाच धर्मभेदान्न प्रतिवस्तूपमा किंतु सारस्वनसारज्ञानसागरा धस्तलाव धि संस्पृष्टा योर्बिंबप्रतिबिंब-
भावाद् दृष्टान्तालंकार एवेत्याशयः वर्षस्यं बुद्धमालेयं वर्षस्ये पाचशर्वरी तिवत्सदा हृत्ति दीपकं स्यादित्याशंक्य समाधत्ते ॐ-

अत्रेति पूर्ववत् अर्थवृत्तिप्रतिवस्तूपमयोरिव प्रस्तुताप्रस्तुतेति दृष्टान्तः प्रस्तुताप्रस्तुतविषयः पदावृत्तिस्तुतदन्यतरमात्रविषयेत्यर्थः यद्य-
प्यत्रात्मनेपदपरस्मैपदभेदेनपदभेदान्नपदावृत्तिशङ्काचिता तथापि पाठपरिवर्तनेनपदाभेदेऽपिनपदावृत्तेरयंविषयइतिबोधयितुमेवदुर्लभं
अयं दृष्टान्तः कृतंचेति नृपंप्रतिमंत्रिणउक्तिः हेराजनृत्वयामनोगर्बस्याभिमुखं ननु गर्वितंकृतंच किमन्यदपेक्षितमिति शेषः एवं वा स्वप्न

अत्रोदाहरणे पदावृत्तिदीपकाद्विशेषः पूर्ववत्प्रस्तुताप्रस्तुतविषयत्वकृतोद्दृष्टव्यः
वैधर्म्येणाप्ययं दृश्यते कृतंचगर्वीभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्वनोद्विषः
तमांसि तिष्ठंति हितावदंस्तुमान्नयावदायास्तु दयादिमौलितां ध्रु

योगादिकंचिनानोऽस्माकंद्विषः शत्रवो निहताश्वनस्तु निहनिष्यंते अशुमान् सूर्येयावदुदयाद्रेर्मौलितां शिरोलंकारतां नायातितावदेव तमांसि ति
ष्ठंति तस्मिंस्तु तथाभूतेन तिष्ठंतीति दृष्टान्तः अत्र मनोगर्वीभिमुखीकरणवैरिहननयोरंशुमदुदयाचलमस्तकानागमनतमः स्थितोऽश्वयथाक्रमं
वैधर्म्येणाबिंबप्रतिबिंबभावः इत्यलंकारचंद्रिकायां दृष्टान्तालंकारप्रकरणं ध्रु

निदर्शनाल्लक्षयति वाक्यार्थयोरिति सदृशावाक्यार्थसंबंधीयहेक्यारोपः उपमेयवाक्यार्थे उपमानवाक्यार्थभिदोष इति यावत् यद्दालुरिति दालुः सौम्यतेति यत् इति सामान्येन पुंसकं सेयमिति विधेयाभिप्रायकं स्त्रीलिङ्गं यद्यपि सुखं च इति वत् दातुः सौम्यता पूर्णे दोरकलं कतेत्येतावता चैक्यारोपः संभवति तथापि यत्तद्वाङ्मयी प्रस्फुटतया तदवगमात्तदुपन्यासः अरण्येति अबुधो मूर्खेति जनः सेवितो यदि तद्गुणीभूतं सेवनक्रियापरा मर्षः उत्तरवाक्यगते न यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपात् तत् अरण्यरुदितं कृतमित्याद्यन्वयः उद्धर्तनं यवगो धूमादि चूर्णेन मलापकः

वाक्यार्थयोः सदृशाद्योरेक्यारोपो निदर्शना यद्दालुः सौम्यता सेयं पूर्णे दोरकलं कता अत्र दालुपुरुषसौम्यत्वस्योपमेयवाक्यार्थस्य पूर्णे दोरकलं कत्वस्योपमानवाक्यार्थस्य यत्तद्वाङ्मयैक्यारोपः यथावा अरण्यरुदितं कृतं तन्नावशरीरसुद्धर्तनं स्थलेऽक्ता मवेरोपितं सुचिरमूर्खरेवर्षितं श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतो धृतो धमुरवदर्पणो यद्बुधोजनः सेवितः अत्राबुधजनसेवाया अरण्यरोदनादीनां यत्तद्वाङ्मयैक्यारोपः

वर्णं स्थले निर्जल प्रदेशे अञ्जलजं ऊरुवरे अङ्कुराचोग्यक्षारभूभागे शुनः पुच्छं श्वपुच्छं अवनामितं क्रजुतासं पादनाय नग्नीकृतं बधिरस्य कणे जिप एव जापः प्रलाप इत्यर्थः अंधस्य मुखे तत्संमुखं दर्पणो धृत इत्येवं निरर्थकत्वेन सदृशानामनेके पावाक्यार्थानामबुधजनसेवनरूपप्रकृतवाक्यार्थे ऐक्यारोपः पूर्वत्र त्वेकस्यैवैक्यारोप इति विशेषः ६७

निदर्शनांतरमाह पदार्थेति पदार्थ इति पदार्थसंबंधिनी एके आलंकारिकाः अन्यां पृथक्क विलक्षणो लब्ध इति लला जोधानी लोबुजन्मनाः
 लोत्पलयोः वियोग इति गोडदेशगतानां नारीणां वियोगे स्वकांत वियोग काले योगड तले यां डि मायां दुवणे भवति सः खर्जरीणां लतानां मंजरीगर्भा
 स्थेषु रेणुषु अदृश्यत दृष्ट इत्यन्वयः उपमाने यथोक्ते रेणुरूपे उपमेये उपमान धर्मो रोप ग्वपदार्थ निदर्शनायाः प्राचीनैरुदाहरणात्कथमि

पदार्थवृत्तिमय्येके वदंत्यन्यानि दर्शनां त्वन्नेत्रयुगुलं धत्ते लीलां लोबुजन्मनोः अत्रनेत्रयुगले नीलां लोबुजगती
 लापदार्थारोपो निदर्शना यथावा वियोगं गोडनारीणां योगं दुत्तल पोडिगा अदृश्यत खर्जरी मंजरीगर्भरेणुषु
 पूर्वास्मिन्नुदाहरणे उपमेये उपमान धर्मो रोपः इह तूपमाने उपमेय धर्मो रोप इति भेदः उभय त्राप्यन्य धर्मस्यान्य
 त्रासंभवेन तत्सदृश धर्माक्षेपादोपमेयपर्यवसानं तुल्यं इयं पदार्थवृत्ति निदर्शनाल्लितोपमेति जयदेवेन व्याहृता ७

पदार्थ निदर्शनोच्यत इति वांकायामाह उभयं अति उपमेय उपमान धर्मो रोप उपमाने उपमेय धर्मो रोप इत्यन्वयः त्वमेव पदार्थ निदर्शना
 जीवा तु त्वेनारोप विषयस्योपमेयत्वेन निवेशो प्रयोजनाभावादिहापि सायुक्ते वेति भावः ७

नन्वेवंसन्निवाक्यांर्हनिदर्शनालक्षणमिति नित्यमिति सिद्धेति विशेषकालीनोपादयति । अत्रार्थोऽपि न
भरिणुदहयांदिभाम्बचत्तझामेवदारोपसत्तादिति भावः । अर्थेविशेषविबक्षयान्वयाभिमतनिदर्शनमित्यत्र । अथार्थभागंदर्शयति
तथाप्याति विविष्टयोः विंबप्रतिनिंबभावायन्मर्गीवेविष्टयोः एतच्चवाक्यार्थत्राब्देनेतादृशा र्थनिवक्षणाद्वयागइत्यादि । अत्रार्थोऽपि न

यद्यपि वियोगे गौडजारीणामिति श्लोकः प्राचीने च क्यार्थवृत्तिनिदर्शनाया मुदा तत्तः तथापि
विशिष्टयोर्धर्मयोरेक्यारोयो वा क्यार्थवृत्तिनिदर्शना उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यत
रधर्मारेणः पदार्थवृत्तिनिदर्शने निव्यवस्था माश्रित्या स्माभिरिहोदात्तनः ७

स्मिरितिभावः उपमानेत्यादि एतच्च स्वस्वरूपकथनं न त्वेवं रूपेण लक्षणैर्निवेद्यः तादृश्यरूपकानि व्याप्तिचारणाद्योपमाकल्पकत्वस्यारोपविशेषणस्यावश्यकत्वेन उपमाकल्पकस्तत्तद्धर्मिणोपइत्येतावन्यलक्षणस्य निर्दुष्टत्वात् तदुक्तं अभिव्यक्त्यसंबन्धउपमापरिकल्पकइति तादृश्यरूपकैस्तु तादृश्यावच्छिन्नाभेदे एव विवक्षितो न पुनरुपमेति न ह्यारणम् ॥ ३७ ॥

मनुत्वयिसतीत्याद्युदाहरणेकापिनिदर्शनानस्मात् अन्यधर्मस्याव्यक्तोपात् एकवाक्यत्वेनवाक्यार्थभेदाभावाच्चप्रदार्थवान्वयार्थनिदर्शनयो
रसंभवादित्यात्रांक्याह एवंचेति उक्तव्यवस्थान्ध्वरेणेवेत्यर्थः विशिष्टयोरिति बिंबप्रतिबिंबभावपन्नदत्तुः पदोऽष्टयोरित्यर्थः तत्रतावत्सु

एवंच त्वयिसतिशिवदातयस्मदभ्यर्थितानामितरमनुसरंतोदर्शयंतोर्थिमुद्रां चरमचरणपातैर्दुर्ग्रहंदोग्धुकामाः करभ
मनुसरामः कामधेनोस्थितायां दोर्भ्यमिब्धित्तितीर्षतस्तुष्टुवुस्तेगुणार्णवमित्यादिषुवाक्यभेदाभावैपिवाक्यार्थदृष्टिरेवनि
दर्शना विशिष्टयोरेक्यारोपसद्भावात्वाक्यार्थयोः सदृशयोरिनिलक्षणवाक्येवाक्यार्थशब्देनबिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तु
विशिष्टस्वरूपयोः प्रस्तुताप्रस्तुतधर्मयोर्विवक्षितत्वादिति एवंच राजसेवामनुष्याणामसिधारावलेहनं पंचाननपरिष्व
गोव्यालीचदनचुंबनमित्यत्रप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरेकैकपदोपात्तत्वेपिवाक्यार्थदृष्टिनिदर्शनायानक्षतिः तयोर्बिंबप्रति
बिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टव्यवहाररूपत्वात्

पद्येभोः शिवअस्मदभ्यर्थितानांदातरित्वयिसतिइतरंस्तुद्रंप्रभुमनुसरंतोर्थिनांमुद्रांचिह्नं
दर्शयंतोबुध्यंकामधेनोस्थितायांदोग्धुकामाध्वरमयोः पाश्चात्ययोश्चरणयोः पातैर्दुर्ग्रहंदुःखेनयात्यंकरभमुष्ट्रशिभ्रमनुसरामइत्यर्थकेसकल-

कामदमहेश्वरकालीनक्षुद्रधनिकानुसरणकर्तुः कामधेनुस्थितिकालीनतथाविधकरभानुसरणकर्तुश्चैक्यारोपः तत्रोपमानकोटिविशेषणयोः का
 मधेनुकरभयोरुपमेयकोटिविशेषणयोश्चमहेश्वरक्षुद्रधनिकयोर्गथाक्रमं बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः एवमनुसरणयोरपि एवं दोर्भ्यामित्यत्रापि अ
 ध्विगुणसमूहयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः नन्विदं व्यवस्थामूलविरुद्धं त्रासं च याह वाक्यार्थयोरिति ननु वाक्यार्थशब्दस्यावांतरवाक्यार्थसा
 धारणानेकपदार्थपरत्वेनैवोक्तोदाहरणसंग्रहसंभवादेवं विधगुरुनगरार्थपरत्वं न युक्तमित्यन आह एवं चेति एवं विधार्थविवक्षणे चेत्यर्थः
 अवलेहनं जिह्वया घटनं पंचाननः सिंहस्तस्य परिष्पंग आलिङ्गनं व्याली भुजंगी अशक्यत्वं बलवदनिष्टजनकत्वं च माधारणो धर्मः प्रप्नु न च
 त्तानो राजसेवा निदर्शनायाः नल्लक्षणस्य नक्षत्रिः नाव्याप्तिः नयोः प्रप्नुता प्रप्नु न दत्तांतयोः असिधारादिभिः समंगं शो बिंबप्रतिबिंबभावा-
 त्तिद्विशिष्टयोश्चैक्यारोपादिति भावः एवं तर्हि सदृशयोरैक्यारोप इत्येव लक्षणमस्त्वित्याशंक्याह ॥

७७,

७८,

अतएवेति इतादृशविशेषणविवक्षणादेवेत्यर्थः भेदो व्यावृत्तिः तथा च तदभावैरूपकैतिप्रसंगः स्यादितिभावः कथमनेनतद्वारणं तत्राह रूप-
कैहीति अविशिष्टयोः बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्त्वविशिष्टयोः बिंबप्रतिबिंबभावापन्नेत्यस्य व्यावृत्तिर्दर्शयति अंघ्रिदंडइत्यादि बलेर्हैत्यवि-
शेषस्य निग्रहं बंधने कर्तव्ये ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तो हरेरंघ्रिदंडो बोध्याकं मुदेऽस्त्विति संबंधः कीदृशः विधेर्ब्रह्मणो विष्टर आसनं तद्गुप्त्यप्यस्य नाल

अतएव निदर्शनायारूपकान्नेदः रूपकैर्यविशिष्टयोरेव मुरवचंद्रादिकयोरेक्यारोपः अंघ्रिदंडो हरेरूर्ध्वमु-
त्क्षिप्तो बलिनिग्रहे विधिविष्टरपद्मस्य नालदंडो मुदेस्तु ब्रह्मणो विविशिष्टरूपको दाहरणे यिन बिंबप्रतिबिंबभावा-
पन्नवस्तु विशिष्टरूपता विधिविष्टरकमलश्लिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थमेव तद्विशेषणोपादानात्

दंडइत्यर्थः विशिष्टरूपकैति ऊर्ध्वोत्क्षिप्तत्वविशिष्टांघ्रिदंडविधिविष्टरपद्मसंबंधित्वविशिष्टनालदंडसंबंधिरूपकैत्यर्थः विशेषणेति ऊ-
र्ध्वोत्क्षिप्तत्वरूपोपमेयविशेषणविधिविष्टरपद्मसंबंधित्वरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः ६५

एवकारस्त्विनबिंबप्रतिबिंबभावव्यतिरेकं स्फुटयति यदातुरिति अभावादिति सादृश्याभावादिति भावः रूपकविशेषेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य परिहरति यत्र त्वित्यादिना यत्र त्वित्यस्य इति सावयवरूपको दाहरणे इत्यत्रेतेनान्यथः विषयविषयविशेषणानां आरोपविषयारोप्यमाणसंबंधिनां विशेषणानां ज्योत्स्नेति इयं रात्रिरेव कापालिकी योगिनी द्वीपात्तद्वीपांतरं भ्रमतीत्यन्वयः एतद्व्ययनरूपकं एतदंगभूतान्य

यदातुः सौम्यतेत्यादिनिदर्शनो दाहरणेषु दातुपूर्णं द्वीपानामनंदकरत्वादिनेवात्र विशेषणयोर्बिंबप्रतिबिंबभावाभावात् यत्र नुविषयविशेषणानां परस्परसादृश्येन बिंबप्रतिबिंबभावोस्ति ज्योत्स्नाभस्मक्षुरणधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यंतर्धानव्यमनरसिकारात्रिकापालिकीयं द्वीपाद्वीपं भ्रमति दधती चंद्रमुद्राकपालेन्यस्तं सिद्धांजनपरिमलं लांछनस्य छलेनेति सावयवरूपको दाहरणे तत्रापि विषयविषयिणोस्तद्विशेषणानां च प्रत्येकमेक्यारोपः न तु ज्योत्स्नादिविशिष्टरात्रिरूपविषयस्य भस्मादिविशिष्टकापालिकीरूपविषयिणश्च विशिष्टरूपेणैक्यारोपोऽस्तीति तस्मादाजं सवामनुष्याणामित्यादावपि वाक्यार्थदृष्टिनिदर्शनैव युक्ता

पराणि विशेषणेः प्रतिपाद्यते यथा ज्योत्स्नारूपेण भस्मना क्षुरणमंगले पस्तेन धवला तारका रूपा ण्यस्थानि बिभ्रन्ती अंतर्धानस्य व्यमनं कोतुके रसिका चंद्ररूपे मुद्राकपालेन्यस्तं लांछनस्य छलेन सिद्धांजनस्य हरिमलं त्रूणं दिधनी धारयं

नी दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु सुशुद्धोपपदनाम्नापाखंडानां व्यवहार इति चंडीदासः मुद्रापरिमलशब्दोपशंसा र्थावित्यन्ये मुद्राचिह्नं तद्गुणैकपा
ल इति वार्थः विषयविषयिणोः रात्रिकापालिक्योः तद्विशेषणानां तत्संबंधिनां ज्योत्स्नाभस्मादीनां यथाश्रुते रात्रिकापालिकीति समासस्यो नरपदार्थ
प्रधानतया ज्योत्स्नादीनां रात्रि विशेषणत्वाभावादसंगतेः प्रत्येकमेवेति शुद्धस्वरूपेणैवेत्यर्थः नन्विति उक्तयुक्त्या विशेषणत्वाभावादि निभावः
वस्तुतो भस्मादः कापालिकां प्रत्यपि न विशेषणत्वमपि तु न लोकोटि निविष्टत्वमेवेत्यपि बोध्यं वाक्यार्थशब्दस्य बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविविध

मतांतरे त्विह पदार्थवृत्त्येव निदर्शनया भाव्यमिति

पार्थपरत्वमंगीकृत्य राजसेवेत्युदाहरणे वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनात्त्वमुक्तमुपसंहरति नस्मादिति उक्तलक्षणस्य व्यवस्थितत्वादित्यर्थः मतांतरे
ति सप्तशयो वाक्यार्थयोरेक्यारोप इति यथाश्रुतलक्षणांगीकर्तृमते इत्यर्थः इह राजसेवेत्युदाहरणे पदार्थवृत्त्येवेति उपमाकल्पक एकपदार्थे अ
परपदार्थतुद्धर्मन्यतरारोप इति तल्लक्षणस्य तदभिमतत्वादिति भावः ध्र

ध्र

ध्र

५६

निदर्शनांतरमाह अपरामिनि पूर्वविलक्षणत्वस्यार्थः निदर्शनामित्यनुवर्ज्यते क्रिययाऽसत्सदर्थयोर्बोधनप्रपञ्चनिदर्शनांप्राकृतिप्रसिद्धिः स

अपरां बोधनं प्राकृतः क्रिययाऽसत्सदर्थयोः नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चंद्रोदये तमः उदये नैव सवितापद्मे षडप्यतिश्रियं वि
भावयन्समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहः कस्यचित्किंचित्क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया परान्तरसतः सतो वार्थस्य बोधनं यन्निबध्य
ते तदपरां निदर्शनामाहुः असदर्थबोधने उत्तरार्धमुदाहरणं तन्न नश्येदिति बोधयदितिवक्तव्ये बोधयदित्यस्य गम्यमानत्वा
दप्रयोगः ततश्चराज्ञाचंद्रेण सह विरुध्यस्वयं नाशक्रियया विशिष्टं तमः स्वकीयनाशक्रियया दृष्टांतभूतया अन्योप्येवं राज
विरुद्धश्चेत्तन्नश्येदित्यनिष्ठपर्यवसायिनमर्थबोधयेदव नष्टमिति निबोधनात् असदर्थनिदर्शना तथा उत्तरश्लोके सवितास्त्रो
दयसमयएवपद्मे बुलक्ष्मीमादधानः स्वयापद्मलक्ष्म्या धानक्रियया परान्तरमिति समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहएवेति श्रेयस्करमर्थबोध
यन्निबद्धइति सदर्थनिदर्शना

दसदर्थयोरितिवक्तव्यपिच्छं सोऽनुरोधादिश्रममिधानं समुद्राभ्राह्म इत्यादिसौत्रनिर्देशेन पूर्वनिपातवि
धेरनित्यत्वज्ञापनात् लक्षणव्याचक्षेप कस्यचिदिति अत्रासतः सतो वेति विभागकथनं न तु लक्षणोत्तर्जनं उदासीनार्थबोधने च मत्कारित्वाभावे

नैवानतिप्रसंगान् स्वकियत्वात्तद्वहकारिभूतया क्रियाविशिष्टस्य वस्तुनः संबंधि अर्थत्वं बोधनं बोधानुकूलो व्यापारो यन्निबध्यते वर्ण्यते सा निदर्शने
 तिलक्षणं अथ निवान पद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयंती न केवलं दूनिर्मना भवेपि व्यनक्ति कंचित्तपसः प्रभावमित्यादावतिव्या
 सिः अवलोकनक्रियाविशिष्टया काभिन्यातपः प्रभावबोधनस्य वर्णनादिति चेत् न क्रिययेत्सनेन दृष्टांतविधया बोधनस्य विवक्षितत्वात्
 उक्तोदाहरणे च लिंगविधया बोधकत्वेन तदभावात् इत्थं च दृष्टांततया क्रियाविशिष्टस्यार्थबोधकत्वं वर्ण्यमानं निदर्शनेति पर्यवसितं नश्येदित्य
 च बोधनस्या वर्णनात्कथमुदाहरणत्वमत आह तत्रेति उदाहरण इत्यर्थः लक्ष्यलक्षणं संगमयति ततश्चेति बोधनस्य गम्यमानत्वाच्चेत्यर्थः
 दृष्टांतभूतयेति दृष्टांते स्वस्मिन्भूतया विद्यमानयेत्यर्थः दृष्टांतो भूतः संजातो ययेति वा एवं समो वसू चंद्रस्यापिराजत्वं सोमो वै ब्राह्मणानां राजे-
 त्यादिश्रुतिप्रसिद्धं अनिष्टपर्यवसायिनमर्थं नाशरूपानिष्टसाधनं राजविरुद्धत्वरूपमर्थं ॥३॥

उन्नतमिति योलंघुरल्यबुद्धिरल्यपरिमाणश्चक्षुः उन्नतं पदं उत्कर्षं उत्तमं चावाप्य हे लयेव पतेदिति ब्रुवन्कथयन् शैलशेखरगतो गिरिमस्तकव
नीष्टिषद्गणः जलबिंदुसमूहश्चारुणमंदेनायिमारुतेन धुतः कं पितः अधः पतति उत्कर्षाद्दीयते अधोदेशे च पततीत्यर्थः ध्रुवमिति पाठे बोधनस्य
वचनम्यमानत्वा दम्भयोगः दृषत्कण इति पाठे पाषाणकण इत्यर्थः चूडेति यउदयाचल आगतं देवं रविं चूडामणेः पदे स्थाने मस्तके धत्ते धारय

यथावा उन्नतं पदमवाप्य योलंघुर्हे लयेव स पतेदिति ब्रुवन् शैलशेखरगतः पृषद्गणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः अत्र गिरि
शेखरगतो वृष्टिबिंदुगणो मंदमारुतमात्रेणापिकं पितः पतन् नृलपोरुन्नतपदप्राप्तिः पतन् हेतुरित्यसदर्थं बोधयन्निबद्ध इत्यस
दर्थनिदर्शना चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतं स तां कार्यतिथेयीति बोधयन् नृहमेधिनः अत्र समागतं रविं शिरसा संभा
वयन् नृदयाचलः स्वनिष्ठयारविधारणक्रियया समागतानां सतामेवं गृहमेधिभिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थं बोधयन्निबद्ध इति सदर्थं
निदर्शना अत्र केचित्वाक्यार्थवृत्तिपदार्थवृत्तिनिदर्शना इयमसंभवा इत्युसंबंधनिबन्धनमिति तृतीया तु संभवस्तु संबन्धमित्यं
धनेति च व्यवहरंति

ति किं कुर्वन् गृहमेधिनः गृहस्थान्सतामातिथेयीकार्येति बोधयन् आतिथेयी आतिथ्यं अत्र उक्तनिदर्शनात्

यविषये केचिदित्यस्येति व्यवहरंतीत्यनेनान्वयः

धर्मिणोरिति धर्मयोः साम्यभावेण च मुत्कारा निष्यत्तेस्तत्त्वबिंबप्रतिबिंबभावेन धर्मिणोः साम्यावगतिरिति भावः गंभीकरोतीति स्वविज्ञो-
षणत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः दृष्टान्ततया बोधनम्येव तत्र विवक्षितत्वात् एतदेवोपपादयति बोधयन्नित्यादिना कशेषं श्रुष्कगोमयंतस्यायंकारी-

चं० टी०

तथा हि आद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थयोरेक्यमसंभवत्तयोः साम्येपर्यवस्यति द्वितीयनिदर्शनायामपि अन्यधर्मोऽन्यत्रा
संभवन्धर्मिणोः साम्येपर्यवस्यति तृतीयनिदर्शनायां तु स्वक्रियया पराश्रितिसहसदर्थबोधनं संभवदेव समतां गंभीकरोति बो-
धयन्तृहमेधिन इत्यादौ हि कारीबोधिनि रध्यापयतीति वत्समर्थचरणे निचः प्रयोगः ततश्च यथा कारिबोधिनिः शीतापन-
यनेन बहून्ध्ययनसमर्थान्करोति एवं वर्ण्यमाणः पर्वतः स्वयमुपमानभावेन गृहमेधिनः उक्तबोधनसमर्थान्कलुषमते य-
थायं पर्वतः समागतं रविं शिरसा संभावयति एवं गृहमेधी समागतं संतमुचितं पूजया संभावयेदिति अतः संभवति बोधनसंबंध इति

षः समर्थचरणं समर्थकरणे सामर्थ्यात्पादन इति यावत् भावप्राधान्यात् उपमानभावेन दृष्टान्तत्वेन एवं प्रदर्शिते निदर्शनात्रये निदर्शनापदप्र-
वृत्तिनिमित्तस्यैकस्याभावान्नानार्थएव निदर्शनाशब्द इति बोध्यम् । इत्यलंकारचंद्रिकायां निदर्शनाप्रकरणं

व्यतिरेकं लक्षयति व्यतिरेक इति विशेषो बोधो वैलक्षण्यं उपमेयस्याधिक्यं उत्कर्षः पल्लवत इति पंचम्यर्थे तसि ल् कल्पतरोः पल्लवतः पल्लु
वादेशवस्यमाणस्तेतवकरस्य विशेष इति संबंधः एकः पल्लवः परोहस्तः कर्णरिधेयंतिरस्करुते दानातिशयेनेति भावः अत्रोपमेयस्य क
रस्योत्कर्षः पूर्वोदाहरणे उन्नतत्वेनोपम्यंशाब्दं इह तु रक्तवत्कोमलत्वादिप्रयुक्तं तद्गम्यमिति भेदः तन्मूतत्वेति उपमेयमनूतत्वेत्यर्थः

व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः शैला इवोन्नताः संतः किंतु प्रकृतिकोमलाः अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायीव्य
तिरेकः यथावा पल्लवतः कल्पतरोरेष विशेषः करस्य ते वीर भूषयतिकर्णमेकः परस्फुरतेति रस्फुरते तन्मूतत्वं प
र्यवसायी यथा रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणेस्त्वामायांति शिलीमुखः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि

रक्तस्त्वमिति अशोकवृक्षं प्रति विरहिणः कस्यचिदुक्तिः हे अशोक आवयोः सर्वतुल्यं समानं अहं केवलं धात्रा विधात्रा सशोकः शोकसहि
तः कृत्स्नः त्वं तु शोकरहित इत्यशोकपदश्लेषादवगम्यते किंतु तत्सर्वं समानं तत्राह रक्त इत्यादि त्वं नूतनैः पल्लवैः रक्तः रक्तवर्णः अहमपि प्रिया
याः श्लाघनीयैर्गुणैः सौंदर्यादिभिः रक्तोऽनु रक्तः अर्थद्विधायां हेराखेत्वां प्रति शिलीमुखः भ्रमरा आयांति भां प्रत्यपि स्मरेण धनुषामुक्ताः

त्रेरिताः शिलीमुखः श्लाघाणा आयांति

एवंकांतायाः पादतलस्याघातोयथातवमुदेसंतोयायतद्वत्तथाममापिसंतोषायेत्यर्थः कामिनीपादाघातेनाशोकस्यपुष्पोद्गमइतिकविप्रसिद्धिः
अत्रोपमेयस्यसदोक्तत्वेनापकर्षः अनुभयपर्यवसायी उपमेयोक्तवपिकर्षान्यतरपर्यवसानरहितः दृढतरेति कृपणस्य कृपाणस्य खड्गस्य
च आकारतः दीर्घाऽवर्णात् आकृते श्वकेवलं भेदो वैलक्षण्यं प्रकारांतरेण तु साम्यमेवेत्यर्थः कथं तच्चाह दृढतरेत्यादि दृढतरं निबद्धो मु
ष्टियेनेति कृपणपक्षे धनव्ययवैमुख्येन मुष्टिमोचनाभावात् खड्गपक्षे तु दृढतरं निबद्धः संबद्धो मुष्टिमुष्टिग्राह्यभागो यस्येत्यर्थः कोशो भंडारग्रहं

कांतापादतलाहतिस्तवमुदेतद्वन्ममाप्यावयोः सर्वतुल्यमशोककेवलमहं धात्रासशोकः कृतः अनुभयपर्यवसायी यथा दृढत
रनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः

न के निषण्णः स्थित इति खड्गपक्षे सहजमलिनः स्वभावमलिनः मलिनवेषत्वात् कृपणः खड्गस्तु कृष्णवर्णत्वादिति एवं च किंचिद्धर्मप्रयुक्तसाम्यक्
तथाप्रतीयमानयोः किंचिद्धर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यं व्यतिरेकदीरीरं वैलक्षण्यं तु क्वचिदुपमेयस्यात्कर्षे क्वचिच्च तदपकर्षे पर्यवसानं क्वचित्तु तदन्व
तरपर्यवसानविरहेऽपि स्ववैचित्र्यविश्रांतमात्रमिति बोध्यं एतेन च रमभेद इत्यत दुदाहरणदूषणं कस्यचिदापातरमणीयमिव भासमानं प्रयुक्तं वेदि
तव्यं अलं तासारतया तु नानुवादमर्हतीत्युपरम्यते

इत्यलंकारचंद्रिकायां व्यतिरेकप्रकरणं

ॐ

सहोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः सहभाव इत्यादिलक्षणं सहभावः साहित्यं जनरंजनः सहृदयजनाल्लादकः एवं च मत्कृतिजनकं साहित्यं सहोक्तिरिति लक्षणं दिगंतमिति तस्य राशः कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिः सहृदिगंतमगमदित्यन्वयः अत्र च तृतीयायानिस्तु पितृत्वार्थकतया प्रत्यर्थिनिरूप-

सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरंजनः दिगंतमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह यथावा छायासं श्रयते तलं विठयिनां भ्रांते वपांथैः समं मूलं याति सरोजलस्य जडता ग्लाने वमीनैः सह आचामत्यहिमां शुद्धी धितिरप्यस्तसे वलोकैः समं निद्रागर्भगृहं सह प्रविशति क्कांते वकां ताज्जैः जनरंजन इत्युक्ते रणेन सार्द्धं विहरां बुराशोरित्यादौ न सहोक्तिरलंकारः विनोक्तिश्चेद्विना किंचित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते विद्याल्लघापि सावद्या विनाविनयसंपदं यथावा यश्वरामं न पश्येत्पुत्रं च रामो न पश्यति निर्दितः स भवेच्छोकं स्वात्माप्येनं विगर्हते अत्र च रामदर्शनेन विना शब्दमंतरेणेव दर्शितं

पितृसाहित्यवती कीर्तिर्गमनाश्रय इति बोधे एकधर्मान्वित्वत्वरसाहित्यबला प्रत्यर्थिनामपि गगनान्वयप्रतीतिः तदुक्तं सासहोक्तिः स हार्थस्य बलादेकं द्विवाचकमिति छायेति

ग्रीष्मर्तौ मध्याह्नवर्णनाभेदं छायापांशैश्च ध्वजैः समं सार्धं विटपिनां नक्ष्त्रां तलं नूलं प्रदेशं संश्रयते कुत इत्याकांक्षायास्तु खेक्षणे आनेवेति आरम्भः
 निशाय हृतो बोध्यः एवमग्रेऽपि ज इत्यादी नलता ग्लानेव सरोजलस्य मूलमधोदेशं गीर्णैर्मल्यैः सह याति गच्छति ग्लानिर्बलापचयः नद्या अ
 क्खा अंचावः कराय खेयं भूतस्य रवेर्दीप्तिस्तमेव संतमेव सती लोकैः समं अपः जलानि आचामति पिबति दीधितिः स्त्रिया मित्रमर्ः
 तेव सती कांता जनेः सह गर्भगृहं अभ्यं नरगृहं प्रविशति तत्रैव तदुद्भवात् क्वांतिस्तेजोहानिः सौकुमार्यं निशयेन तत्सौलभ्यात्कांतोपा
 इत्यादाविति इंदुमती स्वयंवरं गृध्रवंशे अनेन सार्द्धं विरहां बुरांशोस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु द्वीपां तरानी तलवंगपुष्पैरपाकृतत्वे हल
 द्विरिविपद्यं अत्र स होक्तिर इदं भक्तारित्वान्नालंकाररूपेत्यर्थः इत्यलंकारं चंद्रिकायां सहोक्तिप्रकरणं विनोक्तिरिति
 द्विनाप्रस्तुतं वर्णं हीनं दुष्टं मुख्यं चैव विनोक्तिर्नालंकार इत्यर्थः विद्येति विनयसंपत्तिं विनाया विद्या साहचर्यामनोहरापि दुष्टेत्यन्वयः
 सुताया विद्याया विज्ञं विना दुष्टत्वमुक्तं यञ्चेति यः पुरुषः स्वात्मात्वांतःकरणं विगर्हते निंदति रामदर्शनं विनेति रामकर्मकराभकर्म
 नं विनेत्यर्थः अंतरेणापीति विनापीत्यर्थः तथाच विनोक्तिरित्यर्थश्च हणं न तु राब्दग्रहणमिति भावः ६०

प्रकारांतरमाह तच्चेदिति तत्प्रस्तुतं किंचिद्विनारम्यं चेत्साधिविनोक्तिः कथ्यत इत्यन्वयः इत्थंच किंचिद्व्यतिरेकेण प्रस्तुतस्य त्वारम्यत्वान्यतरवर्णनं वि-
नोक्तिरिति प्रकारद्वयसाधारणं सामान्यलक्षणबोध्यं यत्तु तद्व्योविनार्थसंबंध एव विनोक्तिः तद्व्यत्वं विनाकृतस्य वस्तुनोरमणीयत्वारमणीयत्वाभ्य-
भवतीत्यवर्चीनेरुक्तं तदयुक्तं कारणं विनाकार्येति कथनरूपे विभावनालंकारेति व्याप्तेर्वारणाय विनार्थसंबंधप्रयुक्तप्रस्तुतगतरमणीयत्वादेर-
पिलक्षणे निवेशास्वीकृत्य कत्वादिति आविर्भूत इति मानवती विषये नायकस्य परामर्शोऽयं इयं वरतनु रंतः अंतःकरणे मोहेन मानावेशेन मुक्तकल्या-

तच्चेत्किंचिद्विनारम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते विनाखले विभात्येपाराजेंद्रभवतः सभा यथावा आ-
विर्भूतैश्चाशिनितमसामुच्यमाने वरात्रिर्नैश्चास्यार्चिर्कुतमुज इव छिन्नभूयिष्ठधूमा मोहेनांतर्वरतनुरियं ल-
स्यते मुक्तकल्याणगंगारोधः पतनकलुषागृह्णीतमः प्रभृतीन्विनानिशादीनां रम्यत्वं विनाशब्दं
तरेण दर्शितं

इषत्स्नूनमुक्तालक्ष्यते केव पूर्वरोधस्तदस्य पतनेन कलुषा अनंतरं कालुष्यापगमात्प्रसादं नैर्मल्यंगृह्णी-
आश्रयं तीगंगेव तथा चाशनिचंद्राविर्भूते उदिते सति तमसामुच्यमाना रात्रिरेव एवं छिन्नो नष्टः भूयिष्ठो धूमो यस्य एव भूतानि शिभवस्य ऊतभुजो-
वद्वेरर्चिः शिखरेवेति दर्शितमिति अर्थतो बोधितमित्यर्थः इत्यलंकारचंद्रिकायां विनोक्तिप्रकरणं ३५५८

समासोक्तं लक्षयति समासोक्तिरिति प्रस्तुते वर्ण्यमाने अप्रस्तुत एतां तस्य परस्फूर्तिश्चेत्तदा समासोक्तिरित्यन्वयः अयमिति
इन्द्रस्य यमैन्दीप्राचीमुख्यमादिभागः बह्वर्ण्यगुणैरुक्तवर्णः अनुरक्तश्चतुर्बर्णसंबंधः वक्रसंयोगविशेषश्च यथाश्रुतलक्षणस्य वक्ष्यमाणे
असावुदयमारूढः कांतिमान्त्रक्तमंडलः राजाहरतिसर्वस्य तद्वयं मृदुलैः कण्ठैरित्यादिप्रकृता प्रकृतमूलैः तिव्याप्तिराह विशेषणसाम्यबला

समासोक्तिः परस्फूर्तिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत् अयमैन्दीमुखं यदयं रक्तश्चतुर्वर्तिचंद्रमाः यत्र प्र
स्तुत एतां तेषु वर्ण्यमाने विशेषणसाम्यबलादप्रस्तुत एतां तस्यापि परस्फूर्तिस्त्वन्वयसमासोक्तिलंकारः

इति विशेषणमात्रसाम्यबलादित्यर्थः एवं च विशेषणमात्रसाम्यगम्या प्रस्तुत एतां तत्तल्लक्षणं बोध्यं उदाहृततत्त्वे चेत्चाप्रकृतनृप एतां तस्य वि
शेषवाचिनां श्लिष्टेन राजपदेनाप्यवगमान्नातिव्याप्तिः संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थदर्शयति ॐ

समासेनेति वचनात् प्रनियादनात् लक्ष्यलक्षणसंगमयति अत्रेति प्रारंभः आदिभागः साधारण्यात् श्लिष्टत्वात् यद्यपि चतुर्वीत्यत्र न श्लिष्ट इत्यबोधकत्वमात्रेण तस्य साधारण्येऽप्युक्त्यादिति साधारण्यादित्यस्य विशेषणं तत्र चंद्रमः शब्दगतं न पुल्लिंगेन नायकत्वाभिप्रायः ॥ ११ ॥ १० ॥

समासेषसंक्षेपेण प्रस्तुता प्रस्तुतं तद्वृत्तांतयोर्वचनात् उदाहरणमयं मं दीति अत्र हि चंद्रस्य प्राची प्राग्भूतक्षणे मुखमंबु ॥ ११ ॥ लक्षणे उदये वर्ण्यमाने मुखे शब्दस्य प्रारंभवदनसाधारण्यात् रक्तशब्दस्यारुणकामुक्तसाधारण्यात् चतुर्वीत्यस्य प्रत्ययार्थसंबंधमात्रपरस्य शक्यार्थतिरसाधारण्याच्च चंद्रमः शब्दगतपुल्लिंगेन ऐं दी शब्दगतस्त्रीलिङ्गेन न तत्र अतिपाद्ये इत्यंबंधित्वेन चोपस्कृता दप्रस्तुतपरवर्तिता सक्तपुरुषवृत्तांतः प्रतीयने यथावा व्यावल्गुत्वात् च भारमाकुलकंच व्यालोल ॥ ११ ॥ रावलिप्रैरवलकुंडलशोभिगंडयुगलं प्रस्वेदिवक्रांबुजं शम्भुदहनकरप्रहारमधिकश्वासं रसादेतया यस्मात्कंदुकसादरं भगयासं मेव्यसेयस्कृती अत्र कंदुकवृत्तांतो वर्ण्यमाने व्यावल्गुत्वात् च भारमित्यादिक्रियाविशेषणसाभ्यान् विपरीत ॥ ११ ॥ सक्तनायिकावृत्तांतः प्रतीयने पूर्वत्र विशेषणानि श्लिष्टानि इह साधारणानीति भेदः भास्कृत्यादपि समाभ्यामोक्तिर्दृश्यते ॥ ११ ॥

रः ऐं दीति स्वस्वरूपं परंतर्जनेन स्त्रीलिङ्गेन तदर्थस्य नायिकात्वाभिव्यक्त्या ऐं दी शब्दप्रतिपाद्येन ऐं इत्यंबंधित्वेन च परकीयत्वाभिव्यक्त्येति ॥ ११ ॥ ११ ॥

तः व्यवहारो मुखबुवनरूपः व्यावल्पादिति नायिकानुरक्तस्य कस्यचित्क्रीडालम्बनं कंदुकं प्रत्युक्तिरियं हे कंदुकसुभगयासुंदर्या इतथाभावे क०
 पारसात्प्रीतिविशेषात्सादरमादरसहितं यथास्यात्तथायत्प्रस्थात्संसेव्यसेतत्तस्मात्कृतीधन्योसीत्यन्वयः कथमित्याकांक्षायांसंसेवनं निःसंविधि
 नष्टिव्यावल्पादित्यादिना व्यावल्पात्विशेषत आसमंताच्चलन्कुचभारोयत्र तथा आकुलाः क्रीडावेशेनेतस्ततः पर्यस्ताः कच्चाः केशाश्च ह
 वंब्यालोलोलायिताहारावलि र्यत्र तथा प्रेरवद्भ्यां चंचलाभ्यां कुंडलाभ्यां शोभायुक्तं गंडयुगलं यत्र एवं प्रसेवदयुक्तं चक्रांबुजं यत्र नाम्ना
 निरंतरंदत्तः करेण प्रहरोयत्र तथा अधिकः श्वासोयत्र तथेति वृत्तांतः विपरीतरतरूपः अत्रापि कंदुकशब्दगतपुल्लिङ्गेन नायकत्वाभिध्द-
 क्तिर्बोध्या श्लिष्टानीति श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायविषयाणीत्यर्थः साधारणानीति श्लेषं विनोवप्रकृता प्रकृतवृत्तांतयोरनुगतानीत्यर्थः
 तथाचलक्षणे साम्यशब्देन श्लेषकृतं स्वारसिकंच साम्यं विवक्षितमिति भावः साख्यात् सादृश्यात् ७

पुरेति उत्तरचरितेसीतात्यागानंतरं कदाचिद्धनं प्रतिगतस्य भगवतो रामचंद्रस्येयमुक्तिः पुरावनवासकाले सरितां नदीनां स्त्रोतः प्रवाहो यत्र प्रदे
शो आसीत् तत्राधुना पुलिनं अस्तीति शेषः. तथा क्षितिरुहांतरूणां घनविरलभावः विपूर्यासं वैषरीत्यं यातः प्राप्तः सांझाणां विरलताविरलानां झगरवा
पल्लवादि दृष्ट्या सांज्ञता जातेत्यर्थः तथा च बहोर्भूयसः कालादनंतरं तरेष्टमिदं वनं परमन्यदि वमन्ये परंतु शैलानां पर्वतानां निवेशः विन्यासवि

यथावा पुरायत्रस्त्रीतः पुलिनमधुना तत्रसरितां विपर्ययसिं^{धुन}यातो घनविरलभावः क्षितिरुहां बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्येवनभिदं निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं ददयति अत्रैवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात् कुटुंबिषु धनसंतानादिसमृद्धासमृद्धि विपर्ययसिं प्राप्तस्य तत्समाश्रयस्य ग्रामनगरादेर्दृत्तांतः प्रतीयते अत्र च प्रस्तुता प्रस्तुतसाधारणविशेषणबलात्सारूप्यबलाद्वाः प्रस्तुतवृत्तांतस्य प्रत्यायनं तत्प्रस्तुते विशेषेण तत्समारोपार्थं सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंरंभगोचरत्वायोगात् ततश्च सभासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चरुताहेतुः

रूप्यादिति वनसादृश्यदित्यर्थः ग्रामादौ किंवनसादृश्यमित्याकांक्षायांतद्गर्भविशेषणमाह कुटुंबिषु कुटुंबिगतायोधनसमृद्धिः तदेवेदंवनमिति बुद्धिप्रत्यभिज्ञारूपां इदयति दृढीकरोतीत्यर्थः तत्सा

समृद्धो विपर्यासस्तं प्राप्तस्येत्यर्थः तत्समाश्रयस्य तादृशकुटुंबिसमाश्रयस्य तथाच समृद्धा समृद्धिविपर्यासबदाश्रयत्वं तादृशमिति भावः किम
 स्यात्तादृशस्योपस्थापकमिति चेत् घनविरलेति विपर्यासमिति च ताभ्यामुक्तसादृश्यगर्भकिकरणात् इतैनैषासादृश्यगर्भविशेषणोऽप्यपितस्य तादृशमृत्त
 सभासोक्तिरिति मूलग्रंथानवबोधस्तद्विरोधश्चेति दूषणमलग्नकं वेदितव्यं अथात्राप्रस्तुतवृत्तांतस्य विशेषणसाम्यगम्यत्वाभावादुक्तलक्षणस्याव्याप्ति
 रिति चेन्न विशेषणसाम्यगम्यसादृश्यस्यैव विशेषणसाम्यगम्यत्वानपायात् प्राधान्यानुपरं सात्त्व्यस्य गमकत्वोपदर्शनं सात्त्व्यादिति ग्रंथेन एवम
 ग्रेष्विविषणसाभ्यात्सादृश्याद्वैतिविकल्पोक्तिरपि प्राधान्याभिप्रायैवेति निरवद्यं एवमलंकारं निरूप्यत द्वोधप्रकारमुपदर्शयितुं भूमिकामारुचयति अत्रंच
 ति अत्र एषु उदाहरणेषु अप्रस्तुतवृत्तांतस्येति अप्रकृतजारादिसंबंधिनश्चुंबनादिव्यवहारस्येत्यर्थः विशेष्येचंद्राक्षौ सर्वथा आरोपानोरोपान्य
 तरविधया प्रस्तुतानन्वयिनः प्रकृतान्वयश्चून्त्यस्य यद्वासर्वथैवेत्यस्य कवीत्यादिनान्वयः कविसंरंभेति स्वप्रतीत्युद्देश्यकवाब्दसंदर्भरूपकवि
 व्यापारेत्यर्थः ॥

अप्रस्तुतदृत्तांतं स्पष्टं नानादेरिवाप्रस्तुतस्य जारादेरपि चंद्वा दोसमारोपं इति मतं निराकरोति न त्विति अप्रस्तुतरूपेति अप्रस्तुतस्वरूपेत्यर्थः कु
तस्तत्राह मुखमित्यादि तादात्म्येन चंद्वा रोपेतादात्म्यस्यापि संसर्गविधया आरोपविषयत्वात्तस्य च चंद्वा नतिरेकाच्चंद्वा रोपेत्युक्तिः ननु
प्रकारतया चंद्वा रोप उक्त इति भ्रमितव्यं चंद्वा इति शब्देन चंद्वा विशेषणत्वेनोपस्थितस्य चंद्वा त्वस्य मुख्ये विशेषणतया ऽरोपासंभवात् एवं

नलुरूपक इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपोस्ति मुखं चंद्र इत्यत्र मुखे चंद्र इत्यारोपहेतुचंद्र इत्यसमभिव्याहारवत्तरक्तश्रु-
वतिचंद्रमा इत्यादिसमासेनाक्त्युदाहारेण चंद्रो जायते स्तदा च कपदसमभिव्यवहारस्याभावात् निरीत्यवि-
धुन्नयनैः पयोदोमुखं निशायामभिसारिकायाः धारानिपातैः सह किंनुवां तश्वं द्रोयमित्यार्ततरं ररासे इत्येकदेशाविव-
र्तिरूपकोदाहरण इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपगमकस्याप्यभावात्

निरूपकादाहरण इव प्रस्तुतम् अत्र स्तुत रूपसमारोपगमकस्थाप्यभावात् जारत्वेत्यत्रापि बोध्यं तद्वाचकेति जारवाचकेत्यर्थः ननु जारादिपदसमभिव्याहाराभावात् श्रोतारोपासंभवे व्यार्थे जाराद्यारोपोस्तु न हितत्रापि तादृशसमभिव्याहारो हेतुः रूपकध्वनेरुक्ते दापत्तेरित्याशंक्याह निरीक्ष्यति पयोदोमेघो विधुत्वस्त्वपे नयिने निर्नायामभिसारिकायामुखं वीक्ष्य धारानिपातैः किं स्वयं चंद्र इति मत्वा आर्ततिरंयथास्यात्तथाररासे आक्रंदनं कृतवानित्यर्थः उदाहरण इवेति व्यतिरेकदृष्टांतः अन्यथा गमकमस्ति तादृशस्य समासेनात्पुदाहरणे

अभावादित्यर्थः तथाच्चाथारोपोप्यनाशंक्यइति भावः ननु विद्युन्नयनैरित्यत्र किमप्रस्तुतारोपगमकं यद्भावात्समासोक्तो न दभाव इत्यनोगमकं दर्शयितुमाह तत्रेति आनुगुण्यात् आनुकूल्यान् उपमितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया नयनसदृशविद्युत्करणकत्वस्य निरीक्षणैः संभवात् प्रतिकूलत्वमिति भावः अनुक्तमपि अश्रोतमपि स्वरूपं आरोपः न चेहेति इह समासोक्त्युदाहरणे तथा निरीक्षणवत् नयनकरणकनिरीक्षणं

तत्र हि विद्युन्नयनैरित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यादुत्तरपदार्थप्रधानरूपमयूरव्यंसकादिसमासव्यवस्थिता बुत्तरपदार्थभूतनयनान्वयानुरोधात् पयोदे अनुक्तमपि दृष्टुं रुषत्व रूपं गम्यते न चेह तथा निरीक्षणवत् त्वय्यागते किमिति वेपत एषां सिंधुरिति स्त्रोके सेतु कृत्वादिवच्चाप्रस्तुता साधारणवृत्तांत उपात्तोस्ति नापि श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्थितयोः प्रस्तुता प्रस्तुतवृत्तांतयोरप्रस्तुतवृत्तांतस्य विद्युन्नयनवत्साधान्यमस्ति ६५

णवत् सेतुकृत्वादीत्यादिना मथनकारित्वपरिग्रहः नन्विहापि परनाथिकामुखं तुंबनरूपस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्याप्रस्तुता साधारण धर्मत्वाद् अपस्तुतारोपगमकत्वं स्यादित्याशंक्यपरिहरति नापीति साधारणादीत्यादिना सादृश्यं गर्भविशेषणसंग्रहः वृत्तांतयोरिति निर्धारणषष्ठी वृत्तांतयोर्मध्यै इत्यर्थः विद्युन्नयनवदिति प्रस्तुता प्रस्तुतयोर्विद्युन्नयनयोर्मध्ये यथानयनस्य उत्तरपदार्थप्रधानसमासात् प्राधान्यं तथा नास्तीत्यर्थः

सेतुमंथकृदिति पार्कः सेतुबन्धकृदिति न्वयपाठः कथंचिदर्थतो ८ नुवादस्त्वेन व्याख्येयः उपसंहरति नस्मादिति भावपदेनाप्रस्तुता रोपव्यवच्छेदः सि
 दुनयनवत्समामहन् औतप्राधान्याभावेऽपि विशेषणसामर्थ्यावगतस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्यार्थः तः प्राधान्यमस्तीति शङ्कते यद्यपीति न्वयप्रस्तुत
 वृत्तांताभिन्वत्वेनावृगतस्य प्रस्तुतवृत्तांतस्य प्रस्तुतविशेषेणान्वयात्कथमप्रस्तुतवृत्तांतस्य प्राधान्यमिति शङ्कानिरासायाह विशेष्येणेवेति ननु

येन तदनुरोधात्त्वं सेतुमंथकृदित्यत्रैव प्रस्तुतेन तुक्तमप्यप्रस्तुतरूपसमारोपमभ्युपगच्छेम तरथाहि
 विशेषणसमर्थिताप्रस्तुतव्यवहारसमारोपमात्रमिह चारुताहेतुः यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतरीरि
 ह क्लिष्टसाधारणविशेषणसमर्थितयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वयाद
 स्तिसमप्राधान्यं तथाप्यप्रस्तुतवृत्तांतान्वयानुरोधान्न प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपयोगीकार्यः

तद्विशेषणीभूतप्रस्तुतवृत्तांतेनेत्येवकारार्थः समाधत्ते तथापीति अयमाशयः नात्र क्लिष्टादिविशेषणेः समर्पितः परनाधिक्यमुत्त्वपुंवनार्थ
 योऽप्रस्तुतवृत्तांतः प्रागेव कयापि व्युत्पत्त्या प्रस्तुतगतत्वेन भासन्तवत्कलादप्रस्तुतगाराद्यारोपावगतिः स्यात् अपि तु तादृश्येनावगतिमरिणा
 स्तुतासंबद्धस्य कविमंभंगान्चरत्वायागात्प्रस्तुतसमागेऽपि न त्वेन न्यवसानमिति । ७१

नन्वेवंतर्हि प्रस्तुतवृत्तांतस्याप्यप्रस्तुतवृत्तांताश्रये धर्मिण्यन्वयोस्तु असंबद्धाभिधानप्रसंगपरिहारस्य तुल्यत्वादित्याशंक्याह तथाहीत्यादि एवं च न्या

नथाहि यथाप्रस्तुतविशेष्येऽप्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वयायोज्यता तथैवाप्रस्तुतेपिजारादौनास्ति प्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वययोग्यता एवं च सम प्रधानयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरन्यतरस्यावश्यमारोपेभ्युपगंतव्ये श्रुतएव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्यारोपश्चारुताहेतुरित्युक्तं नन्वेवं सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वं समासोक्तिः विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनां अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सासमासोक्तिरिष्यत इत्यादीनि प्राचीनानां समासोक्तिलक्षणानि न संगच्छेरन् प्रस्तुतेऽस्मिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितानुरागपूर्वकवदनंचुबनाद्यप्रस्तुतवृत्तांतसमारोपमात्रस्य चारुताहेतुत्वाभ्युपगमेन विशेषणसाम्यकृतकामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिव्यजनानेपेक्षणादिति चेत् उच्यते स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तांतस्यारोपो न चारुताहेतुः किंत्वप्रस्तुतकामुकादिसंबंधित्वेनावगम्यमानस्य तस्यारोपः तथाभूतस्य वरसानुगुणत्वात्

न्यतारूपविनिगमकविरहे च मास्तु तर्हिकस्याप्यन्वयसत्त्वाह अवश्यमिति अन्यथाऽसंबद्धाभिधानप्रसंगपनेरिति भावः किं नर्हि विनिगमकं न चाहं भुत एवेति तथा च श्रुतप्रस्तुतार्थोपस्कारकतया च मत्कारहेतुत्वमेव विनिगमकमिति भावः अप्रस्तुतस्य अप्र-

१
 लुप्तदुर्गात्तस्य नन्वेवमिति एवमप्रस्तुतसमारोपानङ्गीकारे विशेषणानाभित्यादिविधानाथोक्तलक्षणं प्रस्तुतवर्तिनां विशेषणानां साम्येनेत्यन-
 न्वयः प्रस्तुतेसमारोपार्थं अमस्तुतधर्मिव्यञ्जनानपेक्षायामपिसमारोप्यमाणदुर्गानां विशेषणत्वात्तदपेक्षणान्नलक्षणसंगतिरित्याह स्व-
 यतइत्यादिस्वरूपतः अमस्तुतसंबंधित्वेनाज्ञायमानस्य नन्वपेक्षासत्त्वेष्विविविशेषणसाम्यस्य तद्व्यञ्जनसाम्यस्य संगतितादवस्थ्यभि-

नचतावद्वगमनेविशेषणपदानां सामर्थ्यमस्ति अतः श्लेषादिमहिम्नाविशेषणपदैः स्वरूपतः समर्पितेन वदनं बुबनादिना
 तत्संबंधिनिकामुकादावभिव्यक्तेषु नस्तदीयत्वानुसंधानं तत्रभवति यथास्वरूपतोदृष्टेन राजाश्वदिना तत्संबंधिनि राजादौत्या-
 धितेपुनरश्वदौ तदीयत्वानुसंधानमिति विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यञ्जनस्याख्यपेक्षा अतएव श्लिष्ट
 विशेषणायामिवसाधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोपइत्येवप्राचीनानां प्रवादः कंदुकैक्यावल्गाकुचभा-
 रत्नादिविशिष्टवनितासेव्यत्वस्थकामुकसंबंधित्वेनैव समारोपणीयत्वात्

त्याशङ्क्यसाक्षादसामर्थ्येष्विष्टसांताभिव्यक्तिद्वारा तत्सं-
 भवान्नदोषइत्याहनचेत्यादि तदीयत्वानुसंधानं कामुकसंबंधित्वानुसंधानं तत्र मुखबुबनादौ अनुसंधानं तद्वदिति पाठः अनुसंधानव-
 दिति पाठेयथेत्यस्यासंगतेः अतएव अप्रस्तुतव्यञ्जनस्यापेक्षणादेव नन्वप्रस्तुतधर्मिव्यञ्जनानपेक्षणे ईदृशः प्रवादः कुनोनयुक्तस्तत्राह
 कंदुकइति

गुणी भूतव्यंग्यप्रनेदभूतसमासोक्त्यलंकारप्रसंगानन्वभेदंपरिकरालंकारलक्षयति अलंकारइति अलंकारत्वोक्तीर्ननंचदोषाभावेनैवगतार्थत्वमिति
 तिशंका निरासार्थं तद्व्यपंचनंचायेकग्रिष्यते साभिप्राये प्रकृतार्थेपिपादकार्थविषयकाभिप्रायपूर्वकं तथाभूतार्थव्यंजकइतियावत् इत्थंचप्रकृता
 र्थेपिपादकार्थव्यंजकविशेषणत्वंलक्षणबोध्यं ध्वनावनिव्यासिवारणायप्रकृतार्थेपिपादकैति हेत्वलंकारवारणायबोधकत्वंविहायव्यंजकत्वमिति

अलंकारःपरिकरःसाभिप्रायेविशेषणे सुधांसुकलितोत्तंसंज्ञापहर्नुपःशिवः

अत्रसुधांभुकलितोत्तंसइतिविशेषणंतापहरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भं ६७

वेदाः बक्ष्यमाणपरिकरंकुरालंकारवारणायविशेषणेति तत्रानुविशेष्यंनथेतिनानिप्रसंगः सुधांश्विति सुधांभुनाकलितःकुरालचंगःशेरव
 शेयेनसइतिहरविशेषणं उत्तंसःकर्णपूरस्थानुशान्तरचावतंसवदितिचिम्बः सामर्थ्याभिप्रायंसागर्थव्यंजकं ६८

नवेति इन्द्रानिकामरयोक्तिः तवप्रसादात्कुसुमायुधोप्यहं मधुमेवं कं मुरत्वं सहायं लब्ध्वा पिनाको धनुर्विज्ञायः पाणो यस्य तादृशस्यापि हस्तस्य धैर्यच्युतिर्धैर्यस्वलनं कुर्यात् अन्ये धन्विनो धनुर्धरा मम पुरः के अगणनीया इत्यर्थः कुसुमायुध इति विशेषणं चेत्यन्वयः अर्थलिभ्येति कुर्यात् भित्युत्तमपुरुषासिसेत्यर्थः अभिप्रायगर्भं अभिप्रायपूर्वकं अतएवावयवार्थमात्रविश्रांतत्वाद्दूरपंदननयोनरुत्तमपि सर्वेति सर्वेषामभूदी

यथावा तवप्रसादात्कुसुमायुधोपि सहायमेकं मधुमेवल्लब्ध्वा कुर्यात् हिरस्यापि पिनाकपाणे धैर्यच्युतिं के समधन्विनो ल्ये अत्र पिनाकपाणे रिति हरविशेषणं कुसुमायुध इत्यर्थलभ्याहमर्थविशेषणं च सारासा रायुधत्वाभिप्रायगर्भं यथावा सर्वाश्च निधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः शरीरकस्यापि क्लृप्तमूढाः पापानि कुर्वन्ते अत्र शरीरविशेषणानितस्य हेयत्वेनासंरक्षणियत्वाभिप्रायगर्भाणि ७५

नारक्तपूयरेतो विष्मूत्रादीनां निधानस्य स्थानभूतस्य कृतघ्नस्य उत्तमान्नपानादि क्लृप्तोपकारनाशकस्य शरीरकस्येति निंदायां कप्रत्ययः क्लृप्तं न इति नत्संरक्षणार्थमिति यावत् विशेषणानि पृत्रार्थानि नस्य शरीरस्य ७६

न्यास्थमिति. राजानेप्रतिकवेरुक्तिः हे देवराज नृत्वं दुणानां हं दस्यममृद् हस्यवर्णनं कर्तुमहं कथं शक्नुयां शक्नो भवेयमित्यन्वयः कुतस्तत्राह अतो
हं एक रूपनयास्थितं वेदममृद् हं न व्यास्थं अनेककार्वारूपेण न विस्तारिनवान् तथा च नक्तो व्याप्तो न भवार्मिति व्यज्यते एवंमत्रेपि वल्मीकनो

व्यास्थं नैकतया स्थितं श्रुतिगणं जन्मीन वल्मीकतो नाभो नाभवमव्युतस्य तुमहं द्राष्टुं नाभाषिषं चित्रार्थं नष्टहं
क्तथामच कथं सुत्राग्निना संगुरुर्देवत्वदुणहं दवर्णनमहं कर्तुं कथं शक्नुयां अत्र श्रुतिगणं न व्यास्थमित्यादीनि विशेषणा
निम्वन्मिन्यासाद्यसाधारणकार्यकर्तृत्वनिषेधमुखेन नाहं व्यास इत्याद्यभिप्रायगर्भाणि तत्राद्ययोरुदाहरणयोरेकं
विशेषणम् समन्तरयोः प्रत्येकं बहूनि विशेषणानि तत्रापि प्रथमोदाहरणे सर्वाणि विशेषणान्येकाभिप्रायगर्भा
णि यदर्थरूपाणि च द्वितीयोदाहरणे भिन्नाभिप्रायगर्भाणि वाक्यार्थरूपाणि च त्रिभेदः एतेषु व्यंग्यार्थमज्ञावपिन ध्वनिव्य
पदेशः शिवस्य तापहरणमन्मथस्यैकमुनिकन्यायेन सर्वधन्विभजकत्वे गरीरमं रक्षणांथं पापमाचरतां भूदत्त्वस्वस्य
वर्णनीयराजगुणकथनात्राक्तत्वं वाच्य एवोपस्कारकत्वात्

वल्मीकानुगुन्माः स्यात्स्तीति जन्मीन भवार्मिति शेषः न तथा च नाहं वल्मी

किरिति अच्युतस्य नाभौ नाऽभवं नोत्पन्न इत्यनेन नाहं च तु मुख इति शुभहृद्भाष्यं महाभाष्यं च नाभाषिषं नभाषितवानित्यनेन नाहं सहस्रजिह्वः शेष इति त्रिविधं अर्थयित्वा स्तौ हृत्कथां न अचकथं कथितवानित्यनेन नाहं न हृत्कथितो गुणादयो वेति सुत्राभ्यां इंद्रगुरुरूपदेशको नाममित्यनेन नाहं वाक्यमिति च व्यज्यते उक्तेषूदाहरणेषु वैलक्षण्यं दर्शयति तत्रेत्यादिना एकैकं एकस्य विशेष्यस्य एकमेव समग्नं न रयोः अनंतरोक्तयोः प्रत्येकं एकं विशेष्यं प्रति तत्रापि तयोर्मध्येपि एकभिप्रायगर्भाणि एकार्थभिप्रायपूर्वकाणि वाक्यार्थेति नव्याश्च भित्त्यादिनिषेधवाक्यार्थवद्भूत्या कर्तरीत्या हेतुत्वेनातिमवाक्यार्थे विशेषणत्वादिति भावः तेषु उक्तोदाहरणेषु ध्वनिव्यपदेशः ध्वनिव्यवहारः न त्रहेतुमाह तापहरण इत्यादिना नापहरणे इत्यादि सप्तम्यं तच्च तुष्टयस्य वाच्य इत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वयः उपस्कारकत्वादिति तथा च पशंगस्तु पशुणी भूतव्यंग्यभेदत्वान्न ध्वनिव्यवहार इति भावः ॥

७,

७,

नन्वेवमभियथाश्रुतेलक्षणस्य निःशेषच्युतेत्यादिध्वनावतिव्याप्तिरित्यत आह अनएवेति वाच्योपस्कारकत्वादेवेत्यर्थः परिकरत्वान् अंगत्वान् तथाच परिकरपदमहिम्ना प्रकृताद्येपि पादकत्वस्य व्यंग्यविशेषणस्य लाभान्नातिव्याप्तिरिति भावः अपुष्टार्थेति भावप्रधानं उक्तत्वादिति अर्थः पुष्टकष्टो व्याहृतपुनरुक्तदुःक्रमग्राम्या इत्यादिनाः लंकारिकैरुक्तत्वादित्यर्थः कथं तर्हि तेरेवास्यालंकारत्वेन कथनमत आह एकनिष्ठेति सा

अतएव व्यंग्यस्य वाच्यपरिकरत्वात्परिकर इति नामास्यालंकारस्य केचित्तु निष्प्रयोजनविशेषणोपादाने अपुष्टार्थत्वदोषस्योक्तत्वात्सप्रयोजनत्वं विशेषणस्य दोषाभावमात्रं न कश्चिदलंकारः एकनिष्ठा दृष्टानेकविशेषणोपन्यासे परं वैचित्र्यविशेषात्परिकर इति अलंकारमध्ये परिगणित इत्याहुः वस्तुतस्त्वेनेकविशेषणोपन्यास एव परिकर इति न नियमः श्लेषयमकादिष्वपुष्टार्थदोषाभावेन तत्रैकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्य विच्छिन्निविशेषस्य द्वावात्परिकरोपपत्तेः

दृष्टोति साभिप्रायेत्यर्थः

दोषाभावेनेति अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभावेनेत्यर्थः उद्भवालंकारसंयत्त्यासहृदये वैमुरव्यरूपदूषकता बीजाभावादिति भावः विच्छिन्निश्चमल्यतिः परिकरत्वापपत्तेः परिकरस्यालंकारत्वापपत्तेः तत्र दोषस्याप्रसक्त्या विच्छिन्निविशेषस्य तदभावप्रयुक्तत्वासंभवात्तत्र योजकमलंकारत्वमावश्यकमिति भावः ७६

ध

साभिप्रायइति अत्रविशेषणपरस्थाने विशेष्येतिप्रसिष्यपूर्वबल्लक्षणं बोध्यं तच्चपरिकरे अतिव्याप्तिवारणार्थं लक्ष्ये लक्षणं संगमयति अत्र
चेति यद्यपि देवांतरव्यावर्तकतया चतुर्भुजइति विशेषणं तथापि नृपादि साधारणदेवपदशक्तेर्विष्णोर्नियमनेन विशेष्यप्रतीत्योपधिकतया वि
शेष्यपदत्वमभिमतं बोध्यं असंदिग्धमुदाहरति फणीइइति राजानं प्रतिकेवरुक्तिः नवगुणान्बल्लुकुं फणीइः शेषः समर्थइत्यध्याहार्यं पञ्चम

साभिप्राये विशेष्येतु भवेत्परिकरांकुरः चतुर्णीपुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः अत्रच
तुर्भुजइति विशेष्यं पुरुषार्थं चतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भं यथावा फणीइस्ते गुणान्वक्तु
ल्लिरिव तुं हैहयाधिपः द्रष्टुमारवंडलः शक्तः काहमेव कृते गुणाः फणीइइत्यादि विशेष्यपदानि
सहस्ववदनाद्यभिप्रायगर्भाणि ३

अथ हैहयाधिपः कार्तवीर्यः आखंडलइइः उभयत्र गुणानित्यनुषज्यते एषः मर्त्यधर्मः अहं कृते गुणाः केति कशब्दो महदंतरं सूचयतः सहस्वमुख
त्वादीत्यादिना सहस्वबाहुल्यसहस्वनयनत्वयोः संग्रहः अत्रानेकेषां विशेष्यपदानां तत्तदभिप्रायगर्भत्वं विशेषः इति परिकरांकुरप्रकरणं ३

श्लेषं लक्षयति नानार्थेति नानार्थस्य शब्दस्य संश्रयो योजनं श्लेष इति लक्षणं वर्ण्य चावर्ण्य च वर्ण्य विवर्ण्य भयं च एतच्च याश्चि
नमना द्विषय इत्यर्थः सर्वेति सर्वदः समाधवः पायान्यः अगंगो वर्धनपर्वनं गांष्टब्धी च वराहावतारैर्धृतवानिति विष्णुपक्षे हरपक्षे तु मउमाध

नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्य विवर्ण्य भयाश्रितः सर्वदोमाधवः पायात्सयोगंगामदीधरत् अञ्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणा
हितसक्तिना उच्चरद्भूरिकीलालः शुश्रुभे वाहिनीपतिः अनेकार्थशब्दविन्यासः श्लेषः सत्त्वत्रिविधः प्रकृतानेकवि
षयः अमकृतानेकविषयः प्रकृतानां प्रकृतानेकविषयश्च सर्वदेत्यादि क्रमेणोदाहरणानि तत्र सर्वदोमाधव इति स्तोत
व्यत्वेन प्रकृतयोर्हरिहरयोः कीर्तनं प्रकृतश्लेषः अञ्जं कमलं अञ्जश्च इत्ययोरुपमानमात्रत्वेनाप्रकृतयोः कीर्तन
मित्यप्रकृतश्लेषः वाहिनीपतिः सेनापतिः समुद्रश्च तत्र समिनौ चास्त्रप्रहारोत्पन्नदुधिरस्य सेनापतेरववर्णनं प्रकृतमिति
प्रकृतानां प्रकृतः श्लेषः

वः सर्वदायायात् योगंगो धृतवानित्यर्थः हरिणं नमृगेणां करूपतया आहिता कृतामक्तिः संगो यस्येति चंद्रप
क्षे हरिणा मूर्द्धनेति कर्मरूपेण उच्चरत्तत्रास्त्रयोत्तरुं नृच्छत्कीलालं रुधिरं यस्य स वाहिनीपतिः सेनापतिः तथा वाहिनीनां नदीनां पतिः समुद्रश्चैव नि
पक्षे कीलालं जलं मभिंता संश्रामे

त्रात इति येन करुणा युक्तांतः करणेन दोहकर्त्तापि अदोभयभूत्यः काकस्त्रानोरक्षितः ननु हेतुः संपवित्रनामा रणेख्यातः विभूराभोभेजागणम
भित्त्यर्थः कृष्णपक्षेनु काकोदरः कालियसर्पः पूतनायाराक्षस्यामारणे नख्यात इति विशेषः नीतानाभिनि द्यितांप्रतिनायकोक्तिः नवईक्ष
णेनेत्रेकमलानांपद्मानां हरिणानांच सदशोस्तइत्यन्वयः कीदृशानां वनेजले अरण्येच दृष्टिंप्राप्तानां तथा लुब्धैर्लेभित्रीलैर्भूरिभिः शिलीमुखैर्व

यथावा त्रातः काकोदरो येन दोग्धापि करुणात्मना पूतनामारणख्यातः समेस्तुवारणंप्रभुः नीतानामाकुलीभावं लुब्धै
र्भूरिशिलीमुखैः सदशो वनदृष्टानां कमलानां त्वदीक्षणे असावुदयमारूढः कांतिमान्त्रक्तमंडलः राजा हरतिलोकस्य तद
यं मृदुलैः करैः तत्राद्ये स्नातव्यत्वेन प्रकृतयोः रामकृष्णयोः श्लेषः द्वितीये उपमानत्वेनाप्रकृतयोः पद्महरिणयोः श्लेषः तृती
ये राजा हरतिलोकस्येति चंद्रवर्णनप्रस्तावे प्रकृतस्य प्रत्यग्रीदितं चंद्रस्याप्रकृतस्य नवाभिषिक्तस्य नृपतेः श्लेषः

रैराकुलीभावं व्यासतां नी

नानाभित्तिपद्मपक्षे हरिणपक्षे तु लुब्धैर्व्याधैः कर्तुं भिभूरिशिलीमुखैर्वर्णैः करणभूतेराकुलीभावं च पलतानीतानाभित्यर्थः मृगप्रभेदे कमल इति वि
श्वः असाविति उदयं शैलं अभिवृद्धिं च रक्तं वर्णं अनुरक्तं च मंडलं बिंबं देशश्च राजा चंद्रो नृपश्च मृदुलैरभिनवैः अल्पैश्च करैः किरणैः त्राद्यधनेश्च प्रत्यग्री
दितेति अभिनवोदितेत्यर्थः

ननु प्रकरणेन विधायां नियमनात् प्रकृतार्थस्य व्यंग्यत्वमेवेति कथं श्लेष इत्याशंक्याह यदिति अलंकारस्येति नचैवं शब्दशक्तिमूलवस्तु ध्वनेरुच्छेद इति वाच्यं शनिरशनिश्च नमुञ्चैर्निहंति कुप्यसि नरेन्द्रयस्मेत्वं यच्च प्रसीदसि पुनः सभालुदरोनुवारश्चेत्यत्र शनिविरुद्धरूपे प्रस्तुतेऽशनिशब्देनाभिधया त्रीणि यमानेनेपिनन्मूलकस्य विरुद्धावपित्वदनुवर्तनार्थमेककार्यं कुरुत इति वस्तु ध्वनेरशनिशब्दव्यक्तिमूलस्य संभवान् अलंकारस्येत्यस्योपलक्षणं

यद्वचं प्रकृता प्रकृतश्लेषोदाहरणे शब्दशक्तिमूलध्वनिमिच्छंति प्राञ्चः तत्प्रकृता प्रकृताभिधानमूलकस्योपमादेरलंकारस्य व्यंग्यत्वाभिप्रायं नत्वप्रकृतार्थस्यैव व्यंग्यत्वाभिप्रायं अप्रकृतार्थस्यापि शक्त्या प्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वावश्यकत्वावेन व्यक्त्यनपेक्षणान् यद्यपि प्रकृतार्थे प्रकरणबलाद्भ्रष्टिनिबुद्धिस्थे सत्येव पञ्चान्तरयति न द्वास्त्यधनादिवाचिनां राजंकरादिपदानामन्यान्यसन्निधानबलात्ततद्विषयशक्त्यं तरोन्मेषपूर्वकमप्रस्तुतार्थः स्फुरेत् नचैतावता तस्य व्यंग्यत्वं शक्त्या प्रतिपाद्यमाने सवर्थैव व्यक्त्यनपेक्षणात्पर्यवसिते प्रकृतार्थाभिधाने पञ्चास्फुरति चेत् कामंगूढश्लेषो भवतु अस्ति चान्यत्रापि गूढश्लेषः

तान् अन्योन्यसन्निधानबलान् परस्परार्थसंबन्धवार्थवाचकशब्दसमभिव्याहारात्पुनराब्दानरसत्रिभिर्बलात् तन्वाचा प्रकृतेनैव्यभिधानियामकमस्तीति भावः एतावता पूर्वपरभावमात्रेण तस्य अप्रकृतार्थस्य गूढश्लेष इति सू-

तत्वं वा प्रकृतं न तन्नेति न चिन्तयति

अथमिति माघैरैवतकगिरिवर्णनं अयंगिरिस्तटीर्बिभृतीत्यन्वयः किंभूताः अतिजराः अत्यन्तं कठिनाः प्रकामगुर्वीः अनिमहन्यः अलघुभिर्विलंबमा
नेर्भैद्यैर्व्यप्ताः निरंतरं प्राणिनामगम्यरूपाः परिणनास्तिर्यक्दंतप्रहाग्निः दिग्गजायासुताः दृढवेश्यापक्षेतुजरवाजीर्णाः पयोधराः कुचाः
अगम्याः संगमायोग्याः परिणतेप्रकटेदिक्ककरिकेयासांताइत्यर्थः दिक्वर्तुलंदशनक्षनं करिकानखक्षनं दिक्दृष्टवर्तुलाकारं करिकानख

अयमतिजराः प्रकामगुर्वरिष्वुर्विलंबिपयाधरोपरुद्धाः सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणनदि
क्ककरिकास्तटीर्बिभृति मंदमग्निमधुर्यमोपलादविति श्वयथुचाभवन्नमः दृष्टयस्तिमिरजंस्तिषेवि
रेदोषमोषधियनेरसन्निधौ अत्र हि समामोच्युदाहरणयोः प्राकरणवशान् अटिति
बुद्धिस्थे विशेषणसाम्यादप्रकृतोपि दृढवेश्या वृत्तांतादिः प्रनीयने ६३

रेखिकेतियादवः मंदमिति ओषधीनां पत्तुश्चंद्रस्यासंनिधौ सति अर्यमोपलाः मूर्यकांतामंदीभूतमग्निं धृतव्रतः तमः दक्षिनिः श्वयथुः दृष्टत्वं
येन तथाऽभवत् दृष्टयस्तिमिरजं दोषं आंध्यं सितेर्विरेपक्षानरे ओषधियपिर्वेद्यः एवं मंदाग्निव्रतं शोथनिमिर्गणिरोगविशेषाः वृत्तांतादिरित्यादि
पदाश्लेषैश्च वृत्तांतः परिगृह्यते ६४

अभंगश्लेषइति तंथाचश्लेषस्थले व्यंजनाविरहादप्रकृतेतत्स्वीकारेश्लेषव्यवहारः सर्वेषामनुपयन्मःस्यादिनिभावः रम्याइति माघगवद्वारकावर्णनं
यस्यांद्धारकायांयुगानोत्रधूभिः समंबलभीः प्रासादोपरितनगृहाणिअसेवंतसेवितवंतः किंभूताःरम्याइतिहेतोः पताकाचैजयंतीः प्राप्तवनीः विविक्ता-

सत्रसमासोक्तिरभंगश्लेषइतिसर्वेषामभिमतमेव एवमन्यत्रापिगूढश्लेषेध्वनिबुद्धिर्नकार्या यथावा रम्याइतिप्राप्त
वतीः पताकारागंविविक्ताइतिवर्द्धयंतीः यस्यामसेवंतनमद्वलीकाः समंवधूभिर्वलभीर्युवानः अत्रद्वितीयांतविशेषणस
मर्थितार्थतितराणानशब्दसामर्थ्येनवधूभिरन्वयः विभक्तिभेदात् नचविभक्तिभेदेयितदन्वयापेक्षकंसाधर्म्यमिहनिबद्धमस्ति यतः

विजनाइतिहेतोः रागंरतिवर्द्धयंतीः नमंतिवलीकानिछादनपटलप्रांतायासांताः वधूपक्षे पताकाःसोभाग्यानि पताकाचैजयंत्यास्यात्सोभाग्यनाटका
कयोरितिभेदिनी रागमनुरागं विविक्ताःसतीत्वेनपवित्राः नमन्निवलीकाश्चेति नचेति यतइत्यस्यइत्यत्रेवाक्षिसःश्लेषोभवेदित्यत्रेतेनान्वयः

एतस्मिन्निति तत्रैवैवैवतकगिरिवर्णनं एतस्मिन्निरोमहत्यः सरस्यः वाल्मीकेर्मुनेर्गिरिं तां धर्मिणं दृष्ट्वा पदधति धारयति । प्रभूतानां गिरां अ
रहितौ संबद्धौ रामलक्ष्मणौ यासु तथा भूतानां सरसीषक्षे अरहिताः संयुक्ता रामाः पतन्त्यो यासां तथा भूतानलक्ष्मणाः सारसवनिता यासुता इति किं भू
ताः सरस्यः अधिकं जलशोभां वहंत्यः पवनसंभूतेन वेगेन संक्षोभं तरंगाकुलंबनीताः प्रापिताः वाल्मीकिगिरिं पवनाः कपयो यासुताः पवनभु

एतस्मिन्नधिकपयः श्रियं च हंत्यः संक्षोभं पवनभुवाजवेननीताः बाल्मीकेररहितरामलक्ष्म
णानां साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः इत्यत्र चाक्षिप्तश्लेषो भवेत् सममित्येतत्सु क्रियाविशेषणं स
हार्थत्वेनाप्युपपन्नं बधूषु श्लिष्टविशेषणार्थान्वयात्प्राक्प्रागप्रतीतं साम्यं नालं वने ६५

वाहनमतावेगेन निजेन संक्षोभमुद्भूतत्वं प्रापिता इति नन्वत्रापि सममित्यस्य तुल्यार्थत्वात्साधर्म्यनिबन्धोस्तीति कुतो न श्लेषाक्षेपस्तत्राह सममिति शक्येऽपि संक्षोभार्थं साम्यार्थकत्वं तथाचानुपपत्त्यभावात्तन्मूलक आक्षेपो न संभवतीति भावः ६३ ६४ ६५

कथं तर्हि तदवगमस्तच्चाह अथसौंदर्येति विशेषणानां वधूभिरन्वये च मत्कृते रनुसंधानात्तदन्वयतात्पर्यग्रह इति भावः तदनुश्लेषानुसंधानानंतरं

तस्मादर्थसौंदर्यबलादेव तदन्वयानुसंधानमिति गूढश्लेषः तदनुतद्वलादेव समशब्दस्य साधर्म्यार्थकल्पनमिति वाच्यस्यैवोपमालंकारस्यांगमयमित्यलं प्रपंचेन तस्मात्सिद्धं श्लेषत्रैविध्यं एवं च श्लेषः प्रकारान्तरेणापि द्विविधः संपन्नः उदाहरणगतेषु अलंकीलालवाहिनीपत्यादिशब्देषु परस्परविलक्षणं पदभंगमनपेक्ष्यानेकार्थक्रीडीकारादभंगः सर्वदोमाधवः योगंगोहरिणाहितसंकेनेत्यादिशब्देषु परस्परविलक्षणं पदभंगमपेक्ष्यानानार्थक्रीडीकारात्सभंगः श्लेष इति तत्र सभंगश्लेषः शब्दालंकारः अभंगश्च स्वार्थालंकार इति केचित् उभयमपि शब्दालंकार इत्यन्ये उभयमप्यर्थालंकार इति स्वाभिप्रायः एतद्विवेचनं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यं ४७ ४९

तद्वलात् श्लेषबलात् साधर्म्यार्थेति साधर्म्यरूपार्थस्येत्यर्थः अर्थसाम्याभावेऽपि सकलवत् लंपुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुर्विबमिवेत्यादिवच्छ

ब्रह्मात्म्यस्य संभवादिति भावः तत्रकारेण व्यंग्यत्वव्यवच्छेदः तत्र नयोर्मध्ये शब्देति जनकाष्टन्यायेन शब्दयोगे वल्लिष्टत्वादिति भावः अर्थेति चाब्दा-
भेदादेकहंतगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरवल्लिष्टत्वादिति भावः केचित्तु अलंकारसर्वस्वकारादयः उभयमपीति समंगानंगश्लेषद्वयमपीत्यर्थः श-
ब्दस्य परिहृत्य सहेतुत्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वद्वत्त्वावधारणादिति भावः अन्ये मम्मटभट्टाः नन्वभिप्रायस्यार्थलंकारमध्यकथनादवगतस्यापि विंश-
धनः कथनमनंगेण कथमुपपत्तिरित्यादां कथाहं नदिति यद्यप्युल्लेखाग्रंथानंतरे चित्रमीमांसानेकापि दृश्यते तथाप्ययमाशय उन्नीयते त्वमत्का-

अप्रस्तुतप्रशंसास्यात्सायत्रप्रस्तुताप्रया

इदं मुद्रवप्रक्षित्वा दथलंकारत्वमिति अनुप्रासयमकादन्तु न च मत्कारं र्थमुद्रवप्रक्षित्वमिति न तेषामर्थालंकारत्वमपि तु शब्दैर्वचिन्या तृत्राब्दालं-
कारत्वमेवेति । इत्यलंकारचंद्रिकायां श्लेषप्रकरणं ६९. अप्रस्तुतेति सा अप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुताश्रया प्रस्तुतमाश्रयः प्राधान्येन ता-
स्य विषयो यस्यास्तथाभूता प्रस्तुतपरमप्रस्तुतवर्णनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः ॥

एक इति... कृती कुशलः शकुंतेषु पक्षिषु मध्ये यश्चातकः शक्रादिदादन्यं न याचत इत्यर्थः कार्य इति कार्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य कारणस्य वचः प्रतिपाद

एकः कृती शकुंतेषु योन्यं शक्रान्नयाचने यत्र प्रस्तुतं हृत्तांतावगतिपर्यवसायितत्राप्रस्तुत
प्रशंसान्कारः अप्रस्तुतं हृत्तांतवर्णनेन प्रस्तुतावगतिश्च प्रस्तुता प्रस्तुतयोः संबंधे सति भवति संबंधश्च सा रू
प्यं सामान्य विशेषभावः कार्यकारणभावो वा संभवति तत्र सामान्य विशेषभावस्य विशेषाद्वा सामा
न्यस्यावगतौ द्वैविध्यं कार्यकारणभावेऽपि कार्याकारणस्य कारणत्वाद्वा कार्यस्यावगतौ द्वैविध्यं सा रूपात्तु एवैकैभे
द इत्यस्याः पंच प्रकाराः यद्वाहुः कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पंच
धेति तत्र सा रूपात्तु निबंधनाः प्रस्तुतप्रशंसादाहरणं एकः कृतीति अत्र अप्रस्तुतत्वात् तस्य प्रशंसा प्रशंसनीयत्वे
न प्रस्तुते तत्सरूपे सुद्रेभ्यो याचनान्निवृत्तेर्भाविनिपर्यवस्यति

न निमित्ते कारणे प्रस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्य एवं सामान्य प्रस्तुते
सति तदन्यस्य विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य सामान्यस्य तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य तत्सदृशस्यार्थः अन्यत्राब्दस्य प्रति संबंधिपरत्वात् तत्स
रूपे तत्सदृश

आबद्धेति आबद्धाः याः कृत्रिमाः सदाः स्कंधलोमानिनेर्जटिलाव्यासा अंसभित्तिः स्कंधदेशो यस्यैवं भूतः श्वाभुनकः मृगपतेः सिंहस्य पदवीस्थानं यद्यारोपितः तादृशसदायुक्तत्वेन सिंहसाम्यं प्रापित इत्यर्थः तथापि मत्तानामिभानांगजानां कुंभतटस्य पाटने विदारणे लपटस्य व्यसनिनो हरिणानामधिपस्य नादं सिंहनादं कथं करिष्यतीत्यर्थः अभिनयवति अनुकुर्वतीति सप्तम्यं न वैधेये मूर्खे मूर्खवैधेयबालिशा इत्यमरः

यथावा आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितो मृगपतेः पदवीयदिभ्वा मत्तेभकुंभतटपाटनलं पटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य अत्र भुनकस्य निंदा निंदनीयत्वेन प्रस्तुतेन तत्संस्कारे कृत्रिमवेष व्यवहारादिमात्रेण विद्वत्ताभिनयवति वैधेये पर्यवस्यति यथावा अंतश्छिद्राणि भूयांसिकंटाका बहवो बहिः कथं कमलनालस्य माभूवन् भंगुरा गुणाः अत्र कमलनालवृत्तांतकीर्तनं तत्संस्कारे बहिः खलेषु जायन्तु भ्रातृपुत्रादिभिरंतः कलहं कुर्वणे पुरुषे पर्यवस्यति

अंतरिति छिद्राधिरंध्राणि दोषस्थानानि च कंठकाः श्रूकाः खलाश्च भंगुराः भंगशीलाः गुणाः सौभाग्यादयः संतवश्च अत्र स्तुतिनिंदोदासीनस्वरूपारव्यानमात्रमिति श्लिष्टविशेषणत्वमिति च भेदः

एवंचेति 'उक्तोदाहरणेषु प्रस्तुतपरस्याप्रस्तुतवर्णनस्य त्रिरूपत्वे सतीत्यर्थः विधायेति येनराः मनुष्याः सक्त्रोधेऽरोचान्नोवैरं विधायोदासीना भवन्ति ते कक्षेतुणे उदर्ध्वमग्निं निक्षिप्य अभिमारुतं पवननाभिमुखं शोकेन निद्रां कुर्वतीत्यर्थः सोहादिति मेन्याण्येव स्वर्णरेखा इति रूपकं

एवंच लक्ष्यलक्षणयोः प्रज्ञांसाद्वाब्दः स्तुतिनिंदास्वरूपारव्यानसाधारणकीर्तनमात्रपरोद्भवः सामान्य निबन्धनायथा विधायैवैरं सामर्षे नरोऽरोय उदासते प्रक्षिप्यादर्ध्वं कक्षेशोरेते तेऽभिमारुतं अत्र प्रागे वसामर्षे शिशुपालेरुक्मिणीहरणाद्देरं दृढीकृतवता कृष्णनतस्मिन्नुदासितुमयुक्तमिति वक्तव्येऽर्थे प्रस्तु तेन तत्र त्याय नार्थं सामान्यमभिहितं यथावा सोहादस्वर्णरेखाणामुच्चावचभिदाजुषा परोक्षमिति काव्ये स्तिपरीक्षानिकषोपलः अत्र यदि त्वं प्रत्यक्षमिव परोक्षमिह तमाचरसितदा त्वमुत्तमः सुहृदि न वि शेषे वक्तव्यत्वेन प्रस्तुते सामान्यमभिहितं

तासां परीक्षणे निकषोपलः परोक्षमिति संज्ञितः काव्यसूतिसन्वयः

अंकेति मृगलांछन इत्युच्यते इति शेषः निष्ठुरं क्षिप्तानि निरन्तानि मृगयूथानियेन तादृशः केसरी सिंहा मृगाधिप इत्युच्यते इति च शेषः त्वेति धृतो गे

विशेषनिबन्धनायथा अंकाधिरौपिन मृगशब्दं इमा मृगलांछनः केसरी निष्ठुर क्षिप्त मृगयूथो
मृगाधिपः अन्नकृष्णं प्रतिबलभद्रवाक्ये मारुवदूषणपरे पूर्वप्रभ्नावानुसारेण क्रूर एव ख्याति
भागभवति ननु मृदुरिति सामान्ये वक्तव्ये तत्प्रत्यायनार्थं मप्रस्तु नो विशेषो अभिहितः एवं बृह
त्कथादिषु सामान्यतः कंचिदर्थं प्रस्तुत्य न द्विवरणार्थं मप्रस्तु त कथा विशेषो दाहरणे स्वियमे
वाप्रस्तुतप्रशंसा इष्टव्या कारणनिबन्धनायथा त्वतसारमिवेंदुमंडलं दमयंती वदनाय वेध
सा कृतमध्यबिलं विलोक्य तं धृतगंभीरखनीखनीलिम अत्रा प्राकरणि केंदुमंडलगततयो
न्नेक्ष्यमाणेन दमयंती वदननिर्माणार्थं सारांशहरणेन तत्कार्यरूपं वर्णनीयतया प्रस्तुतं दमयंती
वदनगतलोकोत्तरसौंदर्यं प्रतीयते •

भीरायां खन्या गते खस्या काचास्य नीलिमायेनेति मंडलविशेषणम् ६९

आश्रित्येति हे देव प्रतिमासं भिन्ना अमृतद्युतयश्चंद्रास्ते चिच्छाः पदमाकाशां मेव पदं चरणमाश्रित्य देहस्य क्षये उपनतं संपन्नं दिव्यपदस्याभिमुखत्वं
येषां मेवं भूताः संतस्त्वदास्य रूपे सुहृदि मित्रे नृनं लावण्यस्वरूपस्य पुण्यस्य निचयं विन्यस्य मिहिरं सूर्यं प्रतियांतीत्यन्वयः मंत्रलिंगादिति नवो नवो

यथावा मदीयवरदराजस्तवे आश्रित्य नूनममृतद्युतयः पदं ते देहक्षयोपनतं दिव्यपदाभिमुख्याः लावण्यपुण्य
निचयं सुहृदि त्वदास्य विन्यस्यातिमिहिरं प्रतिमासं भिन्नाः अत्रा प्राकरणिकं चंद्रकर्तृकं तयोत्प्रेक्ष्यमाणेन लावण्य
पुण्यनिचयविन्यामेन कारणेन तत्कार्यमनंतकोटिचंद्रलावण्यशालित्वं अनन्यमुखसाधारणं भगवन्मुखे वर्ण
नीयतया प्रस्तुतं प्रतीयते तथाहि चंद्रस्तावन्मंत्रलिंगादुद्दिक्षयाभ्यामभेदेऽपि भेदाध्यवसायाद्वा प्रातिमासं भिन्नत्वेन व
र्णितः तेनानीताश्चंद्रा अनंतकोटय इति लब्धं कालस्यानादित्वात् सर्वेषां च तेषां माकाशासमाश्रयणं श्लेषमहिम्ना
भगवच्चरणसमाश्रयत्वेनाध्यवसितं भगवच्चरणं प्रपन्नानां च देहक्षयोपस्थितौ परमपदप्राप्त्याभिमुख्यं तदा
नीमेव स्वसुहृद्देगे स्वर्काय सुकृतस्तोमनिवेशनं

भवति जायमान इत्यादि मंत्रमार्थ्यादित्य-

र्थः मंत्रस्य मानानां न रसिद्वा र्थानुवादकत्वादाह वृद्धीति ॥

६७,

६८,

६९

श्रुनीति तत्सुकुतदुक्तेनेविधूनुतेनस्यप्रियाज्ञानयःसुकुतमुपयंतिअप्रियादुक्कनभितिकोपीनकीःश्रुतिःमयावल्लिष्यन्मनस्तावदादित्यंगच्छनीति
सवायुमागच्छतिसतत्रविजिहीतेयथारथचक्रम्यस्वतेनसऊर्ध्वंआक्रमतेसआदित्यमागच्छनीत्यनेतरंमआगच्छ

ततःसूर्यमंडलप्राप्तिसिद्ध्येत्येतत्सर्वश्रुतिसिद्धमिति तदनुरोधेनतेषांदेहक्षयकालम्यामावास्यारूपस्योपस्थितौसूर्यमंडलप्राप्तिः
प्राक्प्रत्यक्षसिद्धंपुण्यत्वेननिरूपितस्यलावण्यम्यप्रहाणंनिमिनीकृत्यतम्यचंद्रमादृश्यस्वरूपोपचरिततन्मोहार्दवतिभगवन्मु
खैन्यसनमुखेक्षितं यद्यपिसुहृद्वृद्धत्वेनावदल्पपुण्यसंकमोभवति तथापिअत्रसुहृदित्येकवचनेनभगवन्मुखमेवचं
दस्यसुहृद्वृत्तंनमुखानगणित्वंचंद्रमादृश्यगंधस्यास्यदानीनिभगवन्मुखस्यंतरमुखेभ्योव्यतिरेकोपिव्यंजिनः तनश्चत
स्मिन्नेवसर्वेषांस्वस्वयावल्लुवण्यविन्यसनोत्येक्षणेनप्राग्वर्णिनःप्रग्नूनोर्थःस्पष्टमेवप्रतीयते यद्यपिश्रुतौसूर्यमंडलप्राप्त्य
नंतरभाविंविरजानदीक्रमणानंतरमेवसुहृत्सुकुतसंकमणंश्रूयंते तथापिशारीरकद्रास्त्रेनन्यार्थवशाग्रागभावःस्थायिनइति
तदनुसारंणविन्यस्यमिहिरंप्रतिचांतीत्युक्तं

तिविरजानदीनांमनेसेवात्येतत्सुकुतदुक्तेनेविधूनुनइतिश्रुतौ शारीरकेनिशारीरभवःशारीरःम
दुवशारीररक्तआत्मातलतिपादकेत्यर्थः अर्थवशात्प्रयोजनबद्धान् पूर्वपापादित्यागाभावेऽर्चिरादिभागप्राप्तिसर्वकब्रह्मप्राप्तेरसंभवेनपाठक्रमस्यआर्थक

मेणवाधादिनिभावः स्थापितइति सांपरायेनर्तव्याभावात्तथात्थन्यइतिनानीयाधिकरणेसिद्धांतितइत्यर्थः नाथेति हेनाथविष्णोत्वच्चरणनख
प्रक्षालनजलेगंगारूपेलग्न्याः तेषांनखानांकांतिलेखाकणिकाः समुद्रंप्राप्ताः ताएवचकणिकासस्यजलधेमथनेनसांइतांप्राप्तानूनंसमुद्रमंबंधि

कार्यनिबन्धनायथा नाथत्वदंघ्रिनखधावननोयलग्नास्तत्कांतिलेखाकणिकाजलधिंप्र
विष्टाः नाएवनस्यमध्मेनघनीभवंत्योनूनंसमुद्रनवनीतपदंप्रपन्नाः भगवत्यादांबुजक्षा
लनरूपायांदिव्यसरित्यलक्तकरसादिवल्लग्नानानयामहसमुद्रंप्रविष्टानानन्नरवकांतिलेखा
कणिकानांपरिणामतयासंभाव्यमानेनममुद्रनवनीतपदवाच्येनचंद्रेणकार्येणनन्नरवकांत्युत्कर्षः
प्रतीयते यथावा

नवनीतस्यचंद्रस्यपदंप्राप्ताः चंद्ररूपेणपरिणताइत्यर्थः तयानद्वारेणतदित्यनंतरंदेतुरितिशेषः तदेतुर्नखकांत्युत्कर्षइत्यर्थः ॥१॥

अस्याश्चेदिति अस्याः कामिन्या गतिं सोऽकुमार्यदृष्टं चेदित्यध्याहारणान्वयः एवं संलापो भाषणं यदि भ्रुतस्तदा परभृतेः को किलेर्वचिंचयल्लभिति
 तथा तस्य भावो भो न मे वचनं साध्यतां अकठोरतामार्दवं यदि दृश्यते न दासा प्रसिद्धा मालती दृष्ट्वा ये वपाषाणानुल्लेखलक्ष्यन् इति कानि दृष्टानि

अस्याश्चेदिति सोऽकुमार्यमधुना हंसस्य गर्वैरलं संलापो यदि धार्यतां परभृतेर्वचिंचयमस्त्वन्नं अंगानामकठोरता
 यदि दृष्ट्वा ये वसामालती कानि श्वेत्कमला किमत्र बद्धनाकाषायमालंबतां अत्र नायिका गतिसौकुमार्यादि
 पुवर्णनीयत्वेन प्रस्तुतेषु हंसादिगतगर्बशां त्यादिरूपाणि औचित्येन संभाव्यमानानि कार्यणि अभिहितानि ए
 तानि च पूर्वदिदहरण इव न वस्तु कार्यणि किं नु तन्मिरी क्षणकार्याणि ३

तदा कमलालक्ष्मीः काषायं वस्त्रमालंबतामाश्रयतु किमत्र बद्धनोक्तेनेत्यन्वयः गत्यादिषु गतिसौंदर्यादिषु संभाव्यमानानि उत्प्रेक्षमाणानि
 पूर्वदिदहरणादौ लक्षण्यमाह एतानीति कार्यणित्यर्थः ४

लज्जेति • नितरश्चाप्यश्वादीनां चेन्नसिथदिलज्जास्यात्तदाचमर्यः गोमृगाः पर्वतराजपुञ्यान्तंनथारमणीयं केशपादां प्रसमीक्ष्यवालाः केशाः प्रियायासां
तास्तथानत्वं शिथिलं कुर्युरित्यन्वयः • तथैव निरीक्षणकार्यत्वं भव अर्थः क्षेप्येति दृषत्प्रायत्वं रूपार्थक्षिप्तेत्यर्थः इदमपि अप्रस्तुतबुद्धेः का
र्यत्वं मपि अपिनाप्रस्तुतबुद्धेः कारणत्वं प्रागुक्तं समुच्चीयते त्वदंगमार्दवे दृष्टे कस्यचिन्तं नभासते मालतीत्राशभृल्लेखाकदलीनां कठोरनेति तुल्य

लज्जातिरश्वायदिचेत्तसिस्यादसंशयं पर्वतराजपुञ्याः तं केशपादां प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बलप्रियत्वं शिथिलं चमर्य
इति उदाहरणान्नरेतथैव स्पष्टं अंगानामकठोरतेति तृतीयपादे तु वर्णनीयांगसौकुमार्यातिशयनिरीक्षणकार्य
त्वमपि नार्थक्षेप्यमालतीकठोरत्वे विवक्षितं प्रतिप्रयोगिविशेषांपक्षकठोरत्वस्य तदकार्यत्वात् किंतु तद्बुद्धे
रेव इदमपि त्वदंगमार्दवे दृष्ट इत्याद्युदाहरणान्नरेतथैव स्पष्टं

योगितायां प्रागुदाहृतं ननु कार्यरूपेणाप्रस्तुतेनार्थेन यत्र प्रस्तुतं
तत्कारणमवगम्य न सा कार्यनिबन्धना अप्रमृत्तप्रशंसोच्यते नन्वादाहृते पुनस्तसंभवः मालतीकठोरत्वादेरप्रस्तुतस्यार्थस्याकार्यतायास्त्वथैव दर्शनी
त्वात् ७३

एवं प्रस्तुतस्य कामिनी गतिनिष्ठसौंदर्यातिशयादेर्निरीक्षणस्यैव कारणत्वेन स्व रूपतस्तस्या कारणत्वादित्यत आह अर्थस्येति अयमाशयः अर्थस्याप्रस्तुतत्वसुतरांत कुक्षेरप्रस्तुतत्वात्कार्यत्वाच्च न तावदप्रस्तुतकार्यत्वांशसंभवः अर्थत्वस्य प्रयोजनाभावेन लक्षणे अनिवेशादव्यावर्तकत्वाच्च नापि प्रस्तुतस्य कारणत्वांशस्यासंभवः स्वरूपतस्तस्या हेतुत्वे पिज्ञातस्य हेतुत्वादिति ननु गतिस्सौंदर्यादिज्ञानमेव हेतुर्ननु ज्ञायमानं गतिस्सौ

अर्थस्य कार्यत्व इव बुद्धेः कार्यत्वेपि कार्यनिबन्धनत्वं न हीयत इति एतादृशान्यपि कार्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतानि प्राचीनैः वस्तुतस्तुनदतिरेकेपिन दोषः नरथप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुताप्रस्तुतयोः पंचविध एव संबंध इति नियंतुं वाक्यते संबंधांतरेष्वपि तद्वदनात् ६९

दर्यादि तदभावेपि ज्ञानमात्रात् कार्यित्यत्तेरित्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति तदतिरेकेतस्याः प्राचीनोदाहृताप्रस्तुतप्रशंसाया अतिरेके प्रकारपंचकाधिक्ये ६९

तापेति हेहरेतवनिश्वासरूपमंदमारुतेननिबुसीकृतस्यबुसरहितीकृतस्यस्मितरूपस्यआध्यात्मिकादितापत्रयोषधश्रेष्ठस्यविप्रकीर्णाःक
ण्डंकरचचाबुससम्बुहाइवेतेजैवातृकस्यचंद्रम्यकिरणजगतिभ्रमंतीत्यन्वयः तत्सारतारूपः किरणसारतारूपः एवमिति तदनसारमि

यथा तापत्रयोषधवरस्यतवस्मितस्यनिश्वासमंदमरुतानिबुसीकृतस्य एतेकण्डं
करचचाइवविप्रकीर्णजैवातृकस्यकिरणजगतिभ्रमंति अत्रत्यप्रस्तुतानांचंद्रकिर
णानांभगवन्मंदस्मितरूपदिव्यौषधधान्यविशेषकण्डंकरचयत्वोत्प्रेक्षणेनभगवन्मंद-
स्मितस्यतत्सारतारूपःकोप्युत्कर्षःप्रतीयते नचधान्यकण्डंकरचययोःकार्यकारणभा
वादिसंबंधोस्ति अतःसहोत्पत्त्यादिकमपिसंबंधान्तरमाश्रयणीयमेव एवमुपमानोपमेया
वाश्रित्यनत्रकविकल्पितकार्यकारणभावनिबन्धनेअप्रस्तुतप्रशंसेदर्शिते ततोऽन्यत्रापिदृश्यते

सुदाहरेणचंद्रवदनेउपमानोपमेयपदार्थवाश्रित्यचंद्रसारांशहरणस्यसतःकविप्रौढोक्तिकल्पितंकारणत्वं एवमन्येष्वपिदृष्टव्यम्

कालिंदीनि नर्मदायाः समुद्रस्य च संवादीयं तत्र यमुना भ्रातृया समुद्रेण कालिंदी तु नैकोपात्मा कृतं नर्मदाया उत्तरं द्वे कुंभोद्भव अगस्त्य मुने ब्रूही-
ति तनः पुनः समुद्रस्य प्रतिवचनं अहंजलधिर्भवाभिममवाचो नाम कस्माद्देनागृह्णामीति सा पुनराह नर्मदा हमित्यादि तनः समुद्रः पुनराह

यथा कालिंदि ब्रूहि कुंभोद्भवजलधिरहं नाम गृह्णामि कस्माच्छत्रोर्मि नर्मदा हत्वमपि वदसि मे
नाम कस्मात्सपत्न्याः मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि मिलत्कज्जलेर्मलिनीनां नेत्रांभोभिः किमासांस
मजनि कुपितः कुंतलक्षोणिपालः अत्र किमासांसमजनीनि मालवीनां तथा रोदनस्य निमिने पृष्ठे
तत्त्रियमरणरूपनिमित्तमनारव्याय कुपितः कुंतलक्षोणिपाल इति नत्कारणमभिहितमिति का
रणनिबंधना मालवान्प्रतिप्रस्थितेन कुंतले श्वरेण किं तेनाशित इति पृष्ठे तद्वधानंतरभाविजल
धिनर्मदाप्रश्नोत्तररूपं कार्यमभिहितमिति अत्रैव कार्यनिबंधनापि पूर्वस्याप्रश्नः शाब्दः अस्यामार्थ इति
भेदः

तर्हि कुतो मालिन्यमनुभवमीति सा पुनराह मिलत्कज्जलेर्मलि वदेनां गनानां नेत्रांभिरिति तनः किमासां जान
निति समुद्रस्य प्रश्नः कुंतलं देशाधिपः कुपित इति नर्मदाया उत्तरमिति इत्यलंकारचंद्रिकायामप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणं ६७

प्रस्तुतेनेति प्रधानंभूतप्रस्तुतांतराभिव्यंजकंप्रस्तुतवर्णनंप्रस्तुतांकुरालंकारः प्रस्तुतस्याभिव्यंजकत्वादंकुर इवांकुर इतिब्युत्पत्तेः किमिति हेभ्रममाला
 त्याविद्यमानायांकंटकेद्ध्याकंटकव्याप्त्याकेतव्याकिंप्रयोजनमितिप्रस्तुतेनभ्रमरहृत्तांतेनभयिमनोहारिण्यासत्यांकिमुद्देगकारिण्याप

प्रस्तुतेनप्रस्तुतस्यद्योतनेप्रस्तुतांकुरः किंभृंगसत्यांमालत्यांकेतव्याकंटकेद्ध्या यत्रप्रस्तुतेनवर्ण्यमानेनाभिम
 तमन्यत्प्रस्तुतंद्योत्यतेतत्रप्रस्तुतांकुरालंकारः उत्तरार्द्धमुदाहरणं इहप्रियतमेनसाकमुद्यानेविहरंतीकान्चिद्भृंगं
 प्रत्येवाहेतिवाच्यार्थस्यप्रस्तुतत्वं नचानामंत्रणीयामंत्रणेनवाच्यासंभवादप्रस्तुतमेववाच्यमिहस्वरूपप्रस्तुताव
 गतयेनिर्दिष्टमितिवाच्यं भोग्यादिनाभृंगादावप्यामंत्रणस्यलोकेदर्शनात् यथा

रवमितयेतिनायकहृत्तांतः प्राधान्येनप्रस्तुतोऽ
 भिव्यज्यते कथमिहभृंगहृत्तांतस्यप्रस्तुतत्वंतत्राह इहेति तथाचभृंगसंबोध्यकत्वात्त हृत्तांतोपिप्रस्तुतइतिभावः अनामंत्रणीयामंत्रणेन
 संबोध्यत्वायोग्यसंबोधनेन वाच्यासंभवात् भृंगसंबोध्यकवाच्यार्थसंभवात् ॥३॥

कस्त्वमिति शारवोटकतरुं प्रति कस्यचित्पथिकस्य प्रश्नोक्तिः कथयामीत्याद्युत्तरं वैराग्यादिवदस्मीति पुनः प्रश्नः साधुविदितमिति शारवोटकस्योत्तरं कस्मादिदं वैराग्यमिति पुनः प्रश्नः कथ्यत इति पुनरुत्तरं प्रतिज्ञाय शारवोटक आह वामभागेनोपलक्षितोत्रवदोस्ति तं पांथोजनः सर्वा

कस्त्वं भोः कथयामि देव हतकं मां विद्धि शारवोटकं वैराग्यादिव वक्षिसाधुविदितं कस्मादिदं कथ्यते वामेनात्रवटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवनेन छायापि परोपकारकरिणी मार्गस्थितस्यापि मे इत्यत्र चेत्तनाचेत्तन प्रश्नोत्तरवच्चिर्यागमंत्रणस्यात्यं न मसंभावितत्वाभावात् एवं प्रस्तुतेन वाच्यार्थे निभृंगोपालंभरूपेण वञ्चयाः कुलवध्वाः सौंदर्याभिमानशालिन्याः क्रूरजनपरिचृत्तिदुःप्रधर्षायां परवचनितायां विटसर्वस्वापहरणसंकल्पदुरासदायां वाकं टकसं कुलकेतकी कल्यायां प्रवर्तमानं प्रियतमं प्रस्तुपालं भो द्योत्यते

अनाममित्सत्र छायादिभिः सेवते आश्रयति मम पुनर्मर्गि स्थितस्यापि न छायापि परोपकारसंपादिकेति भूताधारत्वादिति भावः वामेनेति मार्गेति चञ्चलं अत्यंतं आरोपेणापि परं वचनितायामिति वेद्यायामिति च विषयसप्तमी तद्विषये इत्यर्थः विद्वानां सर्वस्वस्थापहरणेयः संकल्पस्तेन दुःप्रापेति चेद्याविशेषणं ॐ

अन्येति० हेभृंगअन्यासूपमर्दक्षमासुसुभनसांपुष्याणालतासुतावत्यावतूनवमल्लिकायाःकलिकासंजातरजस्काभवति लोलंचपलंभेनो
विनोदय लोलमिति क्रियाविशेषणंवा नवमल्लिकायालताविशेषस्यबालामभिनवांसंजातरजस्कांकलिकामकालेव्यर्थीकिमिति कद

यथावा अन्यासुतावदुपमर्दसहासुभृंगलोलंविनोदयमनःसुमनोलतासु बालामजातर
जसंकलिकामकालेव्यर्थीकदर्थयसिकिनवमल्लिकायाः अत्राप्युद्यानमध्येचरंतंभृंगंप्रत्युपा
लंभइतिवाच्यार्थस्यापिप्रस्तुतत्वं इदंचश्रीदांगनासुसतीषुबालिकांरतयेक्केदायतिकाभिनि
भृण्वतिकस्याश्चिद्विदग्धायावचनमिति तंप्रत्युपालंभोद्योत्यते ६३

र्थयसिपीडयसीत्यन्वयः रजःपुष्यरजः स्त्रीणांरेनश्च भृण्वतीति एतद्वचनंभृण्वनिभतीत्यर्थः ६४

कोवोति इयं नलिनी कमलिनी कोचाद्वंद्वमुकुलगलं कादंबस्य चंचाक्षतं कृतक्षतं दधाति धत्ते तथेयं चूतस्याश्रस्य लतानूतनं पल्लवं पुंरूपैः कोकिलैरास्वादितं चर्वितं धत्ते इति दीर्घिकाया वाप्यास्तटे मिथः परस्परं सखीजनस्य वच आकर्ण्य सा प्रस्तुतानाथिका कमलमुकुला

यथावा कोचाद्वंद्वमियं दधाति नलिनी कादंबं चंचूक्षतं धत्ते चूतलतानवं किसलयं पुंस्को किलास्वादितं इत्याकर्ण्य मिथः सखीजनवचः सा दीर्घिकायास्तटे चैलां तेन तिरोदधे स्तनतटं बिंबाधरं पाणिना अत्रेयमिति नलिनी व्यक्ति विदोषनिर्देशेन दीर्घिकायास्तट इत्यनेन च वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं स्पष्टं प्रस्तुतांतरधोतनं चोत्तरार्धे स्वयमेव कविना विष्कृतं अत्राद्योदाहरणयोरन्यापदेशध्वनिमाह लोचनकारः अप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थः प्रस्तुतत्वाद् वर्णनीय इति तत्राभिधायामपर्यवसितायां तेन प्रस्तुतार्थव्यक्तिरलंकारः इह तु वाच्यस्य प्रस्तुतत्वेन तत्राभिधायोपर्यवसितायामर्थसौंदर्यबलेनाभिमनार्थव्यक्तिध्वनिरेवेति वस्तुतस्त्वयमप्यलंकार एव न ध्वनिरिति व्यवस्थापितं चित्रमीमांसायां

अपल्लवव्याजेनैतामदीयस्तनाधरक्षतदृत्तांतं कथयंतीति रास्वाचैलस्य वस्त्रस्यां तेन प्रांतेन स्तनतटं तिरोदधे बिंबरूपप्रधरं च पाणिना तिरोदधे आच्छादितवतीत्यन्वयः अन्यापदेशेति अन्यस्यापदेशो मिबंध्यततादृशमित्यर्थः तदीयमेव ग्रंथं ददयति अप्रस्तुतेत्यादि व्यवस्थापितमिति प्रस्तुतत्वेऽपि गुरव्यतया तात्पर्यभावाद्वाच्यमिति भावः

सान्येवेति साअलंकृतिर्धनेःसकाशादन्येवैत्यर्थः प्रस्तुतत्वलंभनेनंप्रस्तुतत्वप्राप्त्या रात्रिरिति हेविलोचनेशिवाकल्याणरूपाकाचनअनिर्वचनीयप्रभावारात्रिःशिवरात्रिरित्यर्थः संनिधत्तेसंनिहिताभवतिअतःयुवांप्रमत्तेजागृतंजाग्रदूपेभवतं कुतस्तत्राह युवयोःसकाशेसमीपेअचि

तृतीयोदाहरणस्यत्वलंकारत्वेकस्यापिनविवादः उक्तंहिध्वनिकृता शब्दार्थशक्त्याक्षितोपिच्यंग्योर्थःकविनापुनः यत्राविष्क्रियतेस्वोक्त्यासान्येवालंकृतिर्धनेरिति एतान्यपिसारूप्यनिबन्धनान्युदाहरणानि संबन्धांतरनिबन्धनान्यपिकथंचिद्वाच्यब्यंग्ययोःप्रस्तुतत्वनिबन्धनेनोदाहरणीयानि दिङ्मात्रमुदाह्रीयते रात्रिःशिवाकाचनसन्निधत्तेविलोचनेजागृतमप्रमत्तेसमानधर्मयुवयोःसकाशेसखाभविष्यत्यचिरेणकश्चित् अत्रशिवसारूप्यमिवतदेकदेशतयातद्वाच्यं ललाटलोचनमपिशिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेनवर्णनीयमितितन्मुखेनकृत्स्नंशिवसारूप्यंगम्य ७३

रेणसमानधर्मसिद्धेशःसखाकश्चिद्भविष्यतितृतीयंलोचनंभालेभविष्यतीत्यर्थः तदेकदेशतयेति शिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेहेतुः तच्चवर्ण्यं तद्वाच्यं उदाहृतकाव्यवान्म्य एवंचैकदेशेकदेशभावसंबन्धनिबन्धनत्वमत्रदर्शितं ७३

वहंतीति भगवत्याः सीमंतवर्णनिमिदं अथि शिवे तव सीमंत सरणिः नः क्षेमं तनो त्वित्यन्वयः कीदृशी सिंदूरं वहंती किमिव प्रबलानां केशपात्रारूपां धकारदीप्तीनां समूहेर्बद्धीकृतं बालार्ककिरणमिव सरणिः केव त्वद्वदनसौंदर्यलहरीणां परीवाह रूपस्रोतसः सरणिरिवेति परीवाहोजलनिर्गममार्गजलोच्छासाः परीवाहा इत्यमरः अंगेति विरहसंतापवर्णनं अंगसंबद्धमृणालकांडभृगेभ्यो विशेषरहितां तत्समांरुचं कांतिमयने प्राप्नोति ता-

यथावा वहंती सिंदूरं प्रबलकवरीभारतिभिरत्विषां दृढैर्बद्धीकृतमिव नवीनार्ककिरणं तनोतु क्षेमं नस्तव वदनमौंदर्यलहरीपरीवाहस्रोतः सरणिरिव सीमंत सरणिः अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतायाः सीमंत सरणे वर्दनसौंदर्यपरीवाहत्वात् क्षणेन परिपूर्णतटाकवत्परीवाहकारणीभूता स्वस्थाने अमानी वदनसौंदर्यसमृद्धिः प्रतीयते सापिवर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैव यथावा अंगासंगिमृणालकांडमयते भृंगावलीनां रुचं नासाभौक्तिकमिंद्रनीलसरणिं श्वासानिलाद्वाहते दत्तेयं हिमवालुंकापिकुचयोर्धत्ते क्षणं दीपतां तस्मायः पतितां बुवत्करतले धारां बुसंलीयते

पातिशये न मलिनीभावात् नासाभौक्ति

कं श्वासानिलादत्युष्णाद्धेतोरिंद्रनीलमणेः पदवीं तत्साम्यंगहते प्राप्नोति तथा कुचयोर्दत्तानिहितेयं हिमवालुकाकर्पूरं क्षणं दीपरूपतां धत्ते एवं करतले धारारूपेण सिकंतं जलं तस्मायः पिंडपति तजलवत्संलीयते तापातिशयात् त्रयोषं प्राप्नोतीत्यर्थः ६९

उदाहरणद्रूपेपिकार्यनिबन्धनत्वं व्यक्तं नतत्रयमिति द्वयोरपिवाच्यत्वादितिभावः अयमित्युपलक्षणं अप्रस्तुतप्रशंसाधिनेतिबोध्यं किंकृत
स्तर्हितत्रचमलकारोऽतआह किंत्विति परीति रत्नावल्यास्वविरहातुरायाः सागरिकायाः शयनमुपगतस्यराज्ञइयमुक्तिः इदंविस्मिनीयत्र
चित्तंशयनं कृशांग्याः संतापवदत्यनुमापयति किंभूतं पीनस्तनजघनसंगादुभयतऊर्ध्वधोभागयोः परिम्लानं तनोः कृशास्यमध्यस्यपरिमिल

अत्रनायिकायाविरहासहत्वातिशयप्रकटनायसंतापवत्कार्याणिमृणालमालिन्यादीन्यपिचर्णनीयत्वेनविचक्षि
तानीतितन्मुखेनसंतापोवगम्यः यत्रकार्यमुखेनकारणस्यावगतिरपिक्लेशकेनिबद्धानतत्रायमलंकारः किंत्व
नुमानमेव यथा परिम्लानंपीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्यस्यांतः परिमिलनमप्राप्यहरितं इदंव्यस्त
न्यासंप्रशिथिलभुजाक्षेपवलनैः कृशांग्याः संतापंवदतिनलिनीपत्रशयनं ६९

नंसंघर्षमप्राप्यअंतर्मध्यभागेहरितवर्णं एवंप्रकर्षेणशिथिलयोभुजयोरक्षेपैश्चलने श्वव्यस्तः विषमीकृतोन्यासोरचनायस्यतादृशमिति
इत्यलंकारचंद्रिकायांप्रस्तुतांकुरप्रकरणं ६९

ननु प्रस्तुतकार्याभिधानमुखेन कारणस्य गम्यत्वमपि प्रस्तुतांकुरविषयश्चेत्किं तर्हि पर्यायोक्तमित्याकांक्षाया माह पर्यायोक्तमिति वचः प्रतिपादने भंग्यंतराश्रयं भंग्यंतराप्रकारकं लक्षणं परिष्कुरुते यदेवेति तथा च विवक्षितस्वप्रकारातिरिक्तेन चारुतरेण रूपेण व्यंग्यस्याभिधानं पर्यायोक्तमितिलक्षणं पर्यायेण भंग्यंतरेणोक्तमभिहितं व्यंग्यं यत्रेति व्युत्पत्तेः लक्षणे स्वपदं व्यंग्यपरं न च व्यंग्यस्यैव वाच्यत्वं निष्फलं विरुद्धत्वे तिवाच्यं प्रकारभेदात् तदुक्तं यदेवोच्यते तदेव व्यंग्यं यथा तु व्यंग्यं न तथोच्यत इति चारुतरेणैति विशेषणात् नमोराहु शिरश्छेदकारिणे

पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचोभंग्यंतराश्रयं नमस्तस्मै कृतौ येन मुधाराहु च धूकुचौ यदेव गम्यं विवक्षितं तस्यैव भंग्यंतरेण विवक्षितं रूपं दधिचारुतरेण केन चिद्रूपांतरेणाभिधानं पर्यायोक्तं उत्तरार्धमु-
दाहरणं अत्र भगवान्वासुदेवः स्वासाधारणरूपेण गम्यः राहु च धूकुचवैयर्थ्यकारकत्वेन रूपांतरेण स एवाभिहितः

दुःखहारिणे इत्यत्र न पर्यायोक्तप्रसंगः स्वासाधारणरूपेण वासुदेवत्वेन यत्तुराहु शिरश्छेदकारित्वरूपव्यंग्यमादायैव पर्यायोक्तं वक्तुमर्हन्नुपविशेषणसामर्थ्यलभ्ये वासुदेवत्वमादायेति तदयुक्तं राहु शिरश्छेदकारित्वस्य वाच्यसिद्धांगत्वेन तेनापि विवक्षितं व्यंग्यं प्रधानभूतं वासुदेवत्वं तदा दायैव तत्कथनोचित्यात् राहुत्वीकुचनैष्कल्यकारिणे हरये नम इत्यत्र तु राहु शिरश्छेदकारित्वमेव विवक्षितं व्यंग्यमिति युक्तं तदा दायपययिोक्तमिति विभावनीयं

लोकमिति. यस्याक्षयादस्याधिः लोकं पश्यति अथ च सः लोकः यस्य पतंजलेः शेषावतारस्याधिं न पश्यति उरगत्वान् ताभ्यां असपादपतंजलिभ्यां
अपरिच्छेद्या अनङ्कलनीया निवेद्यतामिति नलं प्रतिदमयं त्याउक्तिः तव अल्पदयं मनः कर्तुं शिरीषकलिकामृदुत्वाभिमानमप्यनयंतौ इमे पा

लोकं पश्यति यस्याधिः स यस्याधिं न पश्यति ताभ्यामप्यपरिच्छेद्या विद्या विश्वगुरोस्तव
अत्र गौतमः पतंजलिश्च स्वासाधारणरूपाभ्यां गम्यो रूपांतराभ्यामभिहितौ यथावा निवेद्य
तां हंत समापयंतौ शिरीषकोशान्त्रदिमाभिमानं पादौ कियद्दूरमिमौ प्रयासे निधित्सते
तुच्छदयं मनस्ते अत्र कियद्दूरं जिगमिषेति गम्य एवार्थो रूपांतरेणाभिहितः ६९

दौ कियद्दूरपर्यंतं प्रयासे निधातुमिच्छति हंत रेवेदे एतन्निवेद्यतां कथ्यतामित्यर्थः ६९

नयच्छब्दाभिहितत्वेनचव्यंग्यत्वायोगात् व्यंग्यस्यचराकुशिरश्लेदकारित्वस्यवासुदेवत्वस्यवाधर्मस्यप्रकारांतरेणानभिधानात् तस्मात्प्रययि
णकार्यादिद्वारेणोक्तगम्यमाक्षिसंवेतिलक्षणार्थइति अभिधानं आक्षेपोव्यंजनंवा पर्यायोक्तमिति क्वचित्पर्यायोक्तइतिपाठस्त्वयुक्त
व्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमिति व्याख्यानग्रंथविरोधात् नविद्यइति यच्छब्दाभिहितस्यापिभगवतोवासुदेवत्वादिनारूपांतरेणव्यंग्यतयाय

लोचनकृतापर्यायोक्तंयदन्येनप्रकारेणाभिधीयतइतीदमेवलक्षणमंगील्लत्यतदुदाहरणेनचकार्येणशब्दाभिहितेनकारणंव्यंग्यप्रदर्श्यतत्र
लक्षणंलक्ष्यनामचक्लिष्टगत्यायोजितं वाच्यादन्येनप्रकारेणव्यंग्येनोपलक्षितंसद्यदभिधीयतेतत्पर्यायेणप्रकारांतरेणव्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमि
तिसर्वेचिंक्लेशः किमर्थइतिनविद्यः प्रदर्शितानिहिगम्यस्यैवरूपांतरेणाभिधानेबहून्नुदाहरणानिचक्राभिघातप्रसभाशयेवेतिप्राचीनोदाह
रणमयिस्वरूपेणगम्यस्यभगवतोरूपांतरेणाभिधानसत्वात्सुयोजमेव ६५

जनेतिवाच्यं वासुदेवत्वादिनाप्रतीयमानेभगवत्यभिधाविषयत्वासंभवात् तस्याःस्वावच्छेदकधर्मेणैवबोधकत्वात् अतएवोक्तं शा
क्यादन्येनरूपेणज्ञातेभवतिलक्षणेति इहतुलक्षणोहेत्वाभावाद्यंजनोपगम्यतइति ६५

थाश्रुतेबाधकाभावादितिभावः नचाभिधाविषयेकथंव्यं

ननु प्रस्तुतेष्वनादृशरतीत्सवरूपेणकार्येणप्रस्तुतस्यैवराड्गशिरश्छेदरूपकारणस्यप्रतीतौचमल्लतितिविशेषस्तस्याअलंकारत्वंगमयति तच्चालोच्यमानमप्रस्तुतप्रशंसायाअसंभवादुक्तरीत्यापर्यायोक्तरूपतयैवस्वीकर्तव्यमित्याशंक्याह यत्विति अलंकाराणामियत्तानिमाभावेनप्रस्तुतांकुरस्याप्यलंकारांतरत्वादेवंविधशब्दस्वारस्यभंगेनप्राचीनलक्षणव्याख्यानमयुक्तमितिभावः संक्षेपतोदशितमधिपर्यायोक्तविषयंविज्ञादयति प्रस्तुतेनेत्यादिना यत्तुभगवद्भूषणावगमनंविशेषणमर्यादालभ्यत्वेनासुंदरंपर्यायोक्तस्यविषयइति तद्विचारितरमणीयं नहिपर्यायोक्तेव्यंग्य

यत्तु तत्र राङ्गिनि रञ्ज्हेदावगमनं न च प्रागुक्तरीत्या प्रस्तुताङ्कुर एव प्रस्तुतेन च राहोः शिरोभात्रावक्षोषेणाङ्गिगनबंध्यत्वा
द्यापादानरूपेणाभ्यभगवतो रूपांतरे उपपादिते तेन भगवतः स्वरूपेणावगमनं पर्यायोक्तस्य विषयः

सौंदर्यकृतोविच्छिन्तिविशेषः

किं तु भंग्यंतराभिधानकृत एव व्यंग्यं तु भंग्यंतराभिधानतोऽसुंदरमेव प्रायशो दृश्यते यथा इहा गंतव्यमिति विवक्षिते व्यंग्ये अयं देशोऽलंकरण
मः सफलतामुपनेतव्य इत्यादाव तस्मद सुंदरत्वोद्भाव न म किंचित्करमेव अलंकार सर्वस्वकारयंथविरोधोद्भावनं तु तच्छिष्टाकारिणं प्रति न शोभते
उपजीव्यत्वोद्भाव न म पि ग्रंथस्या किंचित्करमेव युक्तिविरोध इति परोत्कर्षसिद्धिष्वु त्वमात्रमुद्भावयितु रवगम्यतीत्यलं विसरेण

प्रकारांतरेण पर्यायोक्तं लक्षयति पर्यायोक्तमिति रमणीयेन व्याजेन भिषेण स्वस्य परस्य वा द्रष्टव्यस्य साधनं संपादनं तदपि पर्यायोक्तं पर्यायेण व्याजरूपेणोक्तं यत्रैति व्युत्पत्तेः संपादनेति संपादनरूपं यदिष्टं तत्साधनं तत्करणमित्यर्थः देहीति परिधानेन अधरवस्त्रेण निगूहितमाच्छा

पर्यायोक्तं तदव्याकृत्य व्याजेनेष्टसाधनं यामिच्छूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह अत्र नायिकां नाय केन संगमय्य चूतलतादानीन व्याजेन निगच्छंत्या सरव्या तत्त्वाच्छुं च संपादनरूपेष्टसाधनं पर्यायोक्तं यथावा देहिमत्कंदुकं राधेपरिधाननिगूहिनं इति वित्तं सयन्नीवी तस्याः कृष्णामुदेस्तुनः पूर्वत्र परे ष्टसाधनमत्र कंदुकचो धनार्थं नीवी वित्तं सन व्याजेन स्वेष्टसाधनमिति भेदः ६ ॥ ७ ॥

इति मिल्यर्थः

एवं च प्रकारद्वयसाधारणं तदन्यतरत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यं

इत्यलंकारचंद्रिकायां पर्यायोक्तप्रकरणम्

६३

८७

उक्तिरिति अत्र निंदास्तुतिभ्यामितिस्तुतिनिंद्योरितिचेत्तरेतरयोगो नविवक्षितः तथाच निंदयास्तुतेः स्तुत्याच निंदायाः स्तुत्यास्तुतेष्वोक्तिरभिव्यक्तिव्याजस्तुतिरित्यर्थः प्रथमेव्याजेनस्तुतिरित्तिचरमयोव्याजरूपास्तुतिरित्तिचव्युत्पत्तेः अतएवव्याजस्तुतिपदार्थानुगमाभावाच्च निंदयानिंदाभिव्यक्तिव्याजनिंदारव्यमलंकारांतरमित्यर्थेवक्ष्यते एवमाद्येप्रकारद्वयेस्तुतिनिंदयोः समानविषयत्वभिन्नविषयत्वाभ्यां प्रत्येकं द्वैविध्यमिति च

उक्तव्याजस्तुतिनिंदास्तुतिभ्यास्तुतिनिंदयोः कः स्वधुनिविवेकस्तेपापिनोनयसेदिदं साधुदूतिपुनः साधुकर्तव्यं किमतः परं यन्मदर्थेविल्लूनासिदंतैरपिनखैरपि निंदयास्तुतेः स्तुत्यानिंदायावा अवगमनं व्याजस्तुतिः कः स्वधुनीत्युदाहरणेविवेकोनास्तीतिनिंदाव्याजेनगंगासुकृतिवदेवमहापातकादिहृतवतोपिस्वर्गनयतीतिव्याजरूपयानिंदयातत्प्रभावातिशयस्तुतिः साधुदूतीत्युदाहरणेमदर्थेमहांतंक्लेशमनुभूतवत्प्रसीतिव्याजरूपयस्तुत्यामदर्थेनगतासि किंतुरंतुर्मेवगतासिधित्कादूतीकाधर्मविरुद्धकारिणीमितिनिंदावगम्यते ६३

त्वारोभेदाः अंत्यस्तुभिन्नविषयस्तुनिकएकएवेतिपंचभेदाः लक्षणंतुव्याजनिंदाभिन्नत्वेसतिस्तुतिनिंदान्यतरपर्यवसायिस्तुतिनिंदान्यतरत्वंसर्वनिगतं बोध्यं ६४

कस्तइति नृपंप्रतिकवेरुक्तिः त्वयि यो जु मे कंससि भृशमास्थिते आरूढे सति परिपंथिनः शत्रवः सप्ताश्वसमारूढा भवंतीत्यन्वयः सप्तसप्तयोः
 भ्वा अत्येति सूर्यः सप्तचते सप्तयाः अश्वस्तत्समारूढा इति द्वितीयोर्थे निंदाद्योतकः त्वया संमुखता हताः सूर्यमंडलं भित्वा दिवमुपगता इति स्तुतो
 पर्यवसानं अर्द्धमिति शिवस्य देहाधं दानवानां वैरिणा हरिणा आहतं हरिहरात्मकस्य विग्रहस्य प्रसिद्धेः एवं गिरिजयाप्यवशिष्टार्धमा-

यथावा कस्त्वोरीर्यमदो यो दुःखे कंसमिमास्थिते सप्तसप्तिसमारूढा भवंति परिपंथिनः अ
 र्द्धदानववैरिणा गिरिजयाप्यर्द्धशिवस्याहतं देवैर्यंजगती तले स्मरहराभावे समुन्मीलति गंगासा
 गरमंबरं द्वादशकलानागाधिपः क्षमातलं सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वा मां च भिक्षाटनं ६५

हतं हे देवराज नृइत्यमुक्तप्रकारेण जगती तले स्मरहरस्याभावे समुन्मीलति प्रकाशमाने सति गंगासागरं प्रत्यगमदित्याद्यन्वयः नागाधिपः
 शेषः क्षमातलं पातालं त्वमिति पूर्ववित्तं ६५ ६६

वैदुष्यादीति विद्वत्तादीत्यर्थः आदिनातयः स्त्रीलादिपरिग्रहः दारिद्र्यादीत्यादिपरिग्रहः नचात्रराजचर्णनप्रस्तावेकधंस्तुते
व्यजिरूपत्वमितिवाच्यं स्तुतिपर्यवसानविवक्षायांस्वकीयमिक्षाटनोद्धाटनस्यासंगतत्वेनस्तुतेरुक्तंनिंदास्त्वोपालंभपर्यवसानस्यानुभवसिद्धस्या
विरुद्धत्वात् कस्त्वमिति अंगदंप्रतिकस्यविद्वाक्षसस्यप्रश्नः रामरूपस्यराज्ञोभवनेलेखार्थस्यसंदेहास्यवाहकोस्मीत्युत्तरं पुरापूर्वमागतः निर्दग्धलंका

अत्राद्योदाहरणेसप्तसप्तपदगतश्लेषमूलनिंदाव्याजेनस्तुतिर्व्यज्यते द्वितीयोदाहरणेसर्वज्ञःसर्वेश्वरोसीतिराज्ञःस्तुत्याव्या
जरूपयामदीयैवैदुष्यादिदारिद्र्यादिसर्वजानन्नपिबहुप्रदानेनरक्षितुंवाक्तोपिमत्थंकिमपिनददासीतितिनिंदाव्यज्यते सर्वमिदंनिं
दास्तुत्योरेकविषयत्वेउदाहरणंभिन्नविषयत्वेनिंदयास्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा कस्त्वंवानररामराजभवनेलेखार्थसंवाहकोयातः
कुत्रपुरागतःसहनुमान्निर्दग्धलंकापुरः बद्धोराक्षससूनुनेतिकपिभिःसंताडितस्तर्जितःसत्रीडाक्षपराभवोवनमृगःकु
त्रेतिनज्ञायते अत्रहनुमन्निंदयाइतरवानरस्तुत्यभिव्यक्तिः

पुरःसहनुमान्कुत्रयातइतिपुनःपूर्वस्यप्रश्नः बद्धइत्याद्युत्तराधमिंगर
स्योत्तरं राक्षसस्यरावणस्यसूनुनाबद्धइतिहेतोःकपिभिर्विनरैःसम्यक्ताडितस्तर्जितःसवनमृगःहनुमान्त्रीडयालज्जयाआतःप्राप्तःप
राभवोयेनतादृशःकुत्रयातइतिनज्ञायतइत्यन्वयः ७७

यदिति हे कुंरं गयद्यस्माद्धनिनां सुखं मुकुंरं कुंरं वारं नैक्षसे न पश्यसि मृषा मिथ्या चार्द्रमृषा शब्दान्न वदसि यदितिसर्वत्र संबध्यते एषा धनिनां
गर्वयुक्तं वचनं न भृगोषि तान् धनिकान् प्रति आत्राया धनात्राया न धावसि परं केवलं काले क्षुधा समये खादसि भक्षयसि निद्राया आगमे च निद्रां प्राप्नोषि

स्तुत्यानिंदा भिव्यक्तिर्यथा यद्दृक्कं मुकुंरी क्षसे न धनिनां ब्रूषे न चार्द्रमृषा नैर्षा गर्वचः भृगोषि न च तान् प्रत्याशया धावसि काले
बाल लृणानि खादसि परं निद्रासि निद्रागमे तन्मे ब्रूहि कुंरं गकुत्र भवता किं नाम तत्संतपः अत्र हरिणस्तु त्याराजसे वानि विष्णु
स्यात्मनो निंदाऽभिव्यज्यते अयमप्रस्तुप्रचांसा विषय इति अलंकार सर्वस्वकारः तेन हि सारूप्य निबंधना प्रस्तुतप्रचांसादा
हरणानंतरं वैधर्म्येणापि दृश्यते यथा धन्याः खलु वने वा ताः काल्हाराः सुखवशीतलाः राममिंदी वरक्यामं ये स्पृशंत्यनि
वारिताः अत्र बाता धन्या इति अत्र प्रस्तुतार्थादहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतार्थः प्रतीयत इति व्युत्पादितं इयमेवाप्र
स्तुतप्रचांसानकार्यकारण निबंधनेति दंडी

तत्तस्मात्कुत्र तीर्थे किं नाम तपस्तप्तं तत् ब्रूहीत्यन्वयः निर्विण्णस्य खिन्नस्य तेन हीत्यस्य इ

ति व्युत्पादितमित्यत्रेतनेनान्वयः कल्हारं जलमुष्पविशेषः तत्संबंधिनः काल्हाराः सुखयंतीति सुखाश्च ते त्रीतलाश्चेत्यर्थः ६९

अप्रकांडे अप्रस्तावे तथाचाप्रस्तुतान्नासौ प्रज्ञांसाचेतिव्युत्पत्तिरितिभावः नपरसेविनोऽपरसेविनः प्रज्ञास्यतेस्तूयते मतद्वयेप्यस्वरसबीजं दर्शयित्वा
स्तुतस्त्विति अभिव्यक्तिरितियोऽप्रस्तुतप्रज्ञांसातोवैचित्र्यस्य विषय आलंबनभूतोविशेष इत्यन्वयः अन्यथा ततोवैचित्र्येपितदंतभावांगीकारे

• यदाह अप्रस्तुतप्रज्ञांसास्यादप्रकांडेतुयास्तुतिः सुरवंजीवंतिहरिणावनेष्वपरसेविनः अर्थैरयल
सुलभैर्जलदर्भकुरादिभिः सेयमप्रस्तुतैवात्रमृगवृत्तिः प्रज्ञास्यते राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेनमनस्वि
नेति वस्तुतस्त्वत्रव्याजस्तुतिरित्येवयुक्तंस्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रज्ञांसातोवैचित्र्यविशेषसद्भा
वात् अन्यथाप्रमिद्धव्याजस्तुलुदाहरणेष्वप्यप्रस्तुताभ्यांनिंदास्तुतिभ्यांप्रस्तुतेस्तुतिनिंदेगम्येते इत्येता
वताव्याजस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रज्ञांसास्यात् एवंचानयाप्रक्रिययायत्रान्यगतस्तुतिविवक्षयान्यस्तुतिः
क्रियतेतत्रापिव्याजस्तुतिरेव अन्यस्तुतिव्याजेनतदन्यस्तुतिरित्यर्थानुगमसद्भावात् ६३

एवंचेति अन्यगतस्तुतिनिंदाभ्यामन्यगतनिंदास्तुत्यभिव्यक्त्याव्याजस्तुतित्वसिद्धौचेत्यर्थः प्रक्रिययाप्रकारेण ६४

शिरवरिणीति नायिकांप्रतिनायकस्योक्तिः हेतरुणिअसोश्रुकबालकः नामचित्तर्ककनुकस्मिन्शिरवरिणिपर्वतेकियत्कालंचिरंकिमभिधानं किं नामकंतपः अकरोद्येनेहेतुनातवाधरवत्पाटलंरक्तवर्णंबिंबफलंदशतीत्यन्वयः इत्यलंकारचंद्रिकायां व्याजस्तुतिप्रकरणं व्याजनिंदालक्षयति निंदायाइति यन्नान्यनिंदयाऽन्यस्यनिंदायाअभिव्यक्तिः पर्यवस्यतिसाव्याजनिंदा इतरनिंदाव्याजेननिंदेतिव्युत्पत्तेः वि

यथा शिरवरिणिकनुनामकियच्चिरंकिमभिधानमसावकरोत्तपः तरुणियेनतवाधर पाटलंदशतिबिंबफलंश्रुकशावकः अत्रश्रुकशावकस्तुत्यानायिकाधरसौभाग्यातिशयस्तु तिर्व्यज्यते निंदायानिंदयाव्यक्त्यव्यजनिंदेतिगीयते विधेसनिंदोयस्तेप्रागेकमेवाहर-
च्छिरः अत्रहरनिंदयाविषमविपाकंसंसारंप्रवर्तयतोविधेरभिव्यंग्यानिंदाव्याजनिंदा ६

धेइति हेविधेब्रह्मन्प्राक्पूर्वतेतवैकमेवशिरोयः अहरत्अछिनत्संप्रवार्थत्त्वरुनिंदइत्यन्वयः निंदयेत्यभिव्यंग्येत्यनेनान्वितं निंदया भिव्यंग्याविधेरनिंदाव्याजनिंदेत्यन्वयः विषमविपाकं दारुणपरिणामं ६३

विधिरेवेति विशेषतोर्गर्हणीयः निन्दनीयः हेकरटककत्वं रटरटनंकुरु योमोविधिः आम्नदृष्टेसरलेनसोम्येनकोकिलेनसहवासंनवन्वका
रेत्यन्वयः ननुकेनाप्यालंकारिकेणानुक्तायाव्याजनिंदायाः कथमलंकारत्वेनांगीकरणमित्याशंक्याह प्रतिबंदीति तुल्ययुक्त्याप्रतिबंदी
स्थानीयेत्यर्थः तथाचस्तुतिवन्निंदायामप्यप्रस्तुतप्रशंसानोपेचिच्यविशेषान्तदनंततर्भावेव्याजस्तुतोचाथानुगमाभावादनंततर्भावेपृथगल

यथावा विधिरेवविशेषगर्हणीयः करटत्वंरटकस्तवापराधः सहकारतरोन्वकारयस्तेसहवासंसरलेनकोकिलेन
अन्यस्तुत्यान्यस्तुत्यभिच्यक्तिरितिपंचमप्रकारव्याजस्तुतिप्रतिबंदीभूतेयंव्याजनिंदा ननुयन्नान्यस्तुत्यान्यस्तुतेरन्य
निंद्यान्यनिंदायाश्चप्रतीतिः तत्रव्याजस्तुतिव्याजनिंदालंकारयोश्चपुगमेस्तुतिनिंदास्तुतप्रशंसोदाहरणेष्व
प्रस्तुतप्रशंसानवक्तव्या तेषामपिप्याजस्तुतिव्याजनिंदाभ्यांक्रोडीकारसंभवादितिचेदुच्यते ५

कारताया ओचित्यायातत्वात्प्राचीनैरनुक्तापिस्वीकृतुमुचितेत्याशयः प्रागुक्तयोरेकः कृतीशकुंतेषित्यावद्धृत्त्रिमेत्यन्योरप्रस्तुतप्रशंसोदा
हरणत्वासंगतिमाशंकते नन्विति क्रोडीकारः स्वविषयीकरणं अन्यत्रलब्धात्मकस्यालंकारद्वयस्यकचित्संकरेयिनदोषइत्याशयेन
समाधत्ते ६

७

८

९

यत्रेति एतच्च इत्यादावित्यनेनान्वितं अस्याः अप्रस्तुतप्रज्ञासायाः सेव अप्रस्तुतप्रज्ञासेव ६९

यत्राप्रस्तुतदृष्टानां तत्सु तिति निर्दिष्टा रूपान्तत्वरूपः प्रस्तुतदृष्टान्तः प्रतीयते अंतश्छिद्राणि भूयांसीत्यादौ तत्र
लब्धावकाशासारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रज्ञासा अत्रापि वर्तमाना न निवारयितुं शक्या अन्यस्तु
तिरन्यनिंदयान्यनिंदेत्येवं व्याजस्तुतिव्याजनिंदे अपिसंभवतश्चेत्कामंते अपिसंभवेतां न त्वस्याः परि
त्यागः यद्यपि विधिरेव विशेषगर्हणीय इति श्लोके विधिनिंदया तन्मूलका कनिंदयान्चा विशेषज्ञस्य
प्रभोस्तेन च विद्वत्समतया स्थापितस्य मूर्खस्य च निर्दिष्टा प्रतीयत इति तत्र सारूप्यनिबंधनाः प्रस्तुतप्रज्ञासा
व्यस्ति तथापि सेव व्याजनिर्दिष्टा मूलैति प्रथमोपस्थिता सापि तत्र दुर्वरा एवं च व्याजनिर्दिष्टा मूलक व्या
जनिर्दिष्टारूपेयमप्रस्तुतप्रज्ञासेति च मत्कारातिशयः एवमेव व्याजस्तुतिमूलक व्याजस्तुतिरूपाप्यप्र
स्तुतप्रज्ञासा दृश्यते यथा वा ६९

लावण्येति

इमां तन्वीं तन्वता सृजता वेधसा चेतसि कोऽर्थः कामनाविषयभूतः विनिहितः अभिसंहितः किं प्रयोजनमुद्दिश्येयं निमित्तेत्यर्थः

लावण्य इदं विणव्ययो न गणितः क्लेशो महानर्जितः स्वच्छंदं चरतो जनस्य तद्दये चिंता ज्वरो निर्भिनः एषापि स्वगुणा
नुरूपरमणाभावाद्द्वराकीहता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमां तन्वता अत्राप्रस्तुता याम्नरुण्याः सृ
ष्टिर्निंदा व्याजेन तन्निंदा व्याजेन च तत्सौंदर्यप्रदांसा प्रदांसा यत्वेन कविविक्लितायाः स्वकवितायाः सृष्टिर्निं
दा व्याजेन तन्निंदा व्याजेन च दशवृत्तार्थचमत्कारातिशयप्रदांसायां पर्यवस्यति अस्य श्लोकस्य वाच्यार्थविषये
यद्यपि नात्यंतसामंजस्यं नहीमेविकल्पावीतरागस्येति कल्पयितुं शक्यं रसाननुगुणत्वात् नवीनरागरुदय
स्याप्येवंविधविषयेष्वप्रवृत्तेऽश्व नापिरागिण इति युज्यते तदीयविकल्पेषु वराकीति कृपणतालिङ्गिनस्य ह
तेत्यमंगलोपहितस्य च वचसोऽनुचितत्वात्तुल्यरमणाभावाद्दित्यस्यात्यंतमनुचितत्वाच्च स्वात्मनितदनु रूपता
संभावनायामपिरागित्वे हि पशुप्रायतास्यात्

नन्वनायां सनाति सुंदरतन्वी निष्यत्तिरेव प्रयोजनं तदभावेऽपि बालीलाभात्रेण त

निर्मणिं स्यादत आह लावण्येत्यादि यतो लावण्यरूपस्य इविणस्य धनस्य व्ययोनगणिनः महो न्क्वे शोर्जिनः कृतः स्वेच्छाचारिणो जनस्य उदासीनस्यापि तदये चित्तैव ज्वरो निर्मितः दूषापि च गकीर्दीनास्वगुणानुरूपस्य वरस्याभावाद्धते वद्वानष्टप्रायान्थान्वब्धकायामसाध्यत्वादभिष्टानुबन्धित्वाच्च न तन्व्याः प्रयोजनत्वं नाभिलालामात्रेण तन्निर्माणं च संभवतीति भावः तन्निर्माणं दाव्याजेन तरुणनिर्माणं दाव्याजेन तत्सौंदर्यप्रशंसाशब्दार्थचिन्तनत्कारातिशयप्रशंसायां नर्थः इत्यन्वयः तन्निर्माणं दाव्याजेन भवकवितानिर्माणं दाव्याजेन कवितासौंदर्यरूपं प्रस्तुतार्थत्वात् यत्तमस्फुटत्वात्कथमस्य पद्यस्य तत्परत्वमित्याशंका मपनेतुं भूमिका मारचयति अस्येत्यादि रसाननुगुणत्वादिति चीतरागे भृंगारस्यासंभवादिति भावः ननु भृंगारासंभवे पितृनिर्माणं न दयाशां तरसपरिपोषादस्त्येवरसानुगुणत्वमत आह चीतरागेति नापिरागिण इत्यनेन तरं इमे विकल्पा इत्यनुषज्यते ॥३॥

६७

६८

६९

विवक्षितेति स्वकवितासौंदर्यरूपेत्यर्थः अतएव वाच्यार्थीसामंजस्यासंभवेपि तथाचवाच्यार्थीसामंजस्य
मेवास्फुटेष्वप्रस्तुतार्थेतात्पर्यगमयतीति भावः इत्यलंकारचंद्रिकायां व्याजनिंदाप्रकरणं आक्षेपइति स्वयमुक्तस्यार्थस्य किंचिन्नि

तथापि विवक्षित प्रस्तुतार्थतायां न किंचिदसामंजस्य अतएवास्य श्लोकस्याप्रस्तुतप्रशंसा
परत्वमुक्तं प्राचीनैः वाच्यसंभवेप्यप्रस्तुतप्रशंसोपपत्तेरिति आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रति
षेधो विचारणात् चंद्रसंदर्शयात्मानमथवास्तिप्रियासुरं अत्र प्रार्थितस्य चंद्रदर्शनस्य प्रिया
सुरसत्वेनानर्थक्यं विचार्य अथवेत्यादि सूचिनः प्रतिषेध आक्षेपः

मित्रमभिसंधायप्रतिषेध आक्षेपः सूचिते
ति षष्ठांतरपरिग्रहस्य पूर्वपक्षप्रतिषेधनियतत्वादिति भावः नचात्रैकमर्थ्यरूपं पंचमप्रतीपप्रभेदेन गतार्थत्वं शंका नीयं तस्यात्र प्रतिषेधं प्र
तिनिमित्तत्वेनाप्राधान्यात् ७
७, ७५

असंदिग्धमुदाहरति साहित्येति हेकविश्रेष्ठाः साहित्यसमुद्गरूपाणां भारतादीनां मंथनादिवपरिशीलनादुत्थितं उत्पन्नं कर्णयोरमृतमिवाह्ला-
दकं काव्यरक्षतयद्यस्मानस्य लुंठनार्थं देत्या इव काव्यरूपस्यार्थस्य वित्तस्य चोराः प्रगुणी भवंति बङ्गली भवंतीत्यन्वयः गृह्णत्विति यदि वेत्यथेवेत्य

यथावा साहित्यपाथोनिधि मंथनोत्थं कर्णमृत्तं रक्षतहेकवीं द्राः यत्तम्यै देत्या इवलुंठनाय काव्यार्थचो-
राः प्रगुणी भवंति गृह्णंतु सर्वेयदि वा यथेच्छं नास्ति क्षतिः क्वापिकवीश्वराणां रत्नेषु लुंठनेषु बङ्गषम-
त्यैरघापिरलाकरैरुवसिंधुः अत्र प्रथममश्लोकं न प्रार्थितस्य काव्यार्थचोरेभ्योरक्षणस्य स्वोच्छिखित-
वैचित्र्याणां समुद्गत रत्नजालवदक्षयत्वं विचिंत्य प्रतिषेध आक्षेपः निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः के-
चन मन्वते नाहं दूतीतनो स्तापस्तस्याः कालानलोपमः केचिदलंकारसर्वस्वकारादय इत्यमाहुः
न निषेधमात्रमाक्षेपः किंतु यो निषेधो बाधितः स न अर्थत रपर्यवसितः किंचिद्दिशेषमाक्षिपतिस आ-
क्षेपः

नेन समानार्थं लुंठनेषु अपहृतेषु स्वोच्छिखितेति स्वयमुद्भाषितेत्यर्थः वैचित्र्याणां अर्थवैचित्र्याणां अर्थतिरपर्यवसि-
तः अर्थतिरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः विशेषं व्यंग्यार्थविशेषं ॥

संघटनेति. संयोजनकाले उचितं यत्कैतववचनं मिथ्यावचनं न स्य परिहारे स्तेनोपलक्षितेन यथार्थवादित्वे इत्यर्थः. नाहं दूतीत्यत्र हि दूतीयदे
न दूतीगतमिथ्यावद्दित्वविशिष्टं लक्ष्यते तद्भावस्तु यद्यपि न यथार्थवादित्वं तथापि तदुपलक्ष्यत्वात्तस्य वसानोक्तिः नरेन्द्रेति संधिकरणा

• यथा दूत्या उक्तो नाहं दूतीति निषेधो बाधितत्वादाभासरूपः संघटनकालोचितकैतववचनपरिहारेण
यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्निदानीमेवागत्य नासि कोज्जीवनीयेति विशेषमाक्षिपति यथावा नरेन्द्रमौले
नवयं राजसंदेशहारिणः जगत्कुटुंबिनस्तेद्यनशत्रुः कश्चिदीक्ष्यते अत्र संदेशहारिणामुक्तो नवयं
संदेशहारिण इति निषेधो नुपपन्नः संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्सर्व
जगतीया लकस्य तवनकश्चिदपिशत्रुभावेनावलोकनीयः किंतु सर्वे धिराजानो भृत्यभावेन संरक्षणीया
इति विशेषमाक्षिपति

र्थभागतानां दूतानामुक्तिः नरेन्द्राणामौलिः श्रेष्ठः संधीतिसंधिकाले उचितं यत्कैतववचनं त
त्परिहारेणोपलक्षिते इति पूर्ववदर्थः अत्राहुः संदेशहारिषु तन्निषेधस्य बाधात् संदेशहारिपदेन कैतववचनप्रयोक्तृत्वविशिष्टं लक्ष्यते तन्निषे

धेनचसत्यवादित्वरूपो विशेषो व्यज्यत इत्ययमेव निषेधेन विशेषाक्षेपो न तु सर्वजगतीपालकस्येत्यादि विशेषो निषेधेन केवलेनाक्षेपुंशक्यते तस्यजगत्कुटुंबिन इत्युत्तरार्धगम्यत्वात् एवं स्थिते कथमुच्यते न वनकश्चिदपीत्यादीति तत्रोच्यते न वयमिति निषेधाभावे केवलादुत्तरार्धान्नोक्तविशेषावगतिः स्यात् संधिकालोचितैकैतववचनत्वेनैव संभाव्यमानत्वात् अपि तु तत्कालीनसंध्यभिप्रायमात्रावगमः निषेधेन तु तत्परिहारेषु क्त उक्तविशेषावगम इत्यनुभवसाक्षिकमेतत् सत्यवादित्वादिकं तत्तु विशेषव्यंजनीयेद्वारभूतं न तु तदेव विशेषरूपमचमत्कारित्वात् अतएव ना

आक्षेपो न्योविधो व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते गच्छगच्छसिचैत्कांततत्रैव स्याज्जनिर्मम अत्र गच्छेति विधिव्यक्तः मागा इति

निषेधस्तिरोहितः कांतोद्देश्यदेशो निजजन्मप्रार्थनयात्ममरणसंसूचने न गभक्षितः यथावा न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति यदि यास्यसि यातव्यमलमात्रां कयापिते अत्रापि न चिरं मम तापायेति स्वमरणसंसूचने न गमननिषेधो गभक्षितः

हं दूतीत्यत्र वस्तुवाहित्वादिविशेषो व्यज्यत इत्यलंकारसर्वस्वकारः वस्तुवादित्वमादिहरिभूतं यस्य तादृशो विशेष इति तदर्थ इति एतेन नाहं दूतीति पूर्वोदाहरणमपि व्याख्यातं अस्त्यैव प्रभंदांतरमाह आक्षेपो न्य इति प्रार्थनया मरणसूचनद्वारेण गभितः व्यंग्यत्वेनांतर्भावितः एतच्च तिरोहित इत्यस्यार्थकथनं तदेव मप्युक्तिभिन्नत्वे सति च मत्कारकारि निषेधत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यं इत्यलंकारचंद्रिकायाभाक्षेपालं-

कारप्रकरणं ॥

६९

६९

६९

आभासत्वं इति विरोधस्य आभासत्वे आयातचौ भासमानत्वे सति विरोधाभासो नामालंकारः आभासमतद् इत्याभासः विरोधश्चासावाभासश्चेति व्युत्पत्तेः ईषदर्थकेन चाङ्गभासस्यायातरूपत्वमर्थान्तरपरिहार्यत्वरूपं बोध्यते तथा चैकाधिककरणेन प्रतीयमानयोः कार्यकारणत्वेनागृह्यमाणयोर्धर्मयोरभासमानाः पर्यवसन्नविरोधत्वं लक्षणं द्रष्टव्यं ज्ञानिरज्ञानिश्च तमुच्चैरित्यादावतिव्याप्तिवारणायाद्यं विशेषणं अप्यल्लाक्षारसासिक्तं रक्तं

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते विनापि तन्विहारेण बक्षोजोतवहारिणो

अत्र हाररहितावपि हारिणो हृद्याविति श्लेषमूलको विरोधाभासः यथा वा ७

तच्चरणद्वयमिति विभावनाचारणाय द्वितीयं पर्यवसितस्य विरोधस्य दोषत्वादपर्यवसन्नत्वं विरोधविशेषणमिति दिक् श्लेधेति हारोऽन्योरस्तीत्यर्थे विरोधः मनोहारिणावित्यर्थे न तत्सरिहारः ७

प्रतीयेति तस्मान्नलात् भयेन कृत्वा प्रति कूल नृपेरिव विरुद्ध धर्मैरपि भंतृता भेदकारिता लुक्ता किमित्युत्प्रेक्षा यस्मात्स नलः अमित्राणां चात्रूणां जय
कृदपि ज्ञोजसामित्रस्य रेवेजयि कृत् अथ च मित्रजिदेवन मित्रजिदिति विरोधः चारदृष्टिरपि विचारदृष्टिर्यस्य तादृशः विगतचारदृगिति च विरो
धः विरोधेति विरोधसमाधानरूपोत्प्रेक्षा शिरः प्रधानं यस्य तादृश इत्यर्थः अतु विरोधसमाधानात्मिकया मुरवस्थिनयोत्प्रेक्षाया विरोधस्या

प्रतीपभूंपेरिव किंतनोभिया विरुद्ध धर्मैरपि भेतृता अमित्रजिमित्रजिहोजसा सयदि
चारदृक्त्वारदृगप्यवर्तत अत्र विरोधसमाधानोत्प्रेक्षा शिरस्कोविरोधाभास इति पूर्वस्माद्देदः ७

त्थानमेव भग्नमिति कथमत्र विरोधा लंकार इति केनचित्सुमनसापि विमनसेवाभिहितं नदसारं विरोधभानमंतरं विरुद्ध धर्मैरपीत्या चुत्प्रेक्षा-
या एवानुत्थानेन श्लेषमूलमाभासमानं विरोधमुपजीव्यैव विरोधत्यागोत्प्रेक्षाया अर्थतिरागुत्प्रेक्षायास्तत्समाधानत्वेन पञ्चादवस्थितत्वादिति
इत्यलंकारचंद्रिकायां विरोधप्रकरणं ७

विभावनेति प्रसिद्धेकारणाभावेपिकायेत्पि त्रिविभावनालंकारः विभाव्यतेकारणांतरंयस्याभिनिव्युत्पन्नेः कारणभावावश्वशाब्दार्थवैतिस
वचलक्षणसमन्वयो बोध्यः एतदेवंतंत्रेणमकलविभावनाप्रकारसाधारणसामान्यलक्षणमाद्यप्रकारविशेषलक्षणं च बोध्यं तत्राद्यं दृष्टितमे-
व द्वितीयं तु कारणान्विताभावकथनपूर्वकं कार्योत्पत्तिकथनमित्युदाहरणविशेषबलादेवगम्यत इति विविच्यनदृष्टितं प्रतिबंधकेसतिकार्यो-
त्पत्तिरूपेनृतीयप्रकारेऽतिव्याप्तेर्वारणायान्वितेति तत्रप्रतिबंधकस्यवस्तुतःकारणाभावस्यकथनेनेपिनकारणान्वितत्वेनकथनमितितन्निरासः

विभावनाविनापिस्यात्कारणंकार्यजन्मचेत् अप्यलाक्षारसासिक्तंरक्तंत्वच्चरणद्वयं अत्रला
क्षारमासेकरूपकारणाभावेपिरक्तिमाकथितः स्वाभाविकत्वेनविरोधपरिहारः यथावा अयी
तक्षीवकादं वममंमृष्टाभलांबरं अप्रसादिनसूक्ष्मांबुजगदासीन्नमनोरमं

प्रकारपंचकेपिकारणान्विताभावस्यार्थतोग

व्यत्वात्कथनेति अप्यलाक्षेति लाक्षारसेनआसमंतात्सिक्तंलाक्षारसासिक्तं पञ्चान्नञ्समासः तस्याः कामिन्याः अपीनेति अपीताः पानभू-
न्याः क्षीबामत्ताः कादंबाः कलहंसायत्र तथा असंमृष्टंसंमार्जनभून्यममलमंबरमाकाशंयत्र एवमप्रसादिनंबस्त्रगालनकनकक्षोदप्रक्षेपा-
दिनायत्प्रसादनंतच्छून्यंरसूक्ष्मंलघ्वंबुयंत्रैर्वंभूतंजगन्मनोहरमासीदित्यन्वयः परमार्थतस्तु शुद्धां वित्येवकाव्यादर्जेदृष्टः पाठः ६५

निभाव्यमानेति वृण्व्यमानत्तद्धिः संज्ञेति वरतन्नाः कदायाशरचना अत एव सुरभिर्नखेन गङ्गाहस्तेन अवक्षितकुम्भमालम्बुमुपापिल

० फा० ३

3

अत्रपानादिप्रभिरुहं हृत्त्वभावेपि ह्यल्लत्वादिनिबद्धं विभाव्यमानशरत्समये हेतुकत्वनविशेषपरिहारः यथावा
वरतनुकब्धरीत्रिभाषिनागुरभिनन्वेन नरेन्द्रपाणिना अवचितकुसुमापिवल्लरीसमजनिहंतनिनीनप्रहृष्टहा
अत्रवल्लर्यपुष्या भावेपिभृङ्गालिंगनं निबद्धं तत्रवरतनुकब्धरीमंक्रांतसौरभनरपतिनखसंसर्गस्वपंहृत्वं त
रंविशेषणमुखेनदर्शितमिति विरोधपरिहारः हेतूनामसमग्रत्वेकार्योत्पत्तिश्च सामता अस्त्रैरतीक्ष्णकहि
नेर्जगज्जयतिमन्मथः अत्रजगज्जयेसाध्येहेतूनामस्वाणामग्रत्वं तीक्ष्णत्वादिगुणवैकल्यं यथावा
उद्यानमारुतोद्धूताश्वतृत्तचंपकरेणवः उदस्त्रयंतिपांथानामस्पृशंतोविलोचने अत्रबाष्पोद्गमनहेतूनाम
समग्रत्वं स्पर्शनि क्रियावैकल्यं

तादृतासक्तममरासंज्ञानेत्यर्थः हतूनामिति असमग्रत्वे हेतुतावच्छेदकव्यधर्मस्य तत्त्वं बंधस्थ
बाधैकल्येसंति अस्मैरिति धर्मवैकल्यादाहरणं संबंधवैकल्ये उदाहरति उद्योनेति विलोचने कर्मभूते उदस्ययंति उद्गताश्लूणि कुर्वतीत्यर्थः क्रियेति धा

इमां द्वितीयप्रकाररूपां विभावनां व्याजहारेति गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनं विशेषदर्शनायेव साविशेषोक्तिरिष्यत इति ग्रंथेन व्यव-
हृतवानित्यर्थः एतेन प्रथमप्रकारात् द्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यं दुरुपपादमिति वदन्मपास्तः वैलक्षण्यभावे हि प्राचामलंकारांतरत्वेन कथन-
मत्यंतानुपपन्नमेवं स्यात् अस्ति च स्वरूपतः कारणभावावकथनात्कारणतद्विशिष्टकारणभावकथने सत्यसिद्धो विधि-

इमां विशेषोक्त्योक्तिरिति दंडी व्याजहार यतस्तत्र प्रथमोदाहरणे मन्मथस्य महिमातिशायरूपो द्वितीयोदाहरणचंप-
करेणूनामुद्दीपकतानि शायस्त्वश्वविशेषः रत्नाव्यत इति अस्माभिस्तु तीक्ष्णत्वादिवैकल्यमपि कारणविशेषाभा-
वरूपमिति विभावनाप्रदर्शिता कार्येति स्मृतीयास्यात्सत्यपि प्रतिबंधके न रंद्रानेव ते राजन्द्वात्यसिभुजंगमः
अत्र न रंद्रविषयैव घाः सर्पदंशप्रतिबंधकयंत्रौ वधिशालिनः श्लेघेण गृहीता इति सत्येव प्रतिबंधके कार्येति सतिः ६

तिविशेषः प्रकाशंगारासीकारेलाचवभित्तुस्थीयलाघवोद्गावनमतिक्रान्तमधिकेन कार्येति सतिरिति प्रतिबंधके सत्यपि कार्येति सति कथनं तृती-
याविभावना न रंद्रादिति न रंद्रोवात्सिके गतिविषयैव चेपिकथ्यत इति विश्वः असिः खड्ग इव भुजंगमः ७

चित्रमिति प्रतापएवतपनःसूर्यः आतपत्रंछत्रंतद्रहितमनातपत्रं आतपत्रेणसहितंसातपत्रं उदितइति कस्यचिद्राजकुमारस्यप्रतापवर्णनं
कुमाररूपेस्सूर्येउदितेसन्निकोः पृथिव्यावलयंमंडलमेवकुवलयंकुमुदमुल्लासंप्राप्नोति क्षत्रंक्षत्रियकुलंनभाति अथचनक्षत्रंभातीतिचित्रंत

यथावा चित्रंतपतिराजेंद्रप्रतापतपनस्तव अनातपत्रमुत्सृज्यसातपत्रंद्विषद्रणं अकारणात्का
र्यजन्मचतुर्थीस्याद्विभावना शंखाद्दीणानिनादोयमुदेतिमहद्भुतं अत्रशंखत्वेनकमनीयःकामि
नीकंठस्तंत्रीनिनादत्वेनतद्गीतंत्वाध्यवसीयतइत्यकारणात्कार्यजन्म यथावा तिलपुष्पात्समायातिवा
युष्मदंनमोरभः इंदीवरयुगाच्चित्रंनिःसरंतिशिलीमुखाः विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टाकाचिद्विभावना
शीतांशुकिरणास्तन्वीहंतसंतापयंतितां अत्रतापनिवर्तकतयातापविरुद्धैरिंदुकिरणैस्तापजनिरुक्ता
यथावा उदितेकुमारसूर्येकुवलयमुल्लसतिभातिनक्षत्रं मुकुलीभवंतिचित्रंपरराजकुमारपाणिपद्मानि

थापरेषाराजकुमाराणांपाणिकमलानिमुकुलीभवंतिसंकुचंति अंजलिबंधात्तदाकृतीनिभवंतीत्यर्थः ६९

अविवेकीति विवेको विशेषदर्शनिविश्लेषश्चतच्छून्यं परस्परसंश्लिष्टत्वात् कुचयुगंकर्तृजगन्नयं हंतुनाम श्रुतिर्वेदः कर्णश्च प्रणयः परिव
यः यथाइति करणवदात्तत्वात्कल्पतरुः अत्रपयोधिजन्याकल्पतरौः कारणस्यपयोधेरुत्पत्तिः यष्ठीविभावना जानेनिजानु कदाचित्क

यथावा अविवेकि कुचं हंतुनाम जगन्नयं श्रुतिप्रणयिनोरक्ष्णोरयुक्तं जनमारणं पूर्वोदाहरणयोः कार
णस्य कार्यविरोधित्वं स्वाभाविकं इह तु श्रुतिप्रणयित्वत्वागंतुकगुणप्रयुक्तमिति भेदः कार्यात्का
रणजन्मापि दृष्टाकाचिद्विभावना यदाः पयोराशिरभूत्करकल्पतरोस्तव यथावा जातालताहिंशे
ले जानुलतायां न जायते दौलः संप्रतितद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातं कार्यजनिर्विशो
भोक्तिः सति पुष्कलकारणे तददिस्मेहस्योनाभूत्स्मरदीपे ज्वलत्यपि

नद्वयं इत्यलंकार्वाइकायां विभावनाप्रकरणं विशेषाक्तिलक्षयति कार्यजिनिरिति पुष्कले सहकारिसंयन्ने कारणे सति
प्रसिद्धकारणसमूहे सतीति यावत्कार्यस्याजनिरनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः विशेषस्य अनुत्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरवगतिर्यत्रेति व्युत्पत्तेः ६

नकलते व कनकलता कामिनी गिरिद्वयमिव स्त

अनुरागेति अनुरागेरक्तिमा रतिश्च पुरःसरोऽयवती आशाकरश्च पूर्वदिशहरणेनुक्तनिमित्ता इहदेवगतिवैचित्र्यस्य निमित्तस्योपादाना
दुक्तनिमित्तेतिभेदः इतिविशेषोक्तिप्रकरणं असंभवइति कस्यचित्पदार्थस्य निष्यत्तेरसंभावनीयत्ववर्णनमसंभवोनामालंकारः
गोपशिभुकः गोपालबालकः निंदायांस्वार्थैवाकप्रत्ययः उत्पादयेत् उद्धरेत् अयमिति वारांजलानां निलयः स्थानं तृष्णा पिपासा अर्थो

यथावा अनुरागवनीसंध्यादिवसस्तत्पुरःसरः अहोदेवगतिश्चिन्नातथापिनसमागमः
असंभवोर्थनिष्यत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनं कोवेदगोपशिभुकः शैलमुसाटयेदिति अयं वाराणमेको
निलयइतिरलाकरइतिश्चित्तोस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः कएवंजानीते निजकरपु
टीकोटरगतं क्षणादेनंताम्यत्तिमिमकरमापास्यतिमुनिः

एनंसमुद्रंक्षणात् आसमंतात्पास्यति इदंकोजानीत इत्यन्वयः कीदृशं निजकरपुटीकरसंपुटमेवकोटरं बिलंतद्रतं तथाताम्यंतोग्लायंतस्ति
मयोमत्स्यानकाराश्चयस्यैवंभूतमित्यर्थः इत्यसंभवालंकारप्रकरणं

भिलाषश्च तरलितं चंचलीकृतं श्रितः आश्रितः मुनिरगस्त्यः

विरुद्धमिति अदृष्टमित्यर्थः भिन्नदेशत्वं भिन्नाधिंकरणत्वं विषंजलं हालोदलं च मंगनस्य भावः सांगत्यं तदभावोऽसांगत्यं अजस्रमिति दमयंती
 भविहंसोक्तिः हे दमयंति त्वं तदीयां नलसंबंधिनीं दूरमत्यंतं दीर्घासंकल्योमनोरथस्तद्वूपसोपागनपरंपरां अजस्रं निरंतरमारेहसि सपुनर्नलः अधिकं

विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसंगतिः विषंजलधरेः पीतं मूर्च्छिताः पथिकांगनाः ययाः का
 र्यहेत्वो भिन्नदेशत्वं विरुद्धनयोस्तन्निबध्यमात्रमसंगत्यलंकारः यथात्र विषयानमूर्छयोर्भिन्न
 देशत्वं यथावा अहोरवलभ्रजंगस्य विचित्रोयंवधक्रमः अन्यस्य दशतिश्रोत्रमन्यः प्राणे
 विरुज्यते काचिदसंगतिरमाधाननिबन्धनचरुतातिशयः यथावा अजस्रमारोहमि
 दूरदीर्घासंकल्पसोपानननितदीयां श्वासान्सर्वत्यधिकं पुनर्यस्यानात्तव त्वन्यता मवाप्य
 विरुद्धमिति विशेषणार्थे तत्र कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं निरुद्धं तत्र नासंगतिः ६३

श्वासान्ववर्षति मुंचतीति यन्ननवध्यानत्वमयतां त्वत्स्वरूपतामवाप्येत्यन्वयः अत्र चतुर्थपादेनासंगतिसमाधानं ६४

भूचापेति भूचापपल्ली भूस्वरूपधनुर्लनां चावदिति परिमाणार्थं वक्रतांनयति आकर्षतीति यावत् तावत्परिमाणं लदयं भिद्यत इत्यर्थः
अत्र तददयमेदधनुराकर्षणयोः कार्यकारणयोर्भिन्नदेवात्वमेव दृष्टमिति नासंगतिरलंकारः अन्यत्रेति अन्यत्र कर्तव्यस्य वस्तुनस्ततो न्य
स्मिन्नधिकरणे या कृतिः करणं तदपि असंगतिरित्यनुषज्यते तथा अन्यत्कार्यं कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकार्यकरणं तृतीया असंगतिः अ

यथा भूचापवल्ली सुमुखी या वन्नयति वक्रतां तावत्कठाक्षविशिष्टैर्भिद्यते लदयं मम अन्यत्र कर
णीयस्य ततो न्यत्र कृतिश्च सा अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा अपारिजातां वसुधां चिकी
र्ष द्यां तथा कृथाः गोत्रोद्धारप्रवृत्तौ पिगोत्रोद्भेदं पुराकरोः अत्र कृष्णं प्रतिज्ञाकस्य सोपालंभवचने भु
विदिकीर्षिततया तत्र करणीयं अपारिजातत्वं दिविकृतमित्येकासंगतिः पुरा गोत्राया उद्धारे प्रवृत्तेन
धराहस्तपि गानाद्विरुद्धं गोत्राणां दलनं खुरकुह्नैः कृतमिति द्विविधापि श्लेषो ल्यापिता ध

पगतमरिजातं यस्यास्तां द्यां स्वर्गं तथा पारिजाततरु रहितं अकृथाः कृतवान् एवं गोत्रायाः दृष्टिव्या उद्धाराय पुरा वराहावतारे प्रवृत्तोऽपि त्वंगोत्रा
णां पर्वतां नानुद्भेदं दलनमकरोः कृतवानित्यर्थः श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायो ल्यापिता ध

यथावेति, हे भुवनेकवीरचोलदेशाधिपमिहसहस्र नवखड्गेनखंडितनायेसपत्न्याः शत्रवस्तद्विलासिनीनामभिनवाअदृष्टपूर्वाभूषाभूषणानिभ

यथावा त्वत्खड्गखंडितसपत्नविलासिनीनां भूषाभवंत्यभिनवाभुवनैकवीर नेत्रे
षुकंकणमथोरुषुपत्रवल्लीचोलैर्द्रुसिंहतिलकंकरपल्लवेषु मोहजगत्रयभुवाभप
नुमेतदादायरूपमस्मिन्नेश्वरदेहभाजां निःसीमकांतिरसनीरधिनानुनैवमोहं
प्रवर्द्धयसिमुग्धचिलासिनीनां अत्राघोदाहरणेकंकणादीनामन्यत्रकर्तव्यत्वंअसि
द्धमिति नोपन्यस्तं भवतिनाभावनारूपा अन्यत्रकृतिराक्षियतइतिलक्षणा नुगतिः

वति यथानेत्रेषुकंकणं तालकं गमवकंकणं सुन्दरं भवतीत्यनुप्रांगः अथेति समुच्चये ऊरुषुपत्रयुक्ता वल्ली सेवपत्रिकारचना करपल्लवे

पुत्तिलयुक्तं कंजलमेवललाटभूषणमिति मोहमिति हेअखिलेश्वरजगच्चयवर्तिनां देहादिगणिमां मोहमपनेतुं एतत्तत्संप्लक्ष्यशरीरमादाय
मर्यादानिकांतकांतिरूपरससमुद्रेणामुनेचरूपेणमुंदरस्त्रीणां मोहं प्रवृद्धयसीत्यन्वयः अत्रेति अनयोर्मध्यइत्यर्थः आद्योदाहरणइतिल
क्षणानुगतिरित्यन्वयः भवतिनाभवत्यर्थेन भवनेनेनित्यावत् भावनारूपा भवनप्रयोजकव्यापाररूपा यन्तु अन्यत्र करणीयस्येत्याद्यसंगति
प्रकारद्वयांतरकथनमयुक्तं अयारिजानामित्युदाहरणे पारिजातस्य कार्येण पारिजातस्य नैवेयधिकरण्यो
पनिबंधनेन प्राथमिकासंगतितो वैलक्षण्यानुपपत्तेः आलंघनारव्यं विषयना संबंधनचिकीर्षयाः सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वान्न
एवं नेत्रेषु कंकणमित्यादौ कंकणत्वनेत्रालंकारत्वयोर्विरुद्धौः सामानाधिकरण्यवर्णनाद्विगेधाभासत्वमुचितं एवं गोत्रोद्धारप्र
चनोपीत्युदाहरणे विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दद्याकाचिद्विभावेनेत्युक्तविभावनप्रकारेणैवगतार्थत्वादसंगतिभेदानरकल्पनानुविना मोहमित्यादा
वपि मोहनिर्वर्तकत्वे मोहजनकत्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र वर्गनाद्विरोधाभास एवेति कैश्चिदुक्तं तदसंगतं उक्तसंबंधेन चिकीर्षया हेतुत्वासिद्धेः
न हि यदधिकरणे कार्यचिकीर्षान्तसंबंधेन चिकीर्षयाः कार्यहेतुत्वं तांत्रिकसंभतं युक्तं वा अन्यत्र चिकीर्षा धितस्यापि प्रमा
दादिनान्यत्र करणे न व्यभिचारात् अतएवैवं विधेय्यधिकरणस्य विरुद्धत्वादपिन प्राथमिकासंगत्यं नर्भावसंभवः वस्तुतस्तु विषंजलधरेः
पीतं मूर्च्छिताः पथिकांगना इत्यत्रेव नात्र कार्यकारणवैयधिकरण्यप्रयुक्तो विच्छिन्नविशेषोऽपि त्वन्यत्र कर्तव्यस्यान्यत्र कारणप्रयुक्त एवेति स्वल्द

यमेव प्रसृज्य एवंनेत्रेषु कंकणमित्यत्र सत्यपि विशेषाभासेऽन्यत्र च मत्कारित्वेन कृत्स्नालं कारभावाऽन्यत्र कर्तव्यस्यान्यत्र करणरूपाऽसंगतिरपि
प्रतीयमानानशक्या निराकर्तुं एवंगोत्रोद्धारप्रवृत्तौ पीत्युदाहरणे गोत्रोद्धारविषयक प्रवृत्तेर्गोत्रोद्धाररूप कार्यविरुद्धत्वादिरुद्धाकार्यसंपत्तिरपि वि
भावेनेत्यपि न युक्तं गोत्रोद्धारप्रवृत्तेर्गोत्रोद्धारनिवर्तकत्वाभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात् कथंचित्तदभ्युपगमेऽपि अन्यत्कार्यकर्तुं प्रवृत्तेन तद्विरुद्धकार्यो
त्तरकरणरूपाऽसंगतिरपि मोहजगत्त्रयभुवामित्यादौ च मत्कारित्वेन लब्ध्यात्मिकान निवारयितुं शक्यते न चात्रापि मोहनिवर्तकान्मोहात्यन्तेऽसं
विभावेनेति वाच्यं मोहनिवर्तकस्य सिद्धवदप्रतीतिः अतएव न विरोधाभासोऽपि विशेषोक्तिः कथं न त्वत्रासंगतमेव नहि गोत्रोद्धारविषयक प्रवृत्तिरूप
कारणसत्त्वेऽपि गोत्रोद्धाररूपस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिह प्रतिपाद्यते किंतु विरुद्धकार्योत्पत्तिरेवेति विभावनीयम् इत्यसंगतिप्रकरणम्

विषममिति परस्परमानुरूप्यग्रहितयोः पदार्थयोर्यत्र घटनासंबंधो वर्ण्यते तत्र विषमं नामालंकारः संबंधश्च संयोगादिः उत्पाद्योत्पादकभावश्चेति सर्वत्र प्रकारसाधारणमेतल्लक्षणं बोध्यं अभिलषसीति अंकं कलंकं संक्षालय प्रक्षालय अथ प्रक्षालनानंतरं नोचेत्तस्यामुखं क्व त्वं क्व इति वदेत्यन्वयः बलुसनी बलुगत्या विद्यमाना चंद्रेति चंद्रश्च बदनलक्ष्मीश्च तयोरित्यर्थः विरूपकार्यस्येति कारणविलक्षण स्वरूपस्येत्यर्थः कृपाणिका खड्गः प्रक्रमेणेति प्रक्रमः परिपाटी स्वसजातीय कार्यगुणोत्पादकत्वरूपा विरुद्धा कार्यसंपन्निरिति पंचमविभावना प्रकारेणाभेदमाशक्याह कार्येति अयं विषमः उक्तविषमालंकारप्रभेदः तृतीयप्रकारमाह

विषमंवर्ण्यते यत्र घटनाननुरूपयोः केयं क्षीरं मृदंगी कृतावन्मदनज्वरः अत्रातिमृदुत्वेनातिदुःसहत्वेन चाननुरूपयोरंगनामदनज्वरयोर्घटना यथावा अभिलषमियदीदो वक्त्रलक्ष्मीं मृगाक्ष्याः पुरनरपि सक्तदब्धौ सज्जसंक्षालया कं सुविमलमथ बिंबं पारिजान प्रसूनैः सुरभयवदनोचेत्त्वं कृतस्यामुखं क्व पूर्ववत्सुसती घटना अत्र च चंद्रवदनलक्ष्म्योस्तर्किता घटनेति भेदः विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मनं कीर्तिं प्रसूते धवलं च्यामातव कृपाणिका अत्र कारणगुणप्रक्रमेण विरुद्धा माद्वबलात्पत्तिः कार्यकारणयोर्निवर्त्य निवर्तकत्वे पंचमी विभावना विलक्षणगुणज्ञातित्वे त्वयं विषम इति भेदः

मेणेति प्रक्रमः परिपाटी स्वसजातीय कार्यगुणोत्पादकत्वरूपा विरुद्धा कार्यसंपन्निरिति पंचमविभावना प्रकारेणाभेदमाशक्याह कार्येति अयं विषमः उक्तविषमालंकारप्रभेदः तृतीयप्रकारमाह

अनिष्टस्याप्यति अपिभिन्नक्रमः इष्टार्थसमुद्यमान् अनिष्टस्यावाप्तिरपि च तत्विषयमित्यर्थः अपिना इष्टानवाप्तिः संगृह्यते चकारः पूर्वोक्तविषयस्य
मुच्चयार्थः भक्ष्येति अहिमंजूषां सर्पपेटिकां दृष्ट्वा भक्ष्यस्यावाप्तिरप्रविष्टा आसुर्दृष्टकस्तेनाहिना भक्षित इत्यन्वयः यत्तु प्रविष्ट इत्यस्या गम्यमानत्वान्न्यून
पदत्वमिति केनचिद्रुक्कं तदभिनिवेशादुष्टस्वहृदयानुभवविकल्पाय अनिष्टस्यापि प्रतिलंभ इत्यत्राप्यपिभिन्नक्रमो बोध्यः गोपाल इति हे

अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमान् भक्ष्यावायाहिमंजूषां दृष्ट्वा सुप्तेन भक्षितः इष्टार्थमुद्दिश्य किंचि
त्कर्मो रब्धवतो न केवलमिष्टस्यानवाप्तिः किंतु ततोऽनिष्टस्यापि प्रतिलंभश्चेत्तदपि विषयो यथा भक्ष्यप्रेषस्यास
र्पपेटिकां दृष्ट्वा प्रविष्टस्य मूषकस्य न केवलं भक्ष्यालुभः किंतु स्वस्वपूहानि रपीति यथावा गोपाल इति कृष्णत्वं प्र
चुरक्षीरवांछया श्रितो मातृस्तनक्षीरमप्यलभ्यं त्वया कृतं इदमर्थवाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमानवासावनिष्टप्र
तिलंभेचोदाहरणं अनर्थपरिहाराथरूपेष्टार्थसमुद्यमानत्तदुभयं यथा

कृष्णत्वं गोपाल इति हेतोर्बद्धुदुग्धवांछया श्रितः आश्रितः त्वया तु मातृस्तनदुग्धमप्यलभ्यं कृतं मुक्तिदानेनेति भावः पूर्वत्रेष्टानवाप्तिरर्थगम्या इह त्व
पित्रा ब्रह्मण्येति विशेषः इदमिति उदाहरणमिति च आतापिकवचनं

दिवीति भुविर्सेहिंकयस्यसिंहापुत्रस्यसिंहस्यभयात्तद्विआकाशेचंद्रमाश्रितवनःशाश्वसाश्रयस्याश्रयसहितस्यततःसिंहिकयाद्राहा
 भयमेतत् हेतन्वेगिपश्यत्यन्वयः परं नि परस्यानिष्ठावासिस्त्वयइष्टार्थइत्यर्थः तदुभयं इष्टानवाप्त्यनिष्ठावासिद्वयं दिधक्षन्निनि दवाननाराव
 णः मारुतेर्हनुमंतोवालं पुच्छंदग्धुमिच्छन्वाल्मादीप्यदीपयतिस्मेत्यर्थः प्रत्येकमपीति अपिनाइष्टानवाप्तिसमुच्चिताया अनिष्ठावाप्तेर्विषमपदेनान्वा

दिविश्चितवनश्चंद्रंसेहिंकयभयाद्दुवि शशस्यपक्षतन्वेगिराश्रयस्यततोभयं अत्रनकेवलंशशस्यस्वान
 र्थपरिहरानवासिः किंतुसाश्रयस्याप्यनर्थावासिरितिदर्शिनं परानिष्टप्रापणरूपेष्टार्थसमुद्यमानदुभयंयथा दि
 धक्षन्मारुतेर्वालंतमादीप्यद्गाननः आत्मीयस्यपुरस्यैवसद्योदहनमन्वभूत् पुरस्यैवेत्येवकारिणपरानिष्टप्राप
 णामावोदक्षितः अनिष्टस्याप्यवासिश्चित्तेकोकेऽनिष्ठावासिरपिशब्दसंगृहीतायाइष्टानवासिश्चप्रत्येकमपिविष
 मपदेनान्वयः नतश्चकैवलानिष्टप्रतिलंबः कैवलेष्टानवासिश्चेत्यन्यदपिविषमद्वयैतलक्षितंभवति तत्रैकैवलं

निष्टप्रतिलंबोयथा

यःसमुच्चायते विषमपदेनविषमपरामर्शकेनतत्पदेन तथाचतात्पर्यबलाद्वाक्यमावर्तनीयमितिभावः यत्वनिष्टस्यैवतदुत्तरापिशब्दसमुच्चितायाइ
 ष्टानवासिर्रूप्याभोलिर्नैवान्वयोनतुतत्पदपरामृष्टेनविषमेण अत्युत्तरेति तत्प्रागिवापिशब्दान्वयव्याख्यानेनिरस्तंवेदितव्यं

पद्येति दंष्ट्रिनां प्रतिनायकोक्तिः पद्यस्यानयं चंद्रं न चरसिके हतन्विवापिकायां सरसीरुहस्य पद्यस्य कंदमर्पयितुं किमिनाच्छसि यतः ॥ ८० ॥
 कलियुगरूपः कालः इदं जगत्कृतं संचन भवति नतः किं तत्राह इदं सरसीरुहं स्थित्वानवैवमुखस्य लक्ष्मीहरिष्यति न त्वन्यस्या इत्यर्थः ॥ ८१ ॥
 मति बिभृमः धारयामः वदत्सुगोपेषु शिथिलो भुजो यस्य सः भरेण शैलभारेण भुग्नावक्राः विनता विसीर्णा बहवो येषां तथा भूतेषु भस्ते ॥ ८२ ॥

पद्यानपत्रराशिकं सरसारुहस्य किंबीजमर्पयितुं मिच्छसि वापिकायां कालः कलिर्जगदिदं न कृतं स मे स्थित्वा हरिष्यति मु-
 खस्य नवैवल्लक्ष्णा अत्र पद्यात् पत्रलिप्सया पद्मबीजावायं कृतं वत्सास्तल्लभोऽस्यैव किंतु मुखशोभाहरणरूपोक्तदयानिष्टप्राने
 लंभः केवलं लक्ष्मणनवासिर्यथा खिन्नोसि मुंचत्रैलं बिभृमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः भग्भुग्नवितनबाहुषु गौयेषु ह ॥
 न हरिर्जयति अत्र यद्यपि शैलस्योपरि पतनरूपा निष्ठावासिरपि प्रमत्ता तथापि भगवत्करं बुजसंसर्गमहिम्ना स्मानजनैः ॥

शैलधारणक्षेत्रेण न वासिनां

अत्रेति न च भग्भुग्नैर्न न बाहुगनास्थिसंधिभंगरूपा निष्ठासेः सा क्षादुपात्तत्वात् सर्वांगचूर्णी ॥ ८३ ॥
 वयि हाररूपा वाञ्छस्फुटं न लब्धमानत्वात् कथमिष्टा प्राप्तिभात्रमित्युच्यत इति वाच्यं अस्थिसंधिभंगस्याशब्दार्थत्वात् भगवद्भुजशैथिल्यप्रयुक्तभागा-
 न्येन वक्रनापात्रस्य त्रिशोषानस्य च क्लेशविशेषानाधाय कल्पेन निष्कष्य पदेशानर्हत्वात् सुत्तद्धूतानां गोपानां मनिष्ठप्राप्तौ हास्यानुपपन्नं भ्र ॥ ८४ ॥

सर्वगचूर्णाभावोपिगम्यः गर्वप्रसक्त्यभावाच्च न नदपहरोपि यतश्चिरकालौलधारणजन्यश्रमपरिजिहीर्षया गोपानां प्रवृत्तिरिहाचगम्यत इति निरवद्यं लोकइति हेतुन्विलोके प्रसिद्धं कलंकमग्रहंतुं निवारयितुं मृगां कस्तवमुखं जातः तत्रापि पुनस्तिलकव्याजेन कलंकरं वा त्वं कल्पयसि करोषि हियस्यान्वार्थः समाश्रितजनं स्वाश्रितजनं कलंकिनं कुर्वनीत्यन्वयः शायोपीति मृगयायां प्रमादतो हतपुत्रेण तापसेन त्वमपि पुत्रशो

चं० टी०

यथावा लोके कलंकमपहातु मयं मृगां को जातो मुखं तव पुनस्तिलकछलेन तत्रापि कल्पयसि तन्विकलंकरं खानार्थः समाश्रितजनं हि कलंकयंति अत्रानिष्टपरिहाररूपेष्टानवासिः यथावा शायोप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे सानुग्रहो भगवता मयि पातितोयं कृष्यां दहन्मपि रवलुक्षितिमिंधने ऋजप्ररोहजननी दहनः करोति अत्र परानिष्टप्रापणरूपेष्टा नवाक्षिः स्वतोऽष्टस्यापि मुनिशापस्य महापुरुषार्थपुत्रलाभाव इयं भावगर्भतया दशरथेनेष्टत्वेन समर्थितत्वात् यत्र केन चित्सेष्टसिध्यर्थं नियुक्तेनान्येन नियोक्तुरिष्टमुपेक्ष्य स्वस्यैवेष्टं साध्यते तत्रापीष्टानवासिरूपमेव विषमं

निदशरथस्यैयमुक्तिः अदृष्टपुत्रमुखपंकजशोभं मयि भगवता त्वया पातितः अयं शायोपि सानुग्रहो भवति रवलुमिश्रितं इंधने रिक्षो दीप्तो दहनः कृषियोग्यां क्षितिं दहन्मपि बीजां कुरजननीं करोतीति दृष्टांतः परं परम्यदशरथस्यानिष्टप्रापणरूपं च दिष्टं तस्यानवासिरथानापसंख्यत्यर्थः । कुतस्तत्राह स्वत इति नियोक्तुः प्रेषयितुः

१०३

संप्रतीति ० श्रोतव्यं मूढत्वं एवंविधायामाप्तत्वं बुद्धेः विधेर्देवम्यविपाकं फरिपाकं फलमितियावन् भानुरिति हे हेग्भानुः सूर्यः भवच्चरणकिरणोभायालोभात्स्वीयुक्तिरणसमूहं निगासुग्भानुभातपर्यंतं प्रताप्य रात्रौ सूर्यकिरणानामग्नौ प्रवेक्षानापयित्वा तत्र तस्मिन्किरणोत्करेऽतवहा

यथा नंप्रतिप्रेषितादूनीतस्मिन्नेवल्यंगता सरव्यः पश्य तमौ ह्यं मे विपाकं वा विधं रमुं तस्मिन्नेवल्यंगतेति नायके दूत्याः स्वाछंदं दर्शितं यथावा नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियाये प्रेषितं मनः तत्पुतत्रैवरसते हताः पाणिनिनावयं एतानि सर्वथैवेष्टानवा संरुदाहरणानि कदाचिदिष्टावामि पूर्वकं तदनवाभिर्यथा मदीयेवरदराजस्तवं भानुर्निशासु भवदंष्ट्रिमयूखशोभालोभात्प्रताप्यकिरणोत्करमाप्रभानं तत्रोद्धतेऽतवहा क्षणलुप्तगगे तापं भजत्यनुदिनं सहिमंदतापः ॐ

दग्नेः सकाशादुद्धते सति रक्ततादर्शनानुमंदसंतापः सन्क्षणमात्रेण लुप्तगगेन हृत्लोहित्ये सत्यनुदिनं तापं भजतीत्यन्वयः ॐ

त्वद्वक्त्रं हि हरे अयं विधुः पर्वणि पूर्णिमायां अंबुजस्य कोशः कुड्मलः स एवांबुजरूपभांडारगृहं तस्य मुद्रा मुकुन्दी भावा मुद्रां च न स्य भंगेना
नागृहीता तत्सुषमान्तुशो भोये स्ता दशांश्च मित्रकराः सूर्यकिरणाः सुहृत्पाणयश्च तेषां मुपकृष्टा लाभेन त्वद्वक्त्रस्य कान्तिं लब्ध्वा पिच्छं, लब्ध्वा यमा
नः क्षीयमाणः सन् अनीत्या उपचितां प्रहृष्टां श्रियं आभुना शोयम्या आंशं सति कथयनीत्यन्वयः अत्रेति आगमसिद्धं न स्मादिपाणिनादित्यं

यथा वा त्वद्वक्त्रसाम्यमयमंबुजकांशमुद्रा भंगान्तसुषुममित्रकरोपकृष्टा लब्ध्वापि पर्वणि वि
धुः कमहीयमानः त्रामत्यनीत्युपचितां श्रियमाभुना शो अत्राद्यश्लोके सूर्यकिरणानां रात्रिस्वग्निप्र
वेशनमागमसिद्धं सूर्यस्य निजकिरणेषु भगवत्स्वरणारुणिमग्रे स्यात्तत्कृतं तेषां मग्नो प्रतापनं
परिकल्प्य तेषां मुद्रयकालदृश्यमरुणिमानं च तसोद्गतनाराचानामिवाग्निसंतापनप्रयुक्त्कारुणि
मानुवृत्तिं परिकल्प्य सूर्यस्य महतापि प्रयत्नेन तात्कालिके दृष्टावाप्तिरेव जायते न सार्चकालिके दृष्टा
वाप्तिरिति दर्शितं

प्रचित्रातिरात्रावाहित्यस्तमिनिश्चुतिमिद्धं प्रवेदानंतत्कृतं सूर्यकृतं तेषां किरणानामग्नौ प्रनागवत्संप्रपदि
कल्प्य उन्नेष्य एवं तेषां किरणानामरुणिमानं आरक्तत्वं च अरुणिमानुवृत्तिरूपं परिकल्प्य इति दर्शितमिति सन्वयः

एवमग्रेषु सुहृत्वे मसूर्यं परि कल्प्य तत्किरणस्य चंद्रानुप्रवेशं च शास्त्रसिद्धं सुहृत्पाणेर्यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य चंद्रस्य दर्शित्वं च परि कल्प्य
इति दर्शितं मिल्यन्वयः बल्लालेति हे एतन्नामकभूपालत्वच्छत्रुनगरे संचरंती भिल्ली प्रकीर्णा निरलान्यादाय उरुतराभहतीयारवदिरांगा

द्वितीयश्लोके चंद्रस्य भगवन्मुखलक्ष्मीं लिप्समानस्य सुहृत्वेन मित्रत्राब्दत्रैलक्ष्यवशात्सूर्यं परि कल्प्य
तत्किरणस्य कमलमुकुलविकासनं चंद्रानुप्रवेशं च सुहृत्पाणेर्यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य चंद्रस्य दर्शित्वं च परि कल्प्य
हमुद्रामोचनपूर्वकं ततो गृहीतभगवन्मुखलक्ष्मीकस्य तथा भगवन्मुखलक्ष्म्या चंद्रप्रसाधनार्थं च
इत्यर्शिरूपं च परि कल्प्येतावतापि प्रयत्नेन पौर्णमास्यामेव भगवन्मुखसाम्यरूपेष्टप्राप्तिर्जायते न सा
र्वकालिकेति दर्शितं कचिदिष्टानवासावपि तदवाप्तिभ्रमनिबंधनविच्छित्तिविशेषः यथा वा बल्लाल
क्षोणिपालत्वदहितनगरे संचरंती किरांती रलान्यादाय कीर्णान्युरुतररवदिरांगारं काकुलांगी क्षिप्वा
श्रीरवंडखंडं तदुपरि मुकुली भूतनेत्राधमं गीष्वासामोदप्रसक्तैर्मधुकरपटले धूमं कां करोति

रस्यं कां भ्रान्तिस्तया व्याकु

लांगी तदुपरि श्रीरवंडकाष्ठकाकलं क्षिप्वा मुकुली भूतनेत्रा फुलकारं कुर्वती सती भ्वासपरिमलेन प्रसक्तैरांगते भ्रमरमूर्तेर्हृद्मं कां करोतीत्यन्व
यः

प्रभूतेति बहुलस्यर्थः एतेषु च सर्वेषु त्याद्योत्यादकभावरूपसंबंधगर्भेषु प्रभेदेषु कार्यकारणयोः ह्यविहितेष्वणगुणशालित्वेनानुरूप्याभावा
नृकंचिच्चेष्टोत्यादकत्वेनाभिमतस्यकारणस्यैष्टानवात्यनित्यावासिरूपकार्येणानुरूप्याभावात्सामान्यलक्षणासामान्योबोध्यः इत्यलं
लकारचंद्रिकायां विषयानलंकारः सममिति अनुरूपयोरित्यनेतरसंबंधस्येति शेषः परस्परमनुरूपयोः संबंधम्यवर्णनं मनः नागा

अत्र प्रभूताग्निमंषादनाद्योगात्तत्संपादनालाभेऽपि तल्लाभः श्रमोपन्यासमुखेन निबद्धः समस्याद्वर्णनं
यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः स्वानुरूपं कृतं सद्यहारेण कुचमंडलं प्रथमविषयमप्रतिद्वंद्वीदं समं यथावा कौमु
दीवतुहिनां शुभमंडलं जाक्रवीवशादशिरवंडमंडनं पश्यकीर्तिरनुरूपमाश्रितात्वां विभाति नरसिंहभूपते चित्रं वि
नं बत बत महचित्रमनद्विचित्रं जातो देवाडुचितघटनासंविधाता विधाता यन्निबानां परिणतफलं स्फीतिरास्वा
दनीत्यायै तस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः पूर्वस्तुतिपर्यवसायी दं निंदापर्यवसायीति भेदः ७

लंकारः . सद्यस्थानं शशिरवंडमंडनं चंद्रकलाभूषणं हरं चित्रमिति , अत्र चित्रबतशब्दयोर्विषाविस्मयातिशयाद्योननाय परिणतं पक्वं स्फी
तिः समुद्धिः एतस्याः फलसमुद्धेः कवलनकला भक्षणचातुर्यं तत्र कोविदः पंडितः

सारूप्यमपीति कार्यस्यकारणेनसारूप्यमपिसमालंकारः नीचेति नीचप्रवणतानीचासक्तता जलजायाः समुद्ररूपजलाज्जातायाः
 उच्यतेति जलस्यतादृशत्वादितिभावः दवेति घनतांमेघरूपतांवर्षेर्जलवर्षणैः शमयति नाशयति हियस्मात्सोपिदवदहनोपिदवेमे
 च स्वात्सादकंविनिर्दहति तथाचकारणस्यस्वात्सादकनाशकत्वात्कार्यस्यापिधूमस्यतथात्वमुचितमित्यर्थः आदाविति विगृह्य्याइयमुक्तिः

सारूप्यमपिकार्यस्यकारणेनममंविदुः नीचप्रवणतालक्ष्मीर्जलजायास्तवोचिता इदं द्वितीयविषयप्रतिद्वंद्विममं
 यथावा दवदहनोदुपन्नोधूमोधूनतामवाप्यवर्षिम्नं यच्छमयति तद्युक्तं सोपिचदवमेवनिर्दहति यथावा आसौ
 हालाहलकृतभुजादनहन्नावलंबो बाल्येनाभानिर्दिलमहसाबद्धमेत्रीनिरूढः प्रोदोराहोरपिमुखविवेणांतरंगी
 कृतोयः सोयंचंद्रस्तपतिकिरणैर्मामितिप्राभमेतत् पूर्ववकारणस्वभावानुरूप्यं कार्यस्यात्रागंतुकनदीयदुष्टसंस
 र्गानुरूप्यमितिभेदः

मायंचंद्रः सांकिरणेस्तपतीत्येतस्मासंन्यायप्राप्तमित्यर्थः सकः यआदौ हालाहलरूपेण कृतभुजाग्निनादत्तोह
 स्तावलंबोयस्यसः निर्दिलंललाटंनलंबंधिमहसांनेत्राग्निना बद्धयासंबद्धयामेव्यानिरूढः प्रसिद्धः प्रोदोयुवागहोर्मुखमंबंधिभिर्विवेरत

रंगीकृतः ग्रहणकाले संपर्कतिष्ठत्यादंतरंगतां प्रापित इत्यर्थः अत्र कार्यस्य तापस्य कारणीभूतं चंद्रगतदृष्टसंस्पर्गानुरूपत्वं भेदांतरमाह विनोति
अनिष्टं विनायमर्थं कर्तुमुद्यतस्तत्सिद्धिरपि सममित्यनुवृत्त्या योज्यं यदर्थमिति पाठेयश्चासावर्थश्चेत्यर्थः युक्त इति चारणं निवारणं वार

विनानिष्टं च तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यमः युक्तो वारणलाभोयं स्थान्तेते वारणाथिनः इदं सम
मनिष्टस्याप्यबासिश्चेत्यर्थं संगृहीतस्य त्रिविधस्यापि विषयस्य प्रतिद्विद् इष्टावामिरनिष्टस्या
प्रसंगाच्च अत्र गजार्थितया राजानमुपसर्पतंतदौवारिकैर्वार्यमाणं प्रति नर्मवचनस्य दाहरणं नचा
त्र निवारणमनिष्टमापन्नमित्यनुदाहरणत्वं शकनीयं राजद्वारिक्षणनिवारणं सभावित्तमित्त
दंगीकृत्य प्रवृत्तस्य विषयमालंकारोदाहरणेऽपि वातर्कितोक्तवानिष्टापस्य भावात् किंच यच्चातर्कितो
क्तवानिष्टसत्वेऽप्येवमहिम्ना इष्टार्थत्वप्रतिपत्तिः तच्चापिसमालंकारोऽप्रतिहत एव योगजश्च युक्तो न स्यादपि नुस्या

देवेत्यर्थः यो भवत इति क्वचित्पाठः साधुरेव अपिसंगृहीतस्य अपिशब्दसंगृहीतस्य नर्मवचनं परिहासवचनं अत्रेष्टावामिः श्लेषकलितो बोध्या
इष्टार्थप्रतीतिरिति इष्टार्थत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः अप्रतिहत इति अनिष्टस्येष्टाभिन्नत्वेन ज्ञानकालेऽनिष्टत्वेनाप्रतिभासादिति भावः ७

जच्चैरिति भजैरटनंतदाराहणपूर्वकंगमनं इहत्वंनगरे उषितोस्मिवासंस्कृतवानस्मि तदेव मत्प्राथम्यमात्रमेव उच्चाटनंदूरनिरसनमेव उच्चैर्गजैरटनं प्रति
मालंभयमेप्रापयसि हियस्मात्तुमहतांसेवाविफलानभवतीतिमुखैस्तुतिः ततोदूरनिरसनरूपांशोतरपरिग्रहेणविषमालंकारस्कृत्यानिंदायांपर्यवसानं
एतेनवैषम्यम्यनिंदास्वरूपस्यव्याजस्तुतिविषयत्वेनतयाऽपवादंइतिनिरस्तंविषमव्यानिंदाभूलत्वेनतद्रूपत्वाभावादिति इष्टार्थावाप्तिसत्त्वेपि वास्तविके

उच्चैर्गजैरटनमर्थयमानएवत्वामाश्रयन्निहचिरादुषितोस्मिराजन् उच्चाटनंतवमपिलंभयसेतदेवसामर्थ्येनैवविफलामहतां
हिसंवा अत्रयद्यपिव्याजस्तुतौस्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिविवक्षायांविषमालंकारः तथापिप्राथमिकस्तुतिद्रूपवाच्यविबक्षायांस
मालंकारो न निर्वायते एवंयत्रेष्टावासिसत्त्वेपिश्लेषवशादमृतोनिष्ठार्थस्यप्रतीतिस्तत्रापिसमालंकारस्यनक्षतिः यथा रा
स्त्रन्तरवलुकर्तव्यमितिपित्रानियोजितः तदेवशस्त्रंक्रतवान्पितुराज्ञानलंघिता अत्रापितुराज्ञानलंघितेनविरोधालंका
राभिव्यक्त्यर्थेनरखल्वित्यत्रपदद्वयविभागात्मकरूपांतरस्यापिविवक्षायाःसत्त्वेपिनखलुनातीतिनखल्वित्येकपदेनवस्तुसदर्थो
तरपररूपांतरमादायसमालंकारोप्यस्त्येव

एतार्थप्राप्तिसत्त्वेपि नक्षतिरिति अनिष्टप्रतीतेराभासरूपत्वेनापर्यवसानादितिभावः शास्त्रमिति
तदेव नखल्वेव एकपदत्वेनेत्युपलक्षणेत्तृतीया एकपदत्वोपलक्षितंयद्वस्तुसदर्थोतरपररूपांतरमित्यर्थः अर्थोतरंच वास्तविकंपदव्युत्पन्निकथनेनदर्शो
तमेव

अहोइति माति संमाति मातुमशक्यः अपरिमितःअत्रभुवनत्रयोदरे नन्वाधारयोःशब्दब्रह्मभुवनोदरयोरप्रस्कृतत्वेनाप्रशंसनीयत्वाच्चदाधिक्यवर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्याह अत्रेति नन्वात्रप्रस्कृतप्रशंसाशङ्कनीया प्रस्कृतस्याप्यभिधानादिति इत्थंचाधाराधेयान्यतरस्यतनोरप्याधिक्यवर्णनमि

यथावा अहोविशालंभूपालभुवनत्रितयोदरं मातिमातुमशक्योपियशोराशिर्यदन्न ते अत्र यद्यप्युदाहरणद्वयेपिकियद्वाग्ब्रह्मेति अहोविशालमितिचाऽधारयोःप्रशंसा क्रियते तथापि तनुत्वेनसिद्धवत्कृतयोःशब्दब्रह्मभुवनोदरयोगुणयशोराश्यधिकरणत्वे नाधिकत्वंप्रकल्प्येवप्रशंसाक्रियतइतितत्प्रशंसाप्रस्तुतगुणयशोराशिप्रशंसायामेवपर्यवस्यति अल्पंतुसूक्ष्मादाधेयाधस्ता मणिमालोर्मिकानेऽद्यकरेजपव दीयते

निसामान्यलक्षणंबोध्यं इत्यधिकालंकारः अल्पमिति यदितिसामान्यंनपुंसकं स्वापेक्षयासूक्ष्मादाधेयादाधारस्यसूक्ष्मतायत्तदल्पं नामालंकारः

मणीति मणिपंक्तिरूपा उर्मिका अंगुलीयकं तैकरे अद्य विरहावस्था योजपमालायत इत्यर्थः यदत्राब्दस्य गुटिका पर्यायत्वात् अतिगुक्षमता आ
 धेयभूतमालाये क्षयापि सूक्ष्मता यदिति हेचंचलाक्षितवमध्यभागादपियत्सूक्ष्मं दृश्यते तन्मृणालसूत्रमपितवस्तनयोरंतरंगमध्यनमासीत्य

अत्रमणिमालामयोर्मिका तावदंगुलिमात्रपरिमितत्वात्सूक्ष्मासापिविरहिण्याः
 करकंकणवत्प्रवेक्षिता तस्मिन्जपमालावलंबत इत्यक्तनयान्तोपिकरस्य
 विरहकात्र्यादिति सौक्ष्म्यदर्शितं यथावा यन्मध्यदेशादपितेसूक्ष्मं लोलाक्षिह
 त्रयते मृणालसूत्रमपितेन संभाति स्तनांतरे अन्योन्यं नामयत्रस्यादुपकारः
 परस्परं त्रियामोशक्षिनाभातिशशीभाति त्रियामया यथावा यथोर्ध्वो
 क्षः पिबत्यंबुपाथिको विरलांगुलिः तथाप्रपापालिकापि धारां वितनुते तनुं

नवयः इत्यल्पालंकारः

नः प्रपापालिका प्रपादानाधिकृताकाचिह्ननिता धारां जलधारां तनुं सूक्ष्मो
 यथेति उर्ध्वोक्षः उर्ध्वनद्य

अत्रेति प्रपापालिकायाः पथिकेनोपकारः कृत इत्यन्वयः भासतेत्येत्यादिप्रपापालिकायाविशेषणं संपादनं करणभूतेन एवं प्रपापालिकयापि पथिकस्यापकारः कृत इत्यन्वयः यत्तु स्वमुख्यावतारकेन समित्यपुत्रात् तत्र प्रपापालिकादोषकत्वमेव न्याय्यं पाथकोपणघटकत्वेन न न्वनिजादिवाद्या उपानास्त्वोपधका इति व्युत्पत्तिरिति केचित्तुक्तं तदपुनः मुख्यविशेष्यविशेषणघटकं यत्र न निजादिशब्दस्य मुख्यविशेष्यमात्रगामित्वब्युत्पत्तः अथ हि तत्तस्य पुत्रः स्वमातृभक्त इत्यादौ स्वाशब्दप्रगाहशुभ्रगामित्वं अत एव दृशस्त्वल एव निजतनुस्वच्छलावण्यवापी संभूनां भा

अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वासत्थानानीयदानव्याजेन बहुकालं स्वमुख्यावलोकनमभिलषंत्याविरलां गुलिकरणनश्चिरं पानीयदानानुवृत्तिरिति संपादनेनोपकारः कृतः तथा प्रपापालिकायापि पानीयपानव्याजेन चिरं स्वमुख्यावलोकनमाभिलषतः पथिकस्य धारातनूत्तरणतान्त्रिं पानीयपानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः अत्रोभयोर्व्यापाराभ्यां स्वस्वोपकारसद्भावेऽपि परस्परौपकाराधिनिर्वादेन

अत्रोभाविदधदभिनवोदंडपादोभवान्या इत्यत्राभवन्मरुयोगत्वं दृपणशुद्धितं मम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशिकाया अन्यत्र तु न स्वविशेष्यगामित्वो न यमः स्यात्प्रितानो विप्राणामयं पालकः स्वाज्ञाकारिणो भृत्यानामयं कल्पेक्षहत्यादौ व्यभिचारात् न चैवं स्वदागरेतानो विप्राणामहं भक्त इत्यत्र मदीयदागरेतानाभिनिप्रतीतिः स्यादिति वाच्यं तात्पर्यस्य नियामकत्वेनापत्यभावादिति इत्यन्योन्यामंसा

विशेषइति ख्यातंप्रासिद्धं तदुक्तं विनाप्रसिद्धमाधारमाधयस्यव्यवस्थितिगिति छिंदति नाशयति नत्कराः सूर्यकिरणाः राजावादित्यस्या
ग्नौ प्रवेशाश्रवणां दीपस्थत्वं कमलमिति मन्त्रकमलत्वादिनानुरवादेरध्यवसाने चोध्यं कुवलयेनेत्रेष्टानिकमलकुवलयानि कनकलतारूपपाथो

विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधंग्यवर्णनं गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्तमच्छिंदति नत्कराः यथावा कमलमनंभमि
कमले कुवलयमेतानि कनकलतिकायां साचसुकुमारस्फुभंगेत्युत्पातपरंपराकेयं अत्राद्ये सूर्यस्य प्रसिद्धा
धारस्याभावेऽपि तत्कराणामन्यत्रावस्थितिः रुक्ताद्वितीयत्वं भस्मः प्रसिद्धाधारस्याभावेऽपि कमलकुवलययोरन्य
त्रावस्थितिरुक्ता कचिदप्रसिद्धाधारहितानामाधारोत्तरनिर्देशो विनैवा प्रलयमवस्थितेर्वर्णनं दृश्यते यथा
दिवमप्युपयानानामाकल्पमनल्पगुणगणायपो रमयंति जगंति गिरः कथमिव कवयो न ते वंधाः अत्र क
वीनामभावेऽपि तद्विराजामाधारोत्तरनिर्देशो विनैवा प्रलयमवस्थितिर्वर्णिता विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र व
र्ण्यते अंतर्बहिः पुरः पश्चात्सर्वदिक्ष्वपि सेवमे

कामिन्यो साचकनकलतिकाच निर्द्देशः कथनं आप्रलयं प्रलयपर्यंतं दिवमिति
दिवमुपयानानामपि येषामनल्पगुणगणायुक्ता गिराकल्पं कल्पपर्यंतं जगंति भुवनानि रमयंतीत्यन्यथः प्रभेदोत्तरमाह यदीति तृतीयांशका
रमाह

किंचिदिति किंचित्पदार्थारंभेणाशक्यस्यवस्त्वंतरस्यकृतिः करणंचरसविशेषः त्वामितिप्रभुंप्रति याचकोक्तिः स्फुरदिति उक्तः प्रता
परूपोज्वलनोग्निर्यस्येत्यर्थः उक्तविशेषणं त्वां सृजता विधिना भुवि न वो मनो भवादिः सगृजे सृष्टइति सत्यमित्यन्वयः अत्रचोक्त भेदत्रया

यथावा हृदयान्नापयातोसिदिक्षसर्वासुदृश्यसे वत्सरामगतोसीतिसंतापेनानुमीयसे किंचिदारंभतो
शक्यवस्त्वंतरकृतिश्चसः त्वांपश्यतामपालब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणं यथावा स्फुरदद्रुतस्त्वपमुत्प्रतापज्व
लनेत्वांसृजतानवद्यविद्यां विधिनाससृजेनवो मनोभृभुंविसत्यंसविताबृहस्पतिश्च अत्राद्यैराजदर्शना
रंभेणकल्पवृक्षदर्शनरूपपाशक्यवस्त्वंतरकृतिः द्वितीयोराजसृष्टारंभेणमनो भवादि सृष्टिरूपाशक्यव
स्त्वंतरकृतिः म्याद्याघातो न्यथाकारितथाकारिक्रियेतचेत् येर्जगत्प्रीयतेहंतितैरेवकुसुमायुधः यद्यत्सा
धनत्वेनलोकैर्जगतंतत्केनचित्तिहिरूहसाधनं क्रियेतचेत्स व्याघातः

न्यतमत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यं इति विशेषालंकारः स्यादिति तथाकारितत्कार्यसाधनवस्तु अन्यथाकारितत्कार्यविरुद्धकार्यसाधनं चेत्तकि
येततदाव्याघातोर्लंकारः स्यादित्यर्थः येरित्थैकदाक्षविभ्रमादिभिर्जगत्प्रीयते संतुष्यति तैरेवकुसुमायुधो हंतीत्यन्वयः

विरूपाक्षस्य हरस्य जयिनीः विजयकारिणीः स्तुवेस्तौमि भेदांतरम्राह सौकर्येणेति कारणस्यानुगुण्याधिक्येनेत्यर्थः निबद्धा कविवर्णिना
कार्यविरोधिनी पराभिमतकार्यविरुद्धा दयति दिग्विजयाय प्रस्थितं राजानं प्रति युवराजस्योक्तिः बालइत्यतोमथिदयायोवराज्यस्थापन

यद्वायुत्साधनतया केनचिदुपात्तंतदन्येन तत्प्रतिद्विना तद्विरुद्धसाधनं क्रियेत चेत्सोपिव्याघातः त
त्राद्युदाहृतः द्वितीयोऽथवा दृशादगधमनसिजं जीवयंति दृशौ वयाः विरूपाक्षस्य जयिनी स्ता स्तुवे
वामलोचनाः सौकर्येण निबद्धापि क्रिया कार्यविरोधिनी दयाचेद्बालइति मध्यपरित्याज्य एव तं कार्यं
विशेषानिष्पादकतया केनचित्संभाव्यमानादर्थान्येन कार्यं विरोधिक्रिया संकर्येण समर्थ्यतं चेत्सो
पिव्याघातः कार्यविरुद्धक्रियायां सौकर्यं कारणस्य स्फुरंतदानुगुण्यं यथा जत्रयात्रोन्मुखनराज्ञा
युवराजस्य राज्यएव स्थापनेयत्कारणत्वेन संभावितं बाल्यंतत्प्रत्युत तद्विरुद्धस्य सहनयनसंयवकारण
तया युवराजेन परित्यागागम्यायुक्तत्वं दर्शयता समर्थ्यते

रूपाचेत्तदा तस्मादेव हेतोरहंतवापरित्याज्य एव

किंतु स्वेन सहनेतव्यइत्यर्थः अर्थादिति हेतौ पंचमी अन्वयश्चास्य समर्थ्यते इत्यनेन अन्येन यत्का जैत्रेति जयसाधनेत्यर्थः

लुब्धइति तथैवशंकया दारिद्र्यशंकयैव ननुनिश्चितं अत्रपूर्वार्धेलुब्धस्यदानाभावसाधकत्वाभिमतदारिद्र्यशंकास्त्वपूर्वपक्षनिरूपणं दातुंस्त्वेवविरुद्धदानसाधकत्वेनसंसर्गैर्विरुद्धपक्षनिरूपणमुत्तरार्द्धेयद्यपिदारिद्र्यस्यतात्कालिकत्वेनजन्मानरीणत्वंनचशंकाभिन्नानथाप्यभेदाध्यवसायान्नलक्षणसमन्वयइतिबोध्यं सामान्यलक्षणपूर्ववदन्यमतघटितमनुसंधेयमितिदिक् इतिव्याख्यानंल

यथावा लुब्धोनविमृजत्यर्थंनरोदारिद्र्यशंकया दातापि विसृजत्यर्थं तथैवननुशंकया अत्रपूर्वोत्तराद्धैपक्षप्रतिपक्षस्त्वैकयोश्चिद्वचनेइतिलक्षणानुगतिः गुंफः कारणमालास्याद्यथाप्राक्प्रांतकारणैः न अनश्रीः श्रियात्यागस्त्यागेनविपुलंयशः उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरेर्वावस्तुभिः कृतोगुंफः कारणमाला आद्योदाहृता द्वितीयोयथा भवतिनरकाः पापात्पापेंदारिद्र्य संभवं दारिद्र्यमप्रदानेनतस्मादानपरोभवेत्

कारः गुंफइति रचनेत्यर्थः कैस्तत्राह यथेति प्राक्चप्रा

तंचप्राक्प्रोते ते अनान्तक्रम्येति यथाप्राक्प्रांतयानिकारणानि तैः पूर्वपूर्वप्रतिकारणैरुत्तरोत्तरं प्रतिकारणैश्चेत्यर्थः एवंचोत्तरोत्तरं त्यादि व्युत्क्रमेणाभिधानमुदाहरणक्रमानुरोधेनेतिज्ञेयं इतिकारणमाला ॐ

गृहीतेति. वक्ष्यमाणयागृहीतमुक्तरीत्यानिबद्धार्थपंक्तिरेकावलिरलंकारः. नेत्रइति तस्यभूभुज इतिसर्वत्रसंवध्यते दोस्तंभयोर्भुंजरूपभयोर्दोलितमांदोलनं ययोस्ते दोलनाविति पाठेदोलादोलनंययोरस्तीति विग्रहः. रत्नमुकुरोरत्नदर्पणः. दिक्कालेति दिक्कालात्मभिसुल्ल्यायस्याकाशस्यविभुता यश्चतत्राकाशविशेषणयोततेसूर्यः यत्रचचंद्रे असुष्यग्नूर्यस्यकिरणाअमृतरूपाभवंति सचचंद्रोयासामपोराशेः समुद्रादभूत्

गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रृणुरेकावलिरमंता नेत्रेकर्गातविश्रान्तंकर्णेदोस्तंभदोलितौ दोस्तंभौजानुपर्यंतप्रलंबनमनोहरो जानुनीरत्नमुकुराकारेतस्यहिभूभुजः उत्तरोत्तरस्यपूर्वपूर्वविशेषणभावः पूर्वपूर्वस्यउत्तरोत्तरविशेषणभावोवागृहीतमुक्तरीतिः तत्राद्यप्रकारउदाहृतः द्वितीयोयथा दिक्कालात्मसमैवयस्यविभुतायस्तत्रविद्योततेयत्रासुष्यस्रग्धीभवंतिकिरणाराशेः सयासामभृत् यस्तत्पित्तमुषः सयोस्यहविषयस्तस्यजीवातवेवोदायद्रुणमेषमन्मथरिपोस्ताः पांपुनोमृत्तयः

यश्चाग्निस्तासामपापित्तंभवति शुचिरप्यित्तमितिकोशात् यश्चयजमानउपस्सप्रातः कालेषुअस्यवहेहविषंविहविर्दानायभवति यश्चवायुः प्राणरूपस्तस्ययजमानस्यजीवातवेजीवनौषधायभवति यस्याश्चष्टधिव्यागुणं गंधंरघवायुर्वोदाताएतामन्मथरिपोह्रस्याष्टौमृत्तयोवोशुभा नृपांतिस्त्रन्वयः इत्येकावली ३

मालादीपकमिति मालादीपकं नाना लंकारः एकमिति वाक्यहयान्वयीत्यनेनान्वितं अतइति एतावन्मात्रेण दीपसादृश्या दीपकं ननु प्रागुक्तदीपकालंकारः प्रकृता प्रकृतानोसादृश्यगम्यत्वं तदगीकारादिति भावः संग्रामेति कोदंडेन धनुषाशराः समासादिनाः चारैः शत्रुमस्तकं समासा

दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिथ्यत स्मरेण हृदये तम्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः अत्र स्थितिरिति पदमेकं स्मरेण तस्माद् हृदये स्थितिः कृता हृदये । त्वयि स्थितिः कृतेत्येवं वाक्यहयान्वयि अतो दीपकं गृहीतमुक्तरीतिसद्भावादेकावलीचैति दीपकैकावलीयोगः यथा । अत्रांगणभागेन भवता चापि समारोपिते देवाकर्णयेन येन सह सायं स समासादितं कोदंडेन शरशररश्मिनापि भूमंडलं तेन त्वं भवता च कीर्तिरनुलाकीर्त्या च लोकात्रयं अत्र येन सह सायं समासादितमिति । देवापवाक्यस्थितमेकं समासादितपदं कोदंडेन शरा इत्यादिषु षट्स्वपिविवरणावाक्येषु तत्तदुचितलिंगवचनविधिरिति । अत्रांगणभावादेकावलीचैति दीपकैकावलीयोगः

यं समासादितमित्यनुषंगेणान्वयः दितं तेन शत्रुमस्तकं नापि भूमंडलं तेन भूमंडलेन त्वं पालकः समासादितः भवता कीर्तिरासादिता कीर्त्या च लोकात्रयं समासादितमित्यनुषंगेणान्वयः ॐ ,

सारइति सारोनामालंकारः तस्याः सधातः अंतरिति विष्णोरंतःउदं चयाणांलोकानांममाहारस्त्रिलोकी सोपविष्णुरपिफणिनागा
नामीश्वरेशेषोतनिद्राति सोपिवाषापिमिंधोरंकदेशातिष्ठतीति शेषः तमपिमिंधुमापकुंभयोनिःअगस्त्यःचूलकयोचकार पातवागु अ

उत्तरोत्तरमुत्कर्षःसारइत्यभिधीयते मधुरंमधुतस्माच्चसुधातव्याःकवेर्वचः यथावा अंतर्विष्णोस्त्रि
लोकी निवसति फणिनामीश्वरेशोपि शोतेसिंधोःसोप्यकदेशोतमपिचूलकयांकुंभयानिश्चकार धत्तेख
द्योतन्दीलामयमपिनमसिश्रीनृसिंहक्षितींद्रत्वर्कीर्त्तैःकर्णनीलोत्पलमिदमपिचप्रेक्षणीयेविभाति अ
यंश्लाघ्यगुणोत्कर्षः अश्लाघ्यगुणोत्कर्षोयथा तृणाह्युतरस्तूलस्तूलादपिचयाचकः वायुनाकिञ्चनी
तोसोमामयंप्राथयेदिति उभयस्वरूपोयथा गिरिर्महान्गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभोमहत् नभसापिमहद्
ह्यततोप्याशागरीयसी अत्रब्रह्मपर्यंतैषुमहत्वंश्लाघ्यगुणः प्रकृतार्थत्वाद्यामश्लाघ्यगुणः

यमगस्त्योपिनभगिरिगगने खद्योतशोभाधत्ते इदं गगनमपिप्रेक्षणीयंसंदरंत्वर्कीर्त्तैःकर्णभूपणंनीलोत्पलं विभातीत्यन्वयः तूलःका
पीसः प्रकृतार्थोवायां प्रकृतार्थस्वपाद्यामाद्यायां इति सारालंकारः ७

यथा संख्यामिति क्रमिकाणां क्रमणां कानां पदार्थानां तेनैव क्रमेणान्वयश्चात्र लक्षणाभिनि कृपणैर्न धनानि यत्नन्त्यज्यंते तत्किं तानि शरणं प्रपन्नानि यच्च न भुज्यंते तत्किं विषयभारयन्तीति क्रमणान्वयः कचिद्भोगनादयः इति यथा ज्ञं ख्यालंकारः यथा

यथा संख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जयं जयभं जय यथा वा शरणं किंप्रपन्नानि विषयन्मारयंति वा न त्यज्यंते न भुज्यंते कृपणेन धनानि यत् अमुं क्रमालंकारं इति केचिद्व्याजन्तुः पर्यायोऽग्रदिपर्यायेण कस्यानेकसंश्रयः पद्ममुल्लागता चंद्रं कामिनी वदन सादृश्यस्य क्रमेण पद्मचंद्रं रूपानैकाधारसंश्रयणं पर्यायः यद्यपि पद्मसंश्रयणं कंठतो नोक्तं तथापि पद्मं मुक्तेति तत्परि त्यागो न स्यात् प्राक् तत्संश्रयाक्षेपेण पर्यायनिर्वाहः

यइति पर्यायेण क्रमेण अनैकसंश्रयः अनेकाश्रितत्वं तदुक्तं एवं क्रमेणानेकस्मिन् पदोऽग्रइति पद्ममिति राज्ञोपद्मसंकोचात् त्यागः

अतएव न्यागेन कूर्ब संश्रयणासु पादेव श्रोणीति जघनबंधस्तनुतां कृतांत्यजतिमध्यभागान्तां सेवते आश्रयति वक्षःस्थलं कुचसचिव
तां कुचसहि न त्वंधत्ते चक्रं त्वद्वितीयं अत्र पूर्ववक्षसोऽद्वितीयत्वावगमात्पर्योयसंभवो ज्ञेयः अद्वितीयरहितत्वमनुपमत्वं चेक
त्वेमाध्यवसितं एवंचो दोहरणद्वयेपि पूर्वाधार समाश्रयणं गम्य उत्तराधार समाश्रयणं शाब्दमिति सर्वत्र सर्वाधारसमाश्रयणांशे नन्विति

अतएव श्रोणीबंधस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यामुक्तान्तरलग्नायः संश्रिता लोचनभ्यां
धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं तु वक्रं त्वद्वात्राणां गुणविनिमयः कथ्यते यौवनेनेत्यत्र पर्या
यं काव्यप्रकाशकृदुदाजहार सर्वत्र शाब्दः पर्यायो यथा नन्याश्रयस्थितिगिर्यंतवकालकूटकेनो
त्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा आगर्णनस्य हृदये तु पलक्षमणो यकंठे धुनावससिवाचिपुनः खला
नां सर्वोप्यथं शुद्धपर्यायः

हे कालकूट उत्तरांतरविशिष्टमुत्कृष्टपदं स्थानं यस्यां तादृशी इयमाश्रयस्थितिस्तवं कनोपदिष्टं त्यन्वयः हृदये अभ्यंतरे अवसदिति शेषः
अथानंतरं पलक्षमणो हरस्य कंठे अधुना पुनरिति संबधः शब्दः संकाचविक्रामाभिनिः

प्राप्त्यङ्गति शैत्यप्रायोः शेषावसुधाहंमंत - चरित्वाततोवसंत नरूणांछायासुविश्रम्यसंप्राति श्रीभेतिगमभानौ सूर्ये प्रौढिप्रागल्भ्यंप्राप्तिस
तिदानैरपांजलानामंतराभ्यंतरं अयासीत् गच्छतिस्मित्यर्थः बिंबोष्ठपूवैति बिंबफलसदृशोऽश्ले रागोरक्तिमा अनुरागश्चएवः रागः अत्र
रागस्यभेदेऽप्यभेदाध्यवसायादेकत्वं यत्तु एकसंबधनाद्योत्तरमपरसंबधेगमत्यवलोक्यार्थोयपदप्रयोगात्तन्मोर्णाबंधइतिप्रकाशोदाहृतत

संकोचपर्यायोयथा प्रायश्चरित्वावसधामशोपांछायासुविश्रम्यततगरूणां प्रौढिगतेसंप्रतितिगमभा
नोऽशैत्यंशोनेरंतरगपामयासीत् अत्रशैत्यस्थानेनरमाधारसंकोचात्संकोचपर्यायः विकासपर्यायोय
था बिंबोष्ठएवरागस्तेतन्विपूर्वमदृश्यत अधुनाहृदयप्येषमृगशाबाक्षिदृश्यते अत्ररागस्यपूर्वोधागपरि
त्यागेनाधारांतरसंक्रमणमिति विकासपर्यायः एकस्मिन्यद्यनेकंवापर्यायः सोपिसंमतः अधुनापुलिने
तन्नयत्रस्वोतःपुराजनि

श्रेयदृष्टत्वाच्चबिंबोष्ठएवेत्यत्रपर्यायकथनमयुक्तमितिकेनचिदुक्तं तत्प्रकाशएवबिंबोष्ठइत्युदाह
रणेपर्यायसमर्थनात्त्रांतप्रलपनमिवोपेक्षणीयं आलंकारिकपरिभाषितानांशाब्दानांलोकव्यवहारविसंवादस्याकिंचित्करत्वाच्चैतिदिक्
भेदांतरमाह एकस्मिन्नितिपर्यायेणेत्यनुवर्तते एकस्मिन्नाधारेक्रमेणयद्यनेकंभवति सोपिपर्यायालंकारः संमतइत्यर्थः

पुरेति अस्माकमित्यस्मदोद्दयोश्चेतिद्दयोरपिवहुवचनं पुरेत्यनेनस्थूलातीतकालउच्यते तत्रापिप्रथमंतनुरविभिन्नाऽभूत्ततोन्नुबित
कैत्वेप्रियतमःवयंप्रियतमाःइदानींनुत्वंनाथःपतिःवयेभार्याःइतोऽपरैकिमनिष्टमितिशेषःकुलिशंवज्रंअन्नत्वंप्रेयानित्येकवचनेनएक
रूपप्रेमपात्रत्वंव्यज्यतेप्रियतमाइत्यादिवहुवचनेनैकरूपतद्व्यतिरेकइतिबोध्यंइतिप्रयोगःपरिहृतिरिति न्युनाधिकयोर्मिथःपरस्परंविनि

यथावा पुराभूद्स्माकंप्रथममविभिन्नातनुरियंततोनुत्वंप्रेयावयमपिहताशाःप्रियतमाःइदा
नीनाथस्त्वेवयमपिकलत्रंकिमपरंहतानांप्राणानांकुलिशकठिनानांफलमिदंअन्नदंपत्योःप्र
थममभेदःततःप्रेयसीप्रियतमभावःततोभार्यापतिभावःइत्याधेयपर्यायःपरिहृतिविनि
मयो न्युनाभ्यधिकयोर्मिथःजग्राहैकंशरंमुक्ताकटाक्षात्सारिपुश्रियंयथावा तस्यचप्रवय
सौजरायुपःस्वर्गिणःकिमिवशोच्यतेधुना येनजर्जरकलेवरव्यत्याक्तीतमिंदुकिरणोज्ज्वलयशः

मयःपरिहृतिरलंकारःजग्राहैहिकटाक्षपटुर्वंकएकंशरंमुक्तारिपोश्रियंजग्राहैत्यर्थःतस्मिन्निर्गतप्रवज्रमोऽतिहृत्स्वमदायुषागृध्राविशामथ्यज्ज
गतवतःकिमिवशोचनीयेनकिंचित्तुजर्जरंजीर्णतंरंकलेवरंशरीरंतस्यव्ययोरावणेनसहयुद्धंत्यागस्सग्माद्यशःर्कितंशरीरंदत्वायशोगृहीतः

।मत्यर्थःइतिपरिहृत्यलंपारः

परिसंख्येति एकं वस्तु प्रतिबिध्या परस्मिन् वस्तुनो नियमनं परिसंख्यालंकारः स्नेहेति स्नेहस्नेलादिस्निग्धद्रव्यं अनुरागश्च स्वांतेषु चित्तेषु चित्तं घयंतीति यस्यामुज्जायिनीपुत्र्यो श्रुतिः कर्णं वेदश्च वत्समार्गं वक्रिमाणं कौटिल्यं वक्राकारतोच महाकालइति तत्रैवख्यातं शिवलिंगं

परिसंख्यानिषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तुयंत्रणं स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वांतेषु न तन्भुवां यथावा विलंघ्यं यतिश्रुतिवर्त्मयस्यां लीलावतीनां नयनोत्पलानि बिभर्तियस्यामपि वक्रिमाणमेको महाकालजटा ध्वंचंद्रः आद्योदाहरणे निषेधः शाब्दः द्वितीयेत्यर्थः विरोधेतुल्यबलयोर्विकल्पालंघकृतिर्मता सधः शिरां शिवापापान्या नमयंतु महीभुजः अत्र संधि विग्रहप्रमाणप्राप्तयोः शिरश्चापन मनयो र्युगपदु पस्थितयो र्युगपत्कर्तुं मशक्ययोर्विकल्पः यथावा पतत्यविरतं वारि नृत्यं निचकलापिनः अद्यकां तः कृतो तो वादुःखस्यांतं करिष्यति प्रियसमागमश्चैनमरणमाशंसनीयं मरणे तु न प्रियसमागमसंभव इति तयो राशं सायां विकल्पः

इति परिसंख्यालंकारः संधि विग्रहप्रमाणेति संधि विग्रहयोः कर्तव्यता बोधकप्रमाणेत्यर्थः इति विकल्पः ७ ७ ७ ७ ७

बहूनामिति युगपत्भावो भवनं तद्भाजो बहूनां गुणो निबंधः वर्णनमिति यावत् समुच्चयालंकारः विभ्राणेति नायकं प्रतिदूत्या इयमुक्तिः हेमाधोत्वया हृदये विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं शाल्यं धारयंती विधुरिता विरहविकृता सा नायिका यद्विद्धाति तदा कर्ण्यतामित्यन्वयः किंत

बहूनां युगपद्भावभाजो गुणः समुच्चयः नश्यंति पश्चात्पश्यंति च भवद्विषः अविरोधेन संभावितयोगपदानां नाशादीनां गुणं समुच्चयः यथा वा विभ्राणा हृदये त्वया विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं शाल्यं यद्विद्धांति सा विधुरिता साधो तदा कर्ण्यतां शोते शुष्यति ताम्यति प्रलपति प्रम्लायति प्रेंखति भ्राम्यत्युल्लुठति प्रणश्यति गलत्युन्मूर्च्छति त्रुट्यति अत्र का सांचि क्रियाणां किंचित्कालभेदं संभवेऽपि शतपत्रपत्रशतभेदं न्यायेन यौगपद्यं विरहातिशयद्योतनाय विवक्षितमितिलक्षणानुगतिः

दित्यपेक्षायामाह शोते निद्राति ताभ्यतिग्लानिं प्राप्नोति प्रकंषेण म्लायति प्रेंखति बलति प्रणश्यति नेर्बल्यातिशयेन मृतप्राया भवति गलति खेदातिशयात् त्रुट्यति क्षीणा भवतीति कासांचित् शयनभ्रमणादीनां शतपत्रस्य कमलस्य पत्रशतं दलशतं

अहंप्राथमिकेति अहंपूर्विकेत्यर्थः अहंपृथग्गहंभूर्वमित्यहंपूर्विकास्त्रियामित्यमरः एककार्यान्वय एक कार्यसाधकत्वे सः समुच्चयात्
कारः अहमहमिकया परस्परगहंकारेण आभिजात्यं कर्तानत्वं समग्रं पुष्कलं प्रदानमिति प्रछन्नेगुप्तं गृहंप्रत्युपगतंऽर्थानिधौ ल

अहं प्राथमिकाभाजामेककार्यान्वयेपिसः कुलं रूपं वयोविद्याधनं च मदनं च यत्रैकः कार्यसिद्धिहेतुत्वेन प्रक्रांतस्तत्रान्येपियद्यहमहमिकया खलं कपोतन्यायेन तस्मिंस्त्रिंशद्वेति सोपिसमुच्चयः यथामदेआभिजात्यमेकं समग्रं कारणं तादृगेव रूपपादिकमपि तत्साधनत्वेनावतरतीति यथावा प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संग्रामविधिनिरुत्सेको लक्ष्म्या मनभिभवगंधाः परकथाः प्रियंकृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतैः श्रुतेत्यंता सक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति

श्रुतेः शास्त्रं
इति समुच्चया लंकारः

कर्मिकति • क्रमिकावासार्थं तद्विनिर्वाहः कारकदीपकनामालंकारः तदुक्तं सैवञ्चिआमुनकोषकारकस्य
निर्दिष्टकामिति रीतश्चक्रधृतिः इत्यादि साध्यं प्रस्तावितां हि अखिकन्त्यप्रभृणामुद्यतदंडे ह्यारि अधिकते ह्यंगानि रचना

क्रमिकैकशतानीन्तु नो भेदः कारकदीपकं गच्छत्यागच्छतिपुनः पांथ पश्यति सच्छति यथावा निद्रातिव्याप्ति
 भुक्तेच लभितुं च यं नोपायं न तं रास्तेदीव्यत्वध्वैर्न चायं गदितुं मवसरो भूय आयाहि याहि इत्येकह
 डैः प्रभूणाभ्यसहस्रानि तत्रैव धीरिगितान् ह्यारिदीवानस्मान् पश्यादिकन्ये सरसि कुरु कुरु गंगे गंगे
 आद्योदाहरणे श्रुतं तत्रैव नान्य कर्तृकारकस्य गमनादि धन्वयः द्वितीये तु अव्याहृतस्य प्रभु क
 र्तृकास्तुभ्य निद्रादिपक्षे नान्य कस्यानेकवाक्यार्थान्वयेन दीपककारकं दीपकं प्रथमं प्रभु च य
 प्रतिहृदीव

कृष्णारत्नानन्दनीनाम्नान्मिरुहकनी

नोपरमप्रसिद्धिं तद्वर्णनैः कदाचित् प्रत्यक्षं अभ्यर्त्तयामासुः । अतः अंतःपुरं अक्षैः पात्रे दीव्यति कीर्तनं भाषः पुनः स्वाभा
सादृश्यं मुग्धवर्त्तनीयं । नकारकदीपकालेनारः ७९, इति कारकदीपकालेनारः ७९,

समाधिरिति कारणान्तरसंनिधेर्वशात्कार्यरथसकृत्वं समाधिरलंकारः उत्कंठिता नायकसमीपंगतु मानमिति मानानिराकर्तुं मस्या-
पादयोः पतिष्यतो ममोपकारायादिष्ट्या भाग्येन देधनगर्जितमुदीर्णमुद्रुतमित्यन्वयः समुच्चयकारणानां तुल्यकक्षत्वमिदं तु तद्विपरीतमनु

समाधिः कार्यसौकर्यकारणान्तरसंनिधेः उत्कंठिताच्चतरुणी जगामास्ते च भानुमान् यथावा मानमस्या
निराकर्तुं पादयोर्मपतिष्यतः उपकाराय दिष्ट्येतदुदितं घनगर्जितं केमचिदारीष्वितस्य कार्यस्य कारणो
तरसन्निधानाद्यत्सौकर्येतत्सम्यगाधानात्समाधिः द्वितीयसमुच्चयप्रतिद्वंद्वी अयंसमाधिः तत्र बहूनां न
त्येकं समर्थानां खले कर्पोतिकान्यायेन युगपत्कार्यसाधनत्वेनावतारः अत्र त्वेकेन कार्ये समारीष्विते अन्य
स्य काकतालीयन्यायेनापतितस्य तत्सौकर्याधायकत्वमात्रं अत्रोदाहरणमुत्कंठितेति उत्कंठेव प्रियाभिसर्
णे पुष्कलं कारणं नाधकारामममपेक्षते अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभव इति न्यायान्न देवादापत
तात्वं धकारेण तत्सौकर्यमात्रं कृतमिति एवं द्वितीयोदाहरणं पियोज्यं

ल्यकक्षत्वमिति प्रतिद्वंद्वित्वं तत्रेत्यादिना दर्शितं

इति समाध्यलंकारः

७,

७,

प्रत्यनीकमिति बलवतः शत्रोः पक्षेपक्षांतः पार्श्वनिर्दीयेयः पराक्रमस्त्यत्यनीकं नामालंकारः अनीकप्रतिनिधिरूपत्वात् जैत्रेति उत्प-
त्ताभ्याम्वजयकारिनेत्रानुसारिणौकर्णौ अधःकृतौतिरम्कृतौ अवतंसतयातदुपरिस्थितत्वादधस्तात्कृतौचेतिश्लेषः ममेति भुविभुलोकम-
मरूपख्यातिं यो हतवानुतस्मिन्ननुप्रविष्टमनुरक्तं हृदयं यस्यास्तस्यानुप्रविष्टं हृदयं गायामितित्वायिमत्सरादिवग्वत्तुनिश्चितं

प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षेपराक्रमः जैत्रेनेत्रानुगौकर्णवित्पलाभ्यामधःकृतौ यथावा ममरूपकीर्तिमह-
रद्भुवियस्तदनुं प्रविष्टहृदयं यमिति त्वयिमत्सरादिव निरस्तदयः स्तर्गक्षिणौ निग्वत्तुतां मदनः एवं बलव-
ति प्रतिपक्षेप्रतिकर्तुं मशक्तस्य तदीयबाधनं प्रत्यनीकमिति स्थिते साक्षात्प्रतिपक्षेपराक्रमः प्रत्यनीकमि-
तिर्केमुतिकन्यायेनफलानि

निरस्तदयामदनस्ताक्षिणौतिक्षीणां करोतीत्यन्वयः अत्रमत्सरादिवेतिहेतुं शो-
क्त्यैक्षासत्वेपितद्धेतुकप्रतिपक्षसंबंधिबाधनं प्रत्यनीकालंकारस्यविचित्तोविषयद्वुतिबोध्यं अतएवमम्मटभट्टेरापित्वं विनिर्जितम-
नोभवरूपः साचसुंदरभवत्यनुरक्ता पंचभिर्युगपदेवशरैस्तातापयत्यनुशयादिवकामइत्कदाहृतं एवंचहेतूत्प्रेक्षयेवगतार्थत्वाच्चेदस-
लंकारोत्तरं भवितुर्महतीतिकस्यचिद्धचनमनोतयं केमुतिकेति तत्संबधिबाधनापेक्षया साक्षान्नाथनेविशेषादितिभावः ७

मध्विति भ्रमरैर्ध्वः २५। हायभधुप्रपास्वपद्वरयनिमीलनेनकुपितः सन्सुधांशोर्बिंबवलात्समाकृष्यतस्याकैःमध्यभागेकलंकंभव
माननोतीत्यन्यथः इतिभ्रतन्नीकालंकारः केमुत्प्रेनेति केमुत्यन्यायेनेत्यर्थः काव्येलंकाररूपार्थपत्तिःकाव्यार्थोपनिः दंडा

यथा महुं वतौघः कुपितः स्वकीयमधुप्रपापद्वनिमीलनेन बिंबं समाक्रम्य बलात्स्रधौघोः कलंकमकं
 क्रवमातनाति केमुत्थनार्थं सैसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते सजितस्त्वनुरवेनेंदुःकावार्त्तासरसीरुहां अत्र
 सङ्गत्यनेन पद्मानिधेनजिता नीनिविवक्षितं तथाच सौपियेनजितस्तनपद्मानिजितानीतिकिमुवक्तव्यमिति
 दंडापूर्विका न्यायेन पद्वरूपम्यार्थस्य सैसिद्धिः काव्यार्थापत्तिः तांत्रिकाभिमतार्थापत्तिव्यावर्त्तनाय काव्य
 ति विशोषणं यथावा अधरायमधीराध्यावं धुजीवप्रभाहरः अन्यजीवप्रभाहंतहरतीतिकिमहुतं स्व
 कीयं हृदयं तात्त्वानिर्गतौघोपयोधरो हृदयस्यान्यदीयस्य भेदनेकाकृपातयोः

पूपिकेति दंडाकर्षणे तद्वलं निवा मृपा नामाकर्षण यथाऽर्धसिद्धतद्दित्यर्थः व्यावर्तनायेति लक्ष्यतावा राणायेत्यर्थः अधरोयमिति बंधुजीवं बंधू
कपुष्पं तत्र भाहरः बंधूः इति नानाजीवो भाहरश्च संततक्षणे मयुक्तं के मुक्तिकन्यायस्य न्यूना र्थविषयत्वेनाधिकार्योपताव व्याप्तः यथा तवा

१
 प्रयादिदारिद्र्यस्थितभूपाहिजन्मनां शानैः सावितुरप्यग्रतमः स्यास्यत्यसंशयं अत्र शानैः शब्दमहिम्नारा जाग्रेदारिद्र्यस्थित्यपेक्षया सूर्योऽग्र
 तमो वस्थानंदुःशाकमेवेत्यवगतमपि न्यायसाध्यादापाद्यते ननु कैमुतिकन्यायं नति केनचिदुक्तं तत्रेदं वक्तव्यं केनचिदर्थे न तु ल्यन्याय
 त्वादर्थोतरस्यापत्तिरर्थोपत्तिरिति तदुक्तलक्षणमयुक्तं कावार्तोसरसिरुहामित्यादिकं मुत्यन्यायविषया र्थोपत्तावव्याप्तेः कैमुति
 कन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेन तु ल्यन्यायत्वाभावादापादनाप्रतीतिश्चेति न चान्नकैमुत्यन्यायताभात्रं न त्वलंकारत्वमिति युक्तं अ
 लंकारतत्वाभियुक्तानां प्राचीनानां शून्यहृदयताया अपामरेण संभावयितुमशक्यत्वात् लोकव्यवहारोऽपि कैमुत्यन्यायस्य च म
 त्कारित्वानुभवेन तेनैव न्यायेन तस्यालंकारतासिद्धेः इत्थंच त्वदुक्तार्थोपपत्त्युदाहरणे वक्ष्यमाणः संभावनालंकारेणोऽन्यैर्यद्य
 र्थोक्तौ च कल्पनमिति यद्यर्थान्तिशयोक्तित्वेनोक्तः यद्यर्थान्तिशयोक्तावापाद्यापादकयोर्विपरीतार्थविश्रान्तत्वमिहत्वापादकम्य
 सिद्धत्वमापाद्यस्य संभाव्यमानत्वमिति वैचित्र्यं तु तदवांतरभेदनायाः साधकं न तु तद्वाहिर्भूतताया इति न त गव्याप्तिशंकाऽतित्यलं
 बिस्तरैरेण इत्यर्थोपत्तिः समर्थनीयस्येति सगर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं काव्यलिङ्गमलंकारः अत्रोत्तरन्यासनागणावसमन
 र्थनापेक्षस्येति यदात्वर्थोत्तरन्यासप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्या सामान्यविशेषभावातिरिक्तत्वं निवेदयंतदानैः पादयन्तेति नदि

तिबोध्यं दुष्करविपयत्वात् दुर्लभात् अत्यन्तदुर्लभात् समर्थनापेक्षस्येत्यनतरमर्थस्य विशेषः नैय्यायिकेति नैय्यायिकाभिमतलिंगस्य लक्ष्यता वा
रणायेत्यर्थः भस्मोद्धूलनंति संबोधनं कृममस्त्विति विशेषः गिरिसुताकोतस्य शिवस्यालभ्यः प्राप्तादस्तदलंकारभूतं सापानपक्वे इ.

समर्थनीयत्वात् अर्थव्यकाव्यलिंगं समर्थनं जितोमिमंदकंदर्पमाच्चिन्नेर्गमिन्त्रिलोचनः अत्रकंदर्पज
घोपन्यासादुद्धृतावपयत्वात् समर्थनमापेक्षः तस्य मच्चिन्नेस्त्रिलोचनइति स्वातःकरणे शिवसमि
धानप्रदहीनं न समर्थनं काव्यलिंगं व्याप्तिधर्मतामापेक्ष नैय्यायिकलिंगव्यावर्तनाय काव्यविशे
षणं इदं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगं पदार्थहेतुकं यथा भस्मोद्धूलनमद्रमस्तु भवतैरुद्धाक्षमा
लेभुर्भस्मासौ पानपरपरे गिरिसुताकोतालयालंकृतं आद्यागधेन तोषितेन विभुना युष्यत्सप
र्यास्करवालो को छेदिनि मोक्षनामनिमहामोहे निलीयामहे अत्र मोक्षस्य महामोहत्वमप्रसिद्ध
मितितत्त्वमर्थतुल्यत्वात् लोको छेदिनीति पदार्थो हेतुः कच्चित्पदार्थवाक्यार्थपरस्परसापेक्षौ हेतुभावं भजंतः

त्यपि संबोधनं हेति हेन्य विभुना प्रभुणा शिवेन युष्माकं यास पर्यापूजातं सुखस्यान्त्रेकः प्रकाशस्तदुच्छेदके निलीयामहे वयमित्यर्थात्

चिकुरेति चिकुरप्रकरः कंवाकपाशाः विदुर्पीपंडितासादमयेती। अपुरस्कृतेन अनादृतेन पुरोभागे आनिहितेन च पदार्थश्च अने
कपदार्थश्च वपुरिति पुरापूर्वभिन्नकापि जन्मनिकचिदपि क्षणे भवंतं न प्रणतवान् इतीदं वपुरप्रः शरीरस्य प्रादुर्भावादनुमितं संप्रति न मन

यथावा चिकुरप्रकरजयति ते विदुषी मूर्खनियान् विभर्त्ति सा पशुनाभ्यपुरस्कृतेन तत्तुलना मिच्छतु
चामंगणकः अत्र चामरस्य दमयेती कुंतलभारसाम्या भावो विदुषी मूर्खनियान् विभर्त्ति भर्त्तिरोति वाक्यार्थः
पशुनाप्यपुरस्कृतेनेति पदार्थश्चेत्युभयं मिलितं हेतुः कचित्समर्थनीयार्थसमर्थनार्थे वाक्यार्थे प
दार्थो हेतुः यथावा वपुः प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरापुरांगेन कापि कचिदपि भवंतं प्रण
तवान् न मन्मुक्तः संप्रत्यहम तनुरग्रेष्य नतिमानितीचाक्षंतव्यं तदिदमपराधह्यमपि अत्र ताव
दपराधह्यं समर्थनीयं अस्पष्टार्थत्वात् तत्सर्मनं च पूर्वोपरजन्मनोरनमनाभ्यां वाक्यार्थभूता
भ्योऽक्रियते

नतिकुर्वन्मुक्तः अतनुरक्षरीरः अहमग्रेष्य नतिमानतिरहितः समर्थनीयं हेतुकथमेनोपपादनी

य अस्पष्टार्थत्वात् अस्पष्टहेतुकत्वात् ७, ७,

अत्र अनयोर्वाक्यार्थयोर्मध्ये द्वितीयवाक्यार्थः अत्रैव्यनतिमानिनिवाक्यार्थः अत्रापि अतनुत्वेऽपि नमन्मुक्तद्वयस्यावाक्यत्वादा-
हः अनेकपदार्थोवेति असौदेति तपस्यतीगुभोऽतिबहुवेयेणागतस्यहरस्यवर्णनं कपटेनयोर्बोद्धव्यमचारिणोर्वैपक्षस्यापनयने

अत्र द्वितीयवाक्यार्थः अतनुत्वमेकपदार्थहेतुः अत्रापि मंप्रतिनमन्मुक्तइति वाक्यार्थोनेकपदार्थोवाहेतुः
क्वचित्परस्परविरुद्धयोः समर्थनीययोरुभयोः क्रमादुभोहेतुभावंभजतः यथा असौढातत्कालोल्लस-
दसहभावस्यतपसः कथानांविस्मंभंश्च अचरसिकः शैलदुहितुः प्रमोदं वोदिश्यात्कपटबहुवेषापनयनेत्व-
राशौथित्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः अत्र शिवस्य युगपत्कृत्रिमब्रह्मचर्यवेषापनयनत्वरानन्दनु-
वर्त्तनेच्छयोर्विरुद्धयोः क्रमाद्विरिजातीघतपसोमहिष्णुत्वं तत्सल्लापकौतुकंचेत्युभावार्थहेतुत्वेननिबद्धे क्वचि-
त्परस्परविरुद्धयोरुभयोः समर्थनीययोरैकएवहेतुः

त्यागं त्वराशौथित्याभ्यां युगपदभियुक्त आक्रान्तः त्वराशौ-
थित्यहेतुगर्भकमेणविशेषणद्वयमाह तत्काले उल्लसन्प्रादुर्भवन्नसहभावादुःसहत्वमर्थान्तर्गौर्यायस्यतादृशस्यतपस असौढासह-
नासमर्थः शैलकन्यायाः कथानांविस्मंभेषुविश्वामेपुरसिकश्चेति ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिवेषः

१
जीयादिति अंबुधिस्तनयायालक्ष्म्या अधररसमास्वादयन्नमुगरिर्जीयुत्सर्वोत्कर्षणवर्नतां कीदृशाः समुद्रमथनंक्लेशं एवंविधांगनालाभात्स
फलंकलयन्जानन् एतदधरमाधुर्यसत्यमृतस्य वयं यथ्याद्विफलंचकलयन्नित्यर्थः हे गोदावरीत्यत्रार्णवमध्येत्यादिब्रह्मविशेषणस्य सनंश्चे
षारख्यागुणइतिजयदेवेनोक्तमित्यन्वयः तावकतटोद्देशोत्वदीयतीरभूमौ कलिंगारख्यः कविः बहूनां देशानां दर्शने सहचारिणीं विरक्तिं मु

यथा जीयादंबुधितनयाधररसमास्वादयन्नमुगरिरिंसं अंबुधिमथनंक्लेशंकलयन्नविफलंचसफलंच अत्रविफल
त्वसफलत्वकलनयोरुभयोर्विरुद्धयोरैकएवांबुधितनयाधररसास्वादोहेतुः इदंकाव्यालिंगहेत्वलंकार इति केचिद्व्याजहुः
हे गोदावरिदेवितावकतटोद्देशो कलिंगः कविर्वाग्देवींबहुदेशदर्शनसखीत्यत्काविरक्तिंगतः एनामर्णदमध्यसुप्तमु
रभिन्नाभीसरोजासनं ब्रह्माणं गमय शितौ कथमसावेका किनी स्थास्यति इत्यत्र ब्रह्मणः प्रापणं कथं गोदावरीकर्त्त
व्यमित्यसंभाविनीयार्थोपपादकस्मार्णवमध्येत्यादितद्विशेषणस्य न्यसनंश्चेषारख्यागुणइति

क्तिं एनां सरस्वतीं ब्रह्माणं प्रतिगमयन्नयेति संबंधः कीदृशं अर्णवमध्ये स्फुटो यो सुरभिन्मुरारिस्तन्नाभिकमलस्थं श्लेषोऽविघटमानो
त्यत्राकारप्रश्लेषः अविघटमानस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्य घटक उपपादको षोऽर्थस्तस्य वर्णनं श्लेषारख्यागुण इत्यर्थः ७

पदार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकं पदार्थवाक्यार्थतिङ्ङः प्रतीयमानोर्थः व्यंग्योर्थः प्रतिनिर्देशात्वादिति निर्दिश्यते उच्चार्यदतिनिर्देशं च० टी०

श्लेषाविघटमानार्थघटकार्थस्यवर्णनमिति श्लेषलक्षणा मिति च जयदेवेनोक्तं वस्तुतस्त्वत्रापि पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमेव तद्भेदकाभावात् ननु साभिप्रायपदार्थवाक्यार्थविन्यसनरूपात्परिकरात्काव्यलिङ्गस्य किं भेदकं उच्यते परिकरेपदार्थवाक्यार्थबलात्प्रतीयमानार्थोवाच्योपस्कारकतांभजतः काव्यलिङ्गेतुपदार्थवाक्यार्थविवहेतुभावंभजतः ननु यद्यपि स्वरवालोकोच्छेदिनीत्यादिपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणेअग्रे व्यनतिमानित्यादिवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणेचपदार्थवाक्यार्थविवहेतुभावंभजतस्तथापि पशुनाप्यपुनरुक्ततेनेतिपदार्थहेतुकोदाहरणेमच्चित्तेस्तित्रिलोचनइतिवाक्यार्थहेतुकोदाहरणेचप्रतीयमानार्थस्यापिहेतुकोद्यनुप्रवेशोद्वयते पशुनेनेतिह्यविवेकत्वाभिप्रायगर्भं विदुषीत्यस्यप्रतिनिर्देशात्त्रिलोचन इतिचकंदपदाहकतृतीयलोचनत्वाभिप्रायगर्भकंदर्पजयोपयोगित्वान्तस्य

शःशब्दः तेन विपरीतार्थकशब्द

त्वादित्यर्थः तस्य तादृशतृतीयलोचनत्वस्य तथाचोभयस्यपरिकरालंकारसत्वात्काव्यलिङ्गोदाहरणत्वमनुपपन्नमिति भावः ७, ७

तयोः पशुनेत्याद्युक्तौ दाहरणयोः तदुत्थापितं परिकरं पपादितं व्यंग्यस्य हेतुकोटावेवानुप्रवेदादिति भावः एतदेव विवृणोति प्रतीयमानेति वाच्यस्यैवेत्येव करस्मृत्विषयं व्यंग्याद्धारकत्वं न हीत्यादिना विवृतं तदमग्रमर्थः यदि पश्वादिपदव्यंग्यं के शपाशसाम्याभावादेरर्थस्य साक्षादुपपादकस्यात्तदात्र परिकर एव स्यान्न काव्यलिङ्गं न त्वेवमस्ति पशुपदप्रतीता विवेकित्वमात्रेण साम्याभावस्योपपादना संभवात् किंतु तद्विशिष्टपशुपुरस्क

सत्यं तथापि तनयोः परिकर एव किंतु तदुत्थापितं काव्यलिङ्गमपि प्रतीयमाना विवेकविशिष्टेन पशुनाप्यपुरस्कृतत्वस्यानेकपदार्थस्य प्रतीयमानकंदर्पदाहकतृतीयलोचनविशिष्टस्य शिवस्य चित्तसन्निधानस्य च वाक्यार्थस्य वाच्यस्यैव हेतुभावात् न हितयोर्वाच्ययोर्हेतुभावेताम्याप्रतीयमानं मध्ये किंचिद्दूरमस्ति यथा सर्वाशुचिनिधानस्य त्यादिपदार्थपरिकरो दाहरणे सर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिनानेकपदार्थेन प्रतीयमानं शरीरस्यासंरक्षणीयत्वं तथा च वाक्यार्थपरिकरो दाहरणे पर्यायोक्तविधया तत्तद्वाक्यार्थेन प्रतीयमानं नाहं व्यास इत्यादितस्मात्पशुनेत्यत्र त्रिलोचन इत्यत्र च प्रतीयमानं वाच्यस्यैव पदार्थस्य वाक्यार्थस्य च हेतुभावोपपादकतया काव्यलिङ्गस्यांगमेव

तत्त्वाभाव एव साक्षादुपपादक इति तर्कोऽपि निविष्टव्यंग्यं काव्यलिङ्गरूपस्य तस्या व्यंग्योत्तरं नोक्तकाव्यलिङ्गगम्यमर्थोपपादकमस्तीति निराबाधमेव काव्यलिङ्गमिति ननु स्वयमन्योपपादकस्य काव्यलिङ्गस्याप्युपपाद

कं कदृष्टमित्यादां कयोदाहरति

यत्त्वन्नेति एतल्लक्ष्मीपालंकारे प्रागुदाहृतं अनेकवाक्यार्थहेतुकेति पूर्वपादत्रयवाक्यार्थत्रयस्य चतुर्थपादार्थहेतुत्वमिति ज्ञेयं हेतुभाषोप
पादकानीति इंदीवररथनेत्रसमानकांतित्वविनापटांदरिवतददर्शनस्यैवगतकांतासादृश्यविनोदामहिष्णुत्वेहेतुत्वासंभावादिति भावः

यथा यत्त्वन्नेत्रसमानकांतिसलिलेमग्नं तादं दीवन्मृत्युनेकवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे त्वन्नेत्रसमान
कांतीत्यादिकानि इंदीवरशशिहंसविशेषणानि तेषां वाक्यार्थानां हेतुभाषोपपादकानीति तत्र वाक्यार्थहेतुक
काव्यलिंगे पदार्थहेतुककाव्यलिंगमंगमिति न तयोः काव्यलिंगोदाहरणत्वे काचिदनुपपत्तिः उक्तिरर्थान्तरन्या
सः स्यात्सामान्यविशेषयोः हनुमानब्धिमतरदुर्करं किं महात्मनां गुणवद्भूतु संसर्गाद्यातिस्वल्पोपि गौरवं
पुष्पमालानुषंगेन सूत्रं शिरसि धार्यते सामान्यविशेषयोर्हयोरप्युक्तिरर्थान्तरन्यासस्तयोश्चैकं प्रस्तुतं
अन्यदप्रस्तुतं भवति ततश्च विशेषि प्रस्तुते तेन सहा प्रस्तुतसामान्यरूपस्य सामान्ये प्रस्तुते तेन सहा प्रस्तुतविशेष
रूपस्यार्थान्तरस्य न्यसनमर्थान्तरन्यासइत्युक्तं भवति तत्राद्यस्य द्वितीयाद्धमुदाहरणं द्वितीयस्य द्वितीयश्लोकः

समाहितमर्थमुपसंहरति इतीति तयोः पशुनापीति मच्चित्ते स्तीत्येतयोः

इति काव्यलिंगालंकारः

७३

७३

१२२

प्रस्तुतव्यञ्जकतयेति अप्रस्तुताभिधानंयुज्यतंइत्यनुषज्यते एवमग्रेषु विश्वेति खलस्यविश्वस्तथातत्त्वोदोषः स्वस्थेवन धात्र्यभर्पति यते। दो
राणोकोपकारकः॥ सिंहनिद्रापहारी नवतरुभंगजन्यध्वनिः करिणोवधाययथेत्यर्थः तददर्शनात् उपमानत्वाददर्शनात् ननु ॥ हातुरुषाकृतिरि

नन्वयंकाव्यलिङ्गान्मातिरिच्यते तथाहि उदाहरणद्वयेष्वप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषयोरुक्तिः प्रस्तुतयोर्विराडपमा
मान्ययोः कथमुपकरोतीति विवेक्तव्यं नहिसर्वथैव प्रस्तुतानन्वयप्रस्तुताभिधानंयुज्यते न तावदप्रस्तुतं
प्रज्ञासायामिव प्रस्तुतव्यञ्जकतया प्रस्तुतयोरपि विशेषसामान्ययोः स्वशब्दोपात्तत्वात् नानुमानालंकारद्वव
प्रस्तुतप्रतीतिजनकतया तद्वदिह व्याप्तिपक्षधर्मताद्यभावात् नापि दृष्टान्तालंकारद्वव उपमानतया विस्र
धघातदोषः स्ववधायखलस्यवीरकोपकरः नवतरुभंगध्वनिरिवहरिनिद्रातस्करः करिणइत्यादिषु सामा
न्येविशेषस्यापमानत्वदर्शनेपि विशेषे सामान्यस्य कचिदपि तददर्शनात् उपमानतया तदन्वये सामंजस्या
प्रतीतिश्च तस्मात् प्रस्तुतसमर्थकतयेवा प्रस्तुतस्योपयोगइहापि वक्तव्यः

वगंभीरेयमस्याकृतिरित्यादौ सामान्य

स्याप्युपमानतादृष्टेत्यरुचैराह उपमानतेति इवाद्यभावात्तात्पर्याभावाच्च उपमानतयाऽन्वयस्य सामंजस्येनाप्रतीतेरित्यर्थः इहापीत्यपि नाकाव्य

लिङ्गनमुच्यते

प्रतीतिवैभवात् प्रतीतिदार्ढ्यरूपप्रयोजनवशात् प्रयोजनस्यापि हेतुत्वविवक्षयापंचमी उक्तवैलक्षण्यमुदाहरणनिष्ठतयादरीयति न हीत्यादिनाव्यलिङ्गोदाहरणे ध्रुव अथेत्याद्यर्थोतरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनार्थित्वं न ह्यस्तीति संबंधः च० टी०

ततश्च वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमेवात्रापि स्यान्न त्वलंकारोतरस्यावकाश इति चेत् न अत्र केचित्समर्थनसापेक्षस्यार्थस्य समर्थने काव्यलिङ्गं निरपेक्षस्यापि प्रतीतिवैभवात् समर्थनेऽर्थोतरन्यासः न हियत्वन्नेत्रसमानकांतीत्यादिकाव्यलिङ्गोदाहरणे ध्रुव अथोपगूढे शरदांशशार्किके प्राहृद्योशांततडित्कटाक्षा कासांनसौभाग्यगुणोंगनानां नष्टः परिभ्रष्टपयोधराणां

शरदांशशार्किके उपगूढे आलिङ्गिते सति अथानंतरं शांतास्तडिद्रूपाः कटाक्षायस्थाः सा प्राहृद्ययौ गतवती उक्तं विशेषरूपमर्थसामान्यरूपेणार्थान्तरेण समर्थयति परिभ्रष्टपयोधराणां कांसामंगनानां सौभाग्यगुणो न नष्ट इति पयोधराः कुचो मेघाश्च

दिवाकरादिति कुमारसंभवे हिमालयवर्णनं गोहिमालयः समत्वं मदीयनावुद्धिः शिरोमस्तकं शिखरं च समर्थनार्थित्वं स

नदिवाकराद्भक्षति यो गुहासुलानं दिवाभीतमिवाधकारं क्षुब्धेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमु
च्चैः शिरसामतीव इत्याद्यर्थोतरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनापेक्षत्वमस्तीति वस्तुनस्तु
प्रायोवादोऽयं अर्थोतरन्यासेऽपि हि विशेषस्य सामान्येन समर्थनानपेक्षत्वेऽपि सामान्यविशे
षेण समर्थनमपेक्षत एव निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन बहूनामप्यसाराणां संयोगः का
र्यसाधक इत्यादि सामान्यस्य तृणैरारभ्य तैरज्जुस्तयानां गोपिबध्यत इत्यादिसं प्रतिपन्न
विशेषावतरणं विना बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वासंभवात्

मर्थनापेक्षत्वं अयं अर्थोतरन्यासे समर्थनापेक्षत्वरूपः सामान्यस्येत्यस्य बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वासंभवादित्यनेनान्वयः

७

७

नन्वेवमप्यर्थान्तरन्यासेकंचिदेवसमर्थनापेक्षां काव्यालिंगेतु सर्वत्र सेत्येस्तः भेदइत्याशंक्याह किंचेति कविकुलक्षुण्णत्वेन कविसमूहाभ्यस्त

किंच काव्यालिंगेऽपि न सर्वत्र समर्थनसापेक्षत्वनियमः चिकुरप्रकराजयंति त इत्यत्र तद्
भावादुपमानवस्तुवर्णनीयसाम्याभावेन निंदायाः कविकुलक्षुण्णत्वेनात्र समर्थनापे
क्षाविरहात् न हितदास्यदास्यपि गतोधिकारितानशारदः पार्वणशार्वरीश्वर इत्यादि
षु समर्थनं दृश्यते न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्फना अप्रतीकारपारुष्याः स्त्री
भिरेव स्त्रियः कृताः इत्यादिकाव्यालिंगविषयेषु समर्थनापेक्षाविरहोऽपि अप्रतीकारपारु
ष्या इत्यादिना समर्थनदर्शनाच्च

त्वेन तदास्यदास्येन लसुखदास्ये पर्वणि पूर्णिमायां भवः पार्वणः
शार्वरीश्वरश्चंद्रः न विषेणे, त्यादेः स्त्रियः कृता इत्यनेनान्वयः अपितु स्त्रीभिरेव यतः प्रतीकाररहितं पारुष्यं क्रौर्ध्वयासांतथाभूताः

उभयतः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थनापेक्षायाभपितदास्यदास्यपीत्यादौ तदभावात् न विषेणे त्यादावपेक्षा विरहं हि समर्थनसत्त्वानु
अप्रकृतेनेति आद्यमहात्मनां सर्वस्मिन्कारत्वेनाप्रकृतेन सामान्येन ह नूतमदब्धितरणस्य प्रकृतविशेषस्य समर्थनं द्वितीयमुप्यमा
लासूत्रवृत्तांतेनाप्रकृतेन विशेषरूपेण प्रकृतस्य गुणवत्संगप्रयुक्तपूज्यत्वस्य सामान्यरूपस्य समर्थनमित्यर्थः यदुच्यत इति

नहि तत्र स्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावप्रतिपादनं समर्थनसापेक्षं प्रसिद्धत्वात् तस्मादुभयतो व्यभिचारात् समर्थ
नापेक्षसमर्थनेकाव्यालिङ्गं तन्निरपेक्षसमर्थनेऽर्थोत्तरन्यास इति न विभागः किंतु समर्थसमर्थकयोः सामा
न्यविशेषसंबंधेऽर्थोत्तरन्यासस्तद्विस्तरसंबंधेकाव्यालिङ्गमित्येव व्यवस्थाधारणीया प्रपञ्चश्चिन्तनीमासायाद्
ष्टव्यः एवमप्रकृतेन प्रकृतसमर्थनमुदाहृतं प्रकृतेनाप्रकृतसमर्थनं यथा यदुच्यते पार्वतिपापवृत्तयेन
रूपमित्यव्यभिचारितद्वयः तथाहितैशीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशातां गतं

हे पार्वतिरूपं आकृतिर्सादर्यं पापवृत्तये दुष्टान् चरणान् भवतियत्राकृतिस्त्रिगुणान्वसंतीति न्यायादित्यदुच्यते तद्वचनमव्यभिचारि
यथार्थं तथाहि उदारं रमणीयं दर्शनं यस्यास्तथाभूते पार्वतितवशीलं आचरणं तपस्विनामप्युपदेशात्पतां प्राप्तमिति प्रकृतेन विशेषेणा
प्रकृतस्य सामान्यस्य समर्थनं

दानमिति दानं वितरणं मदजलं च जलैरुदकैः जडैश्च लडयोरभिदात् अधिस्तुदे आक्रांते सति विद्यमानगतिः सगतिकः बुद्धिमां
 श्वकः आसितुं क्ष्यातुं उत्सहेत शक्रुयात् अस्मात् भिमंक्षोर्मज्जनं कर्तुं मिच्छोर्देति नो गजस्य कटो गंड एव कटाहस्तस्य तटादप्रादलीनां
 पटलैः समूहेः परितो मंक्षशीघ्रं उद्यति उत्पतितमित्यन्वयः अत्रापि पूर्वार्द्धे अक्तमप्रकृतसामान्यमुत्तरार्द्धे केन प्रकृतै न विशेषेण

यथा ॥ दानं दंदत्यपि जलैः सह साधिरुदे को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत यद्धंति नः कटकटाहनटाग्निमं
 क्षोर्ध्वं दपाति परितः पटलैरलीनां यस्मिन् विज्ञेयविशेषाः सविकस्वरः सनाजिग्योमहांतो हि दु
 दुर्धर्षाः सागरा इव

समर्थितम् इत्यर्थोतरन्यासालंकारः यस्मिन्निति यस्मिन्काव्ये इत्यर्थोत्तरं निबध्यत इति शं
 षः समर्थ्यसमर्थकभावापन्नत्वं तु न लक्षणे निवेदनीयं तद्धिना च मत्कारभावेन च मत्कारित्वविशेषेणैव श्यवक्तव्ये नैवानिति प्रमं
 गात् एवमेवार्थोतरन्यासलक्षणे पिबोध्यम् सनेति सप्रकृतौ राजानजिग्येन जितोऽर्थोत्परेरिति विशेषः प्रकृतः तत्समर्थनं महा
 तो हि दुर्धर्षा अनक्रमणीया इति सामान्येन तस्यापि सागरा इवेति विशेषोपपमयेति होयं

प्रसिद्धैरल्पत्वात्तत्रापारितोषो बोध्यः यथा कथंचिदिति महता मनाक्रमणीयत्वस्यातिप्रसिद्धत्वेन तत्समर्थनापेक्षा भावाच्चंद्रालोकगतमेत

यन्नकस्यचिद्द्विशेषस्य समर्थनार्थं सामान्यं विन्यस्य तत्प्रसिद्धावपि अपरितुष्यता कविना तत्समर्थनाय पुनर्विशेषांतरमुपमानरीत्या र्थांतरन्यासा विन्यस्य ते तत्र विकस्वरालंकारः उत्तरार्धे यथा कथंचिदुदाहरणं इदं तु व्यक्तमुदाहरणं अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य हि मंनसो भाग्यविलोपि जातं एकोहि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीदोः किरणेष्विवांकः इदमुपमानरीत्या विशेषांतरस्य न्यसने उदाहरणं अर्थांतरन्यासविधया यथा कर्णारुंतुदमंतरेण रणितं गाहस्वकाकस्वयं माकंदं मकरंदं शालिनमिह त्वां मम हे कौलिकं धन्यानि स्थलवे भवेन कतिचिद् स्तूनिकस्तूरिकां नैपालाक्षितिपालभालपतिते पंके न शंकेतकः मालिन्यमञ्जराशिनोर्मधुलिटुकलं कौधेनो मुखे तु तव दहकृतिलकाजनाभां दोषावितः क्वचन मे लनतौ गुणत्वं वक्तुर्गुणौ हि वचसि भ्रमविप्रलेभौ

असमंजसमिति भावः इदं वक्ष्यमाणं व्यक्तमिति गुणसमुदाये एकस्य दोषस्यानाकलनमनतिप्रसिद्धतया समर्थनापेक्षामिदो

रित्यादिबिदोषेणं समर्थ्य तद्व्यत्यतः सुकटमित्यर्थः कर्णंति हेकाककर्णयोरकृतुदं पीडा ज नकराणितं द्रवितं अंतरेण विना स्वयं मकरंदः
पुष्परसस्तच्छालितं माकंद माग्नदृक्षंगाहस्य आश्रय इहाम्नतरीत्वावयं का किल मन्महे जानीमहे यतः स्थलवैभवेन स्थानमाहात्येन क
तिचिद्द्वस्तूनि ध न्यानि भवन्तीति सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनं अत्रापि तदाकांक्षायां विशेषरूपमर्थो तरं न्यसति नैपालभू
मिपालस्य भालेपानितेपंके कस्तूरिकांको नशंकेतापितु सर्वइति मालिन्यमिति मधुलिट् भमरः कलंकश्चेत्तौ अञ्जनादिना नो नो लि
न्यं धत्तः कुरुतः तव मुखेतु दृक्चतिलब्धं अगंचतयो राभांशो भां धत्त इत्यनुपज्जते अञ्जनाभेइति पाठे द्वितीयाद्विचनं उक्तमर्थ
सामान्येन समर्थयति दोषावपि क्वचित् नैल्लगतो मिथो मिलनात् गुणत्वं इतः प्रामुतइति कथमेतत्तत्राह हियतः पत्तुर्न वसिभ
मविप्रलंभो भ्रांति प्रतारणे गुणो भवतः घटयति घटाभावं निर्णयि परप्रतारणाय घटोस्तीति प्रयुक्ते वाक्ये प्रमाजनकत्वात् तयो ग
णत्वमिति भावः इति विकस्वरालंकारः ७, ७, ७,

पल्लिमिलिभानः

इति विदुषां वार्ताः

8

52

9

9

प्रौढोक्तिरिति उत्कर्षस्याहेताबुत्कर्षहेतुत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः कलिंदजा यमुना स्तोमः समूहः मेचकाः श्यामाः रोहणे उद्भवे कल्पेति
एष राजा कल्पवृक्षादीनां क्रमेण रजोभरादिभिः पञ्चभिर्भूतैरचित इत्यन्वयः धनदः कुबेरः शंखो निधिविदोषः रजोभरः परागसमूहः पयोदुः

प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं कच्चाः कलिंदजा तीरतमालस्तोममेचकाः कार्यतिशया हेतौ
नंद्धेतुप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः यथा तमालगतनैल्यातिशया हेतौ यमुना तटरोहणे तद्धेतुत्वप्रकल्पनं
यथा वा कल्पतरु कामदोग्रीचिंतामणिधनदशंखानां रचितोरजोभरपयस्तेजः श्वासांतरांब
रैरेषः अत्र कल्पवृक्षाद्यैकैकवितरणानि शायिवर्णनीयराजवितरणातिशया हेतौ कल्पवृ
क्षपरागादिरूपपञ्चभूतनिर्मितत्वेन तद्धेतुत्वप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः

रमाकाशं अतिशयायाः त्रिमवितरणेनान्वितं अहेतौ पञ्चनिर्मितत्वे इति सामानाधिकरण्येनान्वयः इति प्रौढोक्तिः ७

गंधश्वासः प्रसिद्धः अंतरांबरं शंखाभ्यंत

संभावनेति ऊहस्तर्कः कस्तूरिकेति अहं यदि सृष्टिकर्ता स्यात् तद्वत् कस्तूरिका मृगाणां मंडादखिलं गंधस्त्वंगुणमादाय खलजिह्वा
यां निवेशयिष्यामीत्यन्वयः इति संभावना किंचिदिति कस्याचिदर्थस्य मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याभूतार्थोत्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसिति

संभावनायदीत्थं स्यादित्यूहो न्यस्य सिद्धये यदि शेषो भवेद्दुक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव य
थावा कस्तूरिका मृगाणां मंडाद्गंधगुणमखिलमादाय यदि पुनरहं विधिः स्यात् खलजिह्वायां
निवेशयिष्यामि यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमतिशयोक्तिर्भेदइति काव्यप्रकाशकारः किंचिन्मि
थ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थोत्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यावशये त्वस्वजं वहन् अत्र वेद्याव
शीकरणस्यात्यंतासंभावितत्वसिद्धये गगनकुसुममालिकाधारणरूपार्थोत्तरकल्पनं मिथ्या
ध्यवसितिः

रत्नंकारः वेद्यामित्युदाहरणं स्वस्वजंगगनमालां अत्र खपुष्पमालाधारणमिव वेद्यावशीकरणमिति निर्दशनापि बोध्या

अस्यैति पगर्वधरया परार्द्धसंख्यामतिक्रान्तया लक्षाकृता उपलक्षिताः प्रज्ञाचक्षुषा अंधेनावेक्ष्यमाणं श्रुता बधिरश्राव्याश्चैतिकर्मधारयः कलयताकुर्वता प्रकरणे समूहेन कूर्मरमणीकळपी रोधसितीरे मिथ्याध्यवसितेरित्यस्य भेदइत्यत्रान्वयः कल्पनाविच्छिन्निविशेषेण कल्पनाप्रयुक्तविच्छित्तिविशेषेण कल्पनात्मनेति पाठे कल्पनास्वरूपेणेत्यर्थः उपधेयसंकरेषु पाधेरसंकरात् विच्छित्तिविशेषेण

यथावा अस्य क्षोणिपतेः परार्धपरया लक्ष्मी कृताः संख्यया प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणबधिरश्राव्याः किलाकीर्तयः

गीयंते स्वरमष्टमं कलयता जाते न बंध्यादरा न्मूकानां प्रकरणे कूर्मरमणी दुग्धोदधे रोदसि अत्राद्योदाहरणं निदर्शनागर्भं द्वितीयं तु शुद्धं असंबंधे संबधरूपातिशयोक्तिर्तौ मिथ्याध्यवसितैः किंचिन्मिथ्यात्वसिध्यर्थं मिथ्यार्थोत्तरकल्पनात्मनाविच्छित्तिविशेषेण भेदः

तिचतस्यैव विशेषणं विच्छित्तेर्विशेषोऽयस्मादिति विच्छित्तिविशेषोऽयं न व्यावर्तयतीति वाव्युत्पत्तैः एतेन प्रोदोत्तयेव गतार्थतामाचक्षाणा निरस्ता वैदितव्याः न च मिथ्याध्यवसिते रलंकारांतरत्वे हरिश्चंद्रेण संज्ञाः प्रगीता धर्मसूनुना खेलं लिमिच्छन् प्रोत्संगे मातर्गंगे गुणास्तवेत्यादौ हरिश्चंद्रादिसंबंधाद्गुणानां सत्यता प्रतीतेः सत्याध्यवसितिरपि तथा स्यादिति वाच्यं सत्यता प्रतीत्यर्थं कस्याप्यर्थस्य कविप्रतिष्ठा कल्पितत्वाभावेन दृष्टमात्रेणालंकारताया असंभवात् कविप्र

तिभामात्रकल्पितां अर्थाः कांश्च्ये अलंकारपदार्थमप्यदमिति विषमालंकारप्रकरणे त्वयैवाभिधानादित्यलंबित्तरेण इति मिथ्याध्यवसितिः प्रस्तुत इति ललितमिति लक्ष्यनिर्देशः निर्गत इत्युदाहरणं दाक्षिण्येत्यादिकप्रत्ययान्त्रचतुष्टयं नायकविशेषणं दाक्षिण्यं अनुरोधशीलत्वं तज्ज्यापारेति

वर्ण्यस्याहृण्यं दृत्तांतप्रतिबिंबस्य वर्णने ललितं निर्गते नोरसंस्तुनेषां चिकीर्षति प्रस्तुते धर्मिणि यो वर्णनीयो दृत्तांतस्तमवर्णयित्वा तत्रैव तत्प्रतिबिंबरूपस्य कस्यचिदप्रस्तुतदृत्तांतस्य वर्णने ललितं यथा कथंचिद्दाक्षिण्यसमागततत्कालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनाथिकांतरासक्तनायकान्जनार्थं सखीप्रेषयितुकामानाथिकामुद्दिश्य सख्यापचनेन तद्व्यापारप्रतिबिंबभृतगतजलसेतुबंधवर्णने नेयमप्रस्तुतप्रदर्शना प्रस्तुतधर्मिकत्वात् नापि समासोक्तिः प्रस्तुतदृत्तांतवर्ण्यमाने विशेषणसाधारण्येन साख्येण वा अप्रस्तुतदृत्तांतस्फूर्त्यभावात् अप्रस्तुतदृत्तांतादेव सख्येणादिह प्रस्तुतदृत्तांतस्य गम्यत्वात् नापि निदर्शना प्रस्तुता प्रस्तुतदृत्तांतयोः शब्दोपात्तयोरैक्यसमाशेषत्वस्याः समुन्नेषात्

सखीप्रेषणरूपनाथिकाव्यापारसरूपेत्यर्थः साख्यं चात्र नेरर्थक्यं क्लृप्तालंकारैर्बतर्भावमाशंक्य निराकरोति नेयमित्यादिना प्रस्तुताप्रस्तुतेति तथाच प्रकृतैः प्रस्तुतदृत्तांतस्यैकस्यैवोपादानान्निदर्शनानन्युक्तैति भावः

कुतो न घटते तच्चाह अत्र प्रसक्त इति एतच्च भ्रमरा संव्यत्व इत्यस्य विशेषणं भ्रमर निरासकरणं स्यात्ति च कर्णं चापलमात्रस्येत्यस्य कौडीकारः त्वार्थे न मम भेदाध्यवसायः अत्र स्तुत संबोधनादिति आदिना सा रूप्य निबंधन प्रस्तुतवाक्यार्थावगतिपरिग्रहः अत्रापि ललितः

अत्र स्तुतं वारणस्य भ्रमरा संव्यत्वे कर्णं चापलमात्रस्य भ्रमर निराकरणं हेतुत्वसंभवेऽपि रसनाविपर्ययांतः शून्यकरत्वयोर्हेतुत्वासंभवेन भद्रस्य प्रत्युत तत्संव्यत्व एव हेतुत्वेन च रसनाविपर्ययादीनां तत्र हेतुत्वान्वयार्थं वारणपदस्य दुष्प्रभुरूपविषयकौडीकारेणैव प्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात् एवं सत्यपि यद्यत्र प्रसक्त संबोधनादिविच्छिन्ना विरोषान्त्राप्रस्तुतप्रशंसायाः अतिशयोक्तितो भेदो घटते तदात्रापि प्रस्तुतं धर्मिणं स्वपदेन निर्दिश्य तत्राप्रस्तुतवर्णना रूपस्य विच्छिन्निविशेषः सद्भावात्ततो भेदः स्तुतरां घटते पश्य नीलोत्पलद्वंद्वान्निस्सरंति वापीकापि स्फुरन्ति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्मेत्यादिषु तु प्रस्तुतस्य कस्यचिद् धर्मिणः स्ववाचकैः नानिर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेवैतेन गतजलसेतुबंधवर्णनादिष्वसंबंधे संबंधानि शायोक्तिरस्त्विति शंकापिनिरस्ता

लंकारोऽपि वर्णना रूपस्येति चमत्कारिता रूपाया विच्छिन्ने तत्तदबल्लेदकवर्णना रूपत्वभिरगामि प्रायः कस्यचित् नेत्रद्वंद्वदेः स्ववाचकैर्ननेत्रादिपदेन अनिर्दिष्टत्वात् अप्रतिपादितत्वात् अतिशयोक्तिरस्तीति अतिशयोक्तिरवासीत्यर्थः

नत्प्रसंगात् संबोध्यत्वाच्चारयितुत्वयोरसंबंधापिसंबंधवर्णनादनिशायोक्तिमात्रप्रसंगात् अलंकारांतरं कस्त्वमित्याहावप्रस्तुतप्रशंसा प्रकृतैर्तुलकितमिति तत्प्रतिबिंबेति प्रस्तुतार्थस्येत्यर्थः आदौ पूर्वार्द्धे विषमेति स्वमतिस्तूर्यवंशायो

तथा सति कस्त्वं भोः कथयामीत्यादावपि तत्प्रसंगात्सा रूप्यनिबंधनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिरूपविच्छिन्निविशोपालंकारांतरं कल्पनं त्विहापितुल्यं तस्मात्सर्वालंकारविलक्षणमिदं ललितं यथावा कस्तूर्यं प्रभवो वंशः कच्चात्पविषया मतिः तितीर्षु दुस्तरं मोहादुपेनास्मि सागरं अत्रापि निदर्शनाभातिर्निकार्या अल्पविषयया मत्यास्तूर्यवंशं वर्णयितुं मिष्ठुरहमिति प्रस्तुतवृत्तानुपन्यासान्नत्प्रतिबिंबभूतस्य उडुपेन सागरं तितीर्षुरस्मीति अप्रस्तुतवृत्तानुपन्यासान्नत्प्रतिबिंबभूतस्य उडुपेन सागरं तितीर्षुरस्य गम्यमानत्वात् यथावा

रत्यंताननु रूपत्वस्येत्यर्थः तात्पर्यस्य सादृशमतिकरणकस्तूर्यवंशवर्णनेच्छाभिप्रायस्य

अनायीति नलंप्रतिदमयत्याउक्तिः हेनल अधनयाकतमोदेशः वसंतमुक्तस्यवनस्य दशामनाथिप्रापितः त्वयिप्राप्तसंकेततयाकृता
र्थसंज्ञानामपिअनेनअल्लक्षणैर्जननेननश्राव्यानश्रद्धाणाहोअपितुश्रद्धेयैति अत्रचतादृशवनदशारूपस्याप्रस्तुतार्थस्यप्रस्तुतेदेशोक्तथ
नात्यस्तकतवृत्तांतस्योक्तरूपस्यप्रतीतिः नचात्र गण्डलीला मितिबल्यदार्थनिदर्शनायुक्तिविषयः । अत्र पूर्वोद्धृतप्रकृतवृत्तांतोपादानेनसा

अनाथिदेशः कतमस्त्वद्याद्यवसंतमुक्तस्यदशावनस्य त्वदाप्तसंकेततयाकृतार्था
श्राव्यापिनानेनजनेनसंज्ञा अत्रकनमोदेशस्त्वयापरित्यक्तइतिप्रस्तुतार्थमनु
पन्यस्यवसंतमुक्तन्यवनस्यदशामनायीतितत्प्रतिषिंबभूतार्थमात्रोपन्यासा
ल्ललितालंकारः

दृश्यपर्यवसानरूपनिर्देशानासत्वेव्यञ्जनदनुपादानेनतद्व्यंग्यताप्रयुक्तवि
छित्तिपिशोपवत्वेनललितालंकारस्येवाचितत्वात् एतेनदशापदलक्षितनिःश्रीकत्वरूपकार्यद्वारेणकारणस्यराजकतृकत्यागक
र्मत्वस्याभिधानात्पर्यायोक्तमित्यपिनिर्णयः उपधेयसंकरेसुपाधेयसंक्षेपः इतिललितं ७ ७ ७

तामेवेति दूतिकांमेवेत्यर्थः निस्पृष्टा प्रेषिताः ससंकल्पा मनोरथसहिता मेधेरिति मेदुरं तुदिलं नक्तंरात्रिर मीतिदीपः नंदनिदेशतः नंद
स्याज्ञावशात् प्रत्यध्वकुंजद्रुमं अध्वमेवंधिकुंजद्रुमद्रुमं प्रति ग्रंथकारेण गीतगोविंदकृता चातकङ्कति यच्चुचातकस्य चिच्चतुरकणमाचार्यति

उत्कंठितार्थसंसिद्धिर्विनायत्नं प्रहर्षणं तामेव ध्यायते तस्मै निस्पृष्टासैव दूतिका उत्कंठा इच्छा विरा
षः सर्वेन्द्रियस्फुरास्वादो यच्चास्तीत्यभिमन्यते तत्प्राप्तीक्षां ससंकल्पा मुत्कंठां कवयो विदुरित्कक्त
लक्षणात् तद्विषयस्यार्थस्य तदुपायसं पादनयत्नं विनासिद्धिः प्रहर्षणं उदाहरणं स्पष्टं यथावा मेधे
मेदुरमंवरं वनभुवः दयामास्तमालद्रुमे नक्तंभीरुरथं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय इत्थं नंदनिदेशान
श्वलितयोः प्रत्यध्वकुंजद्रुमं राधामाधवयोर्जयंति यमुना कूलैरहः कैलयः अत्र राधामाधवयोः प
रस्परमुत्कण्ठितत्वं प्रसिद्धतरमग्रे च ग्रंथकारेण निबद्धमित्यत्रोदाहरणे लक्षणानुगतिः बोधितादधिकार्थस्य सं
सिद्धिश्च प्रहर्षणं दीपमुख्यो जयेद्यावन्नावदभ्युदितो रविः स्पष्टं यथावा चातकस्त्रिचतुरान्ययः कणान् याचनं जल
धरं पिपाश्वथा

भा गलदकर्तृकेणोभसा विश्वपुरंणन हर्षो धिक्याभावाद्युक्तमुदाहरणमिति तत्तुल्यं हेत्वसिद्धेः

नहिषुदुपशमायतत्यर्थास्तान्मात्रार्थिनस्तदधिकान्त्रलाभेहर्षाधिक्यं नास्तीतिवक्तुं वाक्यते तदानीमुपयोगाभावेपिस्वस्यैवकालांतरतदुपयोगसत्त्वात् नचचातकम्यजलसंग्रहानुपयोगाद्वैषम्यंशंकनीयं चातकवृत्तांतस्याप्रस्तुततया तव्यं गे प्रस्तुत दातृयान्वकवृत्तांतिकाव्यस्य पर्यवसानादिति तृतीयं प्रमेदमाह यत्नादिति ग्रहर्पणमित्यनुवर्तते निधंजनसाधनं यदंजनं तत्साधनौषधीमूलमित्यर्थः

सोऽपिपूरयतिविश्वमंभसाहंतं हंतमहतामुदारता यत्नादुपायसिध्यर्थात्साक्षात्लाभः फलस्यच निधंजनौषधीमूलं रवनलासाधितोनिधिः फलोपायसिध्यर्थायत्नान्मध्येउपायसिद्धिमनपेक्ष्यसाक्षात्फलस्यैवलाभोपिग्रहर्पणं यथानिधंजनमित्यर्थं मूलिकां रवनतस्तत्रैवनिधेर्लाभः यथावा उच्चित्यप्रथममवस्थितं मृगाक्षीपुष्पैर्वाधंश्रितविटपंगृहीतुकामा आरोदुं पदमदधादशोकयष्टावामूलं पुनरपिनेनपुष्पिताभूत् अत्रपुष्पग्रहणोपायभूतारोहणसिध्यर्थात्पदनिधनान्नैवपुष्पग्रहणलाभः

साधितोलब्धः उच्चित्येति अधःस्थितं दृक्षस्याधोदेशोस्थितं अवस्थितमितिपाठेसमीपाशोकयष्टाववस्थितमित्यर्थः श्रिता आश्रिताः विटपाः शाखायैनेतिपुष्पैर्वाधिविशेषणं अदधात् आहितवती यष्टिः स्कंधः तेनपादाघातेन पुनरव्यामूलं पुष्पिताभूदर्थोदशोकयष्टिः अत्रचतदसाध्यकयत्नात्तल्लाभइतिप्रकारत्रयसाधारणं सामान्यलक्षणंबोध्यं इतिग्रहर्पणं

इष्यमाणविरोधोयर्थस्तत्संप्राप्तिर्विपादनमलंकारः उद्योजयेत् उद्दीप्तंकुर्यात् उद्योजयेद्यावदित्यनेन तदिच्छामात्रं न तु तत्करणमिति विषमोद्देशः एवमग्निमोहाहरणे पीछामात्रं न त्विष्टोत्पत्त्यनुकूलाचरणमिति इति विषादनं एकस्येति एकस्यगुणदोषाभ्याम

इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनं दीपमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेव सः यथावा रात्रिर्गमिष्यति न विष्यति स्फप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पंकजश्रीः इत्थं विचिंतयति कोशगतैर्द्विरेके हाहंतं हंत न लीनीं गजउज्जहार एकस्यगुणदोषाभ्यामुल्लासोन्यस्य तौ यदि अपि मां पावयेत् सा ध्वी स्मात्वेतीति जान्हवी काठिन्यंकुचयोः स्त्रष्टुं वांछत्यः पादपद्मयोः निंदंति च विधातारं त्वद्धादीषरियोषितः तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनं लाभोयमेव भूपालसेवकानां न चैद्धः यत्र कस्यचिद्गुणेनान्यस्यगुणोदोषेण दोषो गुणेन दोषो दोषेण गुणो वावर्ण्यते स उल्लासः

न्यस्यतौ गुणदोषौ यदि भवतस्तदोल्लासालंकारः अपीति अपिसंभावनायां साध्वीपतिव्रतास्मात्वा मां पावयेदिति जान्हवी इच्छतीत्यन्वयः तव धादीषु युद्धयान्नासकुचयोः स्त्रष्टुं काठिन्यं पादपद्मयोर्वांछंतीत्यारियोषितः विधातारं निंदंतीत्यन्वयः स्त्रष्टुमिति पाठिकुचयोः काठिन्यं पादयोः स्त्रष्टुमिच्छंतीत्यन्वयः लाभोयमिति भूपा लसेवकानामयमेव लाभोयदिवधो न भवतीत्यन्वयः

यद्दयमिति रथस्यसंक्षोभाच्चलनाद्यदयमसंसेनार्थाद्विधितायानिपीडितः संघृष्टः ममांगेषु मध्ये स एवैकः कृतीकुशलः अवशिष्टमंगभूमेर्भा
चन्दी

द्वितीयाहर्द्धमाद्यस्योदाहरणं तत्रप्रतिव्रतामहिमगुणेन तदीयस्नानतोगंगायाः प्रावनत्वगुणो वर्णितः द्वितीयश्लोके
द्वितीयस्योदाहरणं तत्रराज्ञोधाटीषु वने पलायमानानामरा नियोपितां पादयोर्धावनपरिपंथिमादवदोषेण तयोः का
ठिन्यमसृष्ट्वा व्यर्थं कुचयोस्तत्सृष्टवतो धातुर्निघत्वदोषो वर्णितः तृतीयश्लोकस्तृतीयचतुर्थयो रुदाहरणं तत्र स
ज्जनमहिमगुणेन धनस्य तदनाश्रयणं दोषत्वेन राज्ञः कौर्यदोषेण तत्सेवकानां वर्धो विनाविनिर्गमनं गुणत्वेन वर्णितं
अनेनैव क्रमेणोदाहरणांतराणि अदयं रथसंक्षोभादंसेना सो निपीडितः एकः कृती मदंगेषु शेषमंगभूवोभ
रः अत्रनायिकासौंदर्यगुणेन तदंसनिपीडितस्य स्वां स न्य कृति त्वगुणो वर्णितः लोकानंदनचंदनद्रुमसरवेनास्मि
न्वनस्थीयतां दुर्वंशैः परुषैरसारहृदयैराक्रांतमेतद्धनं ते ह्यन्योन्यानि घर्षजातदहनज्वालावलीसंकुलानस्वान्यवकुला
निकेवलमिदं सर्वदहेयुर्वनं अत्रैवैषूनां परस्परसंघर्षसंजातदहनसंकुलत्वदोषेण वननाशास्त्वपदोषो वर्णितः रमित्यर्थः

दुर्वंशैर्दुष्टवैषुभिः दुकुलैश्चेत्यादिः श्लेषो बोध्यः वनं नाशरूपः वनसंबन्धीनां शास्त्वः वनस्येति युक्ततरः पाठः तत्प्रतिक्षेपो भ्रमरानिरासः गजस्य दोषत्वं
नितिसंबन्धः

आघ्रातमिति मुहुःपरिलीढास्वादिनं नीरसेनमनसाकरणभूतेनंवानरेणकर्त्री तत्रतस्मिन्सतिविचारणव्यसनिना विचारणतत्परे
ण अन्नमनापापिणेन प्रथममचतुर्थयोगुणेनगुणोदोषेणवागुणइतिभेदयोःउल्लासःउल्लासशब्दःअन्वर्थइति उक्तद्वील्लासःसुरवंचनेत्य

दानार्थिनोमधुकरायदिकर्णतालैर्दूरीकृताःकारिवरेणमदोधबुध्या तस्यैवगंडयुगमंडनहानिरेषाभृंगाःपुनर्वि
कचपक्षवनेचरंति अत्रअमराणामलंकरणत्वगुणेनगजस्यतत्प्रतिक्षेपोदोषत्वेनवर्णितः आघ्रातंपरि
चुंबितंपरिमुहुर्लीढंपुनश्चर्वितंत्यक्तंवाभुविनीरसेनमनसातत्रव्यथांमाकृताः हेसद्रत्नतवैवदेवकुशालं
ग्रहानरेणादरादतःसारविलोकनव्यसनिनाचूर्णिकृतंनारामना अत्रवानरस्यचापलदोषेणरत्नस्यचूर्ण
नाभावोगुणत्वेनवर्णितः अत्रप्रथमचतुर्थयोरुल्लासोन्वर्थः मध्यमयोश्छत्रिन्यायेनलाक्षणिक्
ताभ्यांतौयदिनस्यातामवज्ञालंछतिस्तसा स्वल्पभेवांबुलभतेप्रस्थंप्राप्यापिसागरं मीलंति यद्विपद्मा
निकाहानिरगृतद्युतेः ताभ्यांगुणदोषाभ्यांतौगुणदोषौ

अथ्यस्तिसमुदायेछत्रिणोयांतीतिवादित्यर्थः इत्यल्लासः प्रस्थं प्रस्थपरिमाणपात्रे केषुचिच्छत्रभंबंधा
र्थानुगतइत्यर्थः छत्रिन्यायेनेति केषुचिच्छत्रभंबंधा

मदुक्तिरिति ममोक्तिः कविनास्फुरितः करणं लघुयन्त्रे नमदयति तोषयति तोषयति तदाऽस्या मदुक्तेः अरसानां नीरसानां पुरुषाणां मनाहरसमूहैः किं नामस्यान्त किंचिदित्यर्थः कविदलसेति पाठः परमरमणीयानि केव रमणी स्त्रीयूनस्तरुणस्य यथातः क

अत्रकस्यचिद्गुणेनान्वयस्य गुणालाभे द्वितीयार्धमुदाहरणं दोषेण दोषस्याप्राप्तौ तृतीयार्धं यथा मदुक्तिश्चैदं तर्मदयति सुधीभूयस्कधियः किमस्यानामस्यादलसपुरुषानादरभरेः यथायूनस्तद्धृत्परमरमणीया पिरमणीकुमाराणामंतःकरणहरणं नैव कुरुते त्वंचेत्संचरसेष्टपेण लघुताकानामदिगदंति नो व्योलेः कंकणभूषणानि कुरुषेहानिर्नहेन्नामपि मूर्धन्यं कुरुपेसितां शुभयज्ञाः किन्नामलोकत्रयी दीपस्यांबुजबांधवस्य जगतामीशोसि किं भूमहे अत्राद्येकवितारमणी गुणाभ्यामलसबालकयोर्हृदयो ल्लास रूपगुणानां चोवर्णितः द्वितीये परमेश्वरानंगीकरणदोषेण दिग्गजादीनां लघुतादिदोषाभावो वर्णितः दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञातत्रैव गुणदर्शनात् विपदः संतुनः शश्वद्यास संकीर्त्यते हरिः रणहरणं कुरुते तद्वत्कुमा

राणां बालानामित्येव न्वयः त्वंचेदिति शिवंप्रतिकस्यापि कवेरुक्तिः जलांशुचंद्रं पक्षेजडांशुं अंबुजबांधवः सूर्यः उल्लासरूपगुणाभावः उल्लासरूपस्य गुणस्याभावः इत्यवज्ञा दोषस्येति अभ्यर्थना इका तत्रैव दोष एव अनुज्ञेति लक्ष्य निर्देशः शश्वत्निरंतरं संकीर्त्यत इत्यनेनान्वयि

मय्येवेति जीर्णता प्रत्यक्षकाराक्षमता हरिशब्दोवानरार्थः व्यतिरेकमुखेति वैधर्म्यमुखेत्यर्थः अस्य चार्थान्तरन्यासेनेत्यनेनान्वयः दर्शितेति वैधर्म्यविषयर्थे प्रत्युपकारानभिलाषी विपत्तिं नाकांक्षतीत्यर्थपर्यवसानादिति भावः ब्रजेमेति हे प्रमथनाथ हर ये शाचिकाणि

यथावा मय्येवजीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं हरे नरः प्रत्यक्षकारार्थं विपत्तिमभिकांक्षति इयं हनुमंतं प्रति राघवस्योक्तिः अत्र प्रत्यक्षकाराभावा दोषस्तदभ्युपगमे हे तुर्गुणो विपत्त्याकांक्षाया अप्रसक्तिः सा च व्यतिरेकमुखप्रवृत्तेन सामान्येन विशेषममर्थन स्वरूपेणार्थान्तरन्यासेन दर्शिता यथावा ब्रजे मम वदंतिकं प्रकृतिमेत्यथैशाचिकां किमित्यमरसंपदः प्रमथनाथनाथामहे भवद्भवने देहली विकटतुंड दंडाद्वनिचूट नमुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते

शाचसंबन्धिनीं प्रकृतिं पिशाचतामित्यप्राप्य भवतौ तिकं समीपदेशं भजे म अमरसंपत्तीः किमिति प्रार्थयामहे यतानश्च दादिगिरिं प्रमुरं वैरपि भवद्भवने देहली पु विकटतुंडस्य वक्रतुंडस्य दंडाघातैः एकुटन्मुकुटाग्रैर्भूयत इत्यर्थः इत्यनुज्ञा ७, ७, ७

लेज्ञा इति लक्ष्यनिर्देशः प्रवसतीति सति सप्तम्यंतं शकस्य निंदायाः निंदाव्याजेन स्तुती चेत्यन्वयः संत इति सच्चरितस्योदयोदृष्टिः
 लेज्ञाः स्यादोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं अखिलेषु विहंगेषु हंतस्वच्छंदचारिषु शकपंजरबंधस्ते मधुराणां गिरां फ
 लं दोषस्य गुणत्वकल्पनं गुणस्य दोषत्वकल्पनं च लेशः उदाहरणं राज्ञोऽभिमतो विदुषि पुत्रे चिरं राजधान्यां प्रवस
 तितद्दर्शनोत्कंठितस्य गृहे स्थितस्य पितुर्वचनं अप्रस्तुतप्रशंसारूपं तत्र प्रथमार्द्धे इतरविहंगानामवच्छेदत्वदोष
 स्य स्वच्छंदचरणानुकूलतया गुणत्वं कल्पितं द्वितीयां मधुरभाषित्वस्य गुणस्य पंजरबंधहेतुतया दोषत्वं क
 ल्पितं न चान्न व्याजस्तुतिराशं कनीया न ह्यत्र विहंगांतराणां स्तुतिव्याजेन निंदायां शकस्य निंदाव्याजेन स्तुतौ
 च तात्पर्यं किंतु पुत्रदर्शनोत्कंठितस्य दोषगुणयोर्गुणदोषत्वाभिमान एवात्र श्लोके निबद्धः यथा वा संतः सच्च
 रितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यंत्रणाः सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता
 नैवा सताव्याकुलो युक्ता युक्त विवेकभून्महदयो धन्यो जनः प्राकृतः
 तद्व्यसनिनस्तत्पराः प्रादुर्भवद्यंत्रणं स्वेच्छाच्चरणनिरोधो
 येषां ते सर्वत्रैव विषये दुःखमिति क्रियाविशेषणं अव्युत्पन्नमतिः अनिपुणमतिः सता समीचीनेन कृतेनाचरणेन प्राकृतो नीचः

युवैषइति वरार्थिनीकन्यकांप्रतिसखीवचनं चपलइत्यादिचनार्थिकायाः सखीप्राप्ति उत्सेकइतिपाठेप्युत्कर्षएवार्थः कन्या

दंडीत्वन्नोदाजहार युवैषगुणवानुराजायोग्यस्तेपतिस्तुर्जितः रणोत्सवेमनःसक्तंयस्यका
मात्सवादपि चपलोनिर्दयश्चासौजनःकिंतेनमेसखि आगःप्रमार्जनाथैवचाटवोयेनशि
क्षिताः अत्राद्यश्लोकेराज्ञोवीथैत्कर्षस्तुतिः कन्यायानिरंतरसंभोगनिर्विवित्सोर्दोषत्वेन
प्रतिभासतामित्यभिप्रेत्यविदग्धयासरव्याराजप्रकोपपरिजिहीर्षयासएवदोषोगुणत्वे
नवर्णितः उत्तररश्मोकेसरवीभिरुपदिष्टंमानंकर्तुमशक्तयापितदग्रतोमानपरिग्रहानु
गुण्यंप्रतिज्ञायतदनिर्वाहमाशंकमानयासरवीनामुपहासंपरिजिहीर्ष्यानायिकयानाय
कस्यचादुकारितागुणएवदोषत्वेनवर्णितः नचाद्यश्लोकेस्तुतिर्निर्दापर्यवसायिनीद्विती
यश्लोके निर्दास्तुतिपर्यवसायिनीतिव्याजस्तुतिराशंकनीया

तिर्नुमिष्ठानिर्विवर्तिषातद्रूपदोषत्वेनेत्यर्थः निर्विवित्सोरितिपाठेराज्ञोविशेषणं कुतस्तर्हिगुणत्वेनवर्णनंतच्चाह यादोषत्वेनभासतामित्यन्वयः निर्व ७

राजप्रकोपेति अन्येनापिदत्तं तथा स्यादिति, याविशेषणं लेशतएवेति तदुक्तं दंडिनैव लेशमेवेति, न तं स्तुतिं बालं शतः कृता
मितिलेशमात्रस्येति कृत्स्नार्थकं उदाहरणयोः आखिलेष्टित्याद्योः अन्यनिंदयान्यस्य स्तुतिरन्यस्तुत्यान्यनिंदेत्येवमा

राजप्रकोपादिपरिहागर्थमिह निंदास्तत्पौरन्याविदिततया लेशतएवोक्ताटनेन ततो विशेषा
दिति वस्तुतस्त्विह व्याजस्तुति सद्भावोपनिदोषः न ह्येतावता लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यंतभावः प्र
सज्जते तदसंकीर्णयोरेपिलेशोदाहरणयोर्दार्जितत्वात् नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशांतभी
वः प्रसज्जते भिन्नविषयव्याजस्तुत्कदाहरणेषु कस्त्वं वानररामचंद्रभवनैलेस्वार्थसंवाहको
यद्वत्कं मुहुरीक्षसेन धनिनां ब्रूषेन चादृन्मृषा इत्यादिषु दोषगुणीकरणस्य गुणदोषीकरण
स्यैवाभावात् तत्रान्यगुणदोषाभ्यामन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीतेः

दिरूपेत्यर्थः ननु तथाप्येकविषया व्याजस्तुतिर्न लेशाद्विद्येतेत्याशंक्या ह

विषयेक्येपीति लेशांस्पर्शनादित्यत्रेतनैनान्वयः इंदोरिति हेउर्वीवल्यतिलकरूपराजन्त्वदीयेयशोभिः किंधवलिततद्गद
यतोऽद्यापिइंदुलक्ष्मादीनिश्यामलिम्नाश्यामवर्णेनानुलिप्तान्याभासंतेइत्यन्वयः लक्ष्मलंछनं दिङ्नागानां दिग्गजानां मदजल

विषयेक्येपि इंदोर्लक्ष्मन्निपुरजयिनः कंठमूलं सुरारिर्दिङ्नागानां मदजलमपीभाजिगंडस्थला
नि अद्याप्युर्वीवल्यतिलकश्यामलिम्नानुलिप्तान्याभासंतेवदधवलितं किंयशोभिस्त्वदीये
रित्याद्युदाहरणेषुलेखास्पर्शनात् तत्रहींदुलक्ष्मादीनांधवलीकरणाभावदोषएवगुणत्वे
ननपर्यवस्यति किंतुपरिसंख्यारूपेण ततो न्यत्सर्वधवलितमित्यन्योगुणः प्रतीयते
कचिद्व्याजस्तुत्यदाहरणेगुणदोषीकरणसत्वेपिस्ततेर्विषयांतरमपिदृश्यते

मेवमपीतद्भोजितकृत्तानि परिसंख्येति एतान्येवश्यामानीत्येवंरूपेत्यर्थः विषयांतरं दोषीकृताद्भिन्नं गुणरूपमालंबनं

सर्वदिति अग्र्यः पृष्ठमर्थो न च नलं भिन्नं प्राप्तं वतः पलायनाभावात् दीनागः परिभाषा विशेषपरिगृह्णन्नागवर्णमुद्रा एवं च लंशव्याज
न्क्त्योरसंकीर्णविषयसत्त्वे च गुणदोषीकरणदिकमित्यादिपदेन दोषगुणीकरणसंग्रहः श्रेष्ठित्युपक्रान्तत्रेति गतो युक्तनरः अत्र अन्यपि

यथा सर्वदा सर्वदोसीति मिथ्या संस्तूयते बुद्धेः नारयोलोभिरपृष्ठं न वक्षः परयोपितः अत्र हि वान्ययानिंदया
परिसंख्यारूपेण ततो न्यत्सर्वमर्थिनामभिमतं दीनारादिदीयते इति स्तुत्यंतरमपि प्रतीयते एवं च येषु उदाह-
रणेषु कस्ते शौर्यमदो योऽकुमित्यादिषु गुणदोषादिषु गुणदोषीकरणादिकमेव व्याजस्तुतिरूपतयावतिष्ठ-
ते तत्र लेखाव्याजस्तुत्योः संकरोस्तु इत्थमेव हि व्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंसयोरपि प्राकृसंकरो वर्णितः
सूच्यार्थसूचनं मुद्राप्रकृतार्थपरैः पदैः नितंबगुर्वीतरुणीदृग्युग्मविपुलाचसा अत्र नायिकावर्णनप-
रेण युग्मविपुलापदेनास्यानुष्टुभो युग्मविपुलानामत्वरूपसूच्यार्थसूचनं मुद्रा

युक्तएव इदमोपियच्छब्दार्थपरामर्शकत्वात् इतिलेशः सूच्यार्थेति सूचनीयस्यार्थस्येत्यर्थः मुद्रं निलक्ष्य निर्देशः दृग्युग्मं
विपुलं यस्याः सा

अत्र ग्रंथे अस्मिन्नलंकारग्रंथे रत्ननालाडाब्देन भगवत्स्तुतिपद्यावलीविशेष उच्यते रत्ननामनिवेशेन प्रकृतार्थपररत्नवाचिपदघटनेन तत्तन्नामकजातिसूचने तन्नामप्रवृत्तिनिमित्तरत्नजातिसूचने नक्षत्रमालाडाब्दार्थोपि पूर्वोक्त एव अग्न्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्राणां तद्देवत्या

यद्यप्यत्र ग्रंथे वृत्तनाम्नानास्ति सूचनीयत्वं तथाप्यस्योत्तरार्धस्य लक्ष्यलक्षणयुक्तच्छंदः शास्त्रमध्यपातित्वेन तस्य सूचनीयत्वमस्तीति तदभिप्रायेण लक्षणं योज्यं एवं न वगन्वमालायां तत्तद्रत्ननामनिवेशेन तत्तन्नामकजातिसूचने नक्षत्रमालायां नक्षत्रसूचनमित्यादावयमेवालंकारः एवं नाटके वक्ष्यमाणा र्थसूचनेऽपि क्रमिकं प्राकृतार्थानोन्यासं रत्नावलीं विदुः चतुर्गम्यः पतिलक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते अत्र चतुरास्यादिपदैवर्णनीयल्यब्रह्मविष्णुरुद्रात्मता प्रतीयत इति प्रसिद्धसहपाठानां क्रमेण निवेशनं रत्नावली

नां सूचने बोध्यं वक्ष्यमाणेति यथा अनर्घ्यराघवं यानेन्यायप्रवृत्तस्य तिर्यंचोपि सहायतां अप्रंथानंतु गच्छंतं सोदरोपि विमुच्यतीति सूत्रधारवचनेन वक्ष्यमाणगवणवृत्तां तत्सूचनमिति बोध्यं इति मुद्रा क्रमिकमिति प्रकृतार्थानां क्रमिकप्रसिद्धकमानुसारिन्यसंनंप्रतिपादनं रत्नावलिरलंकारः प्रकृततत्त्वचया कथां विलोक्य तत्संबन्धत्वं बोध्यं चतुरं रति चतुरमाश्रयस्य राः चतुर्मुखश्च ७,

रत्यासैति हेबालेभवत्याःस्तनेश्रीरमणस्यविष्णोरवतारदशकंभातीत्यन्वयः कीदृशो रतावासंप्राप्तंप्रियस्यलोकंनचिन्हंनखक्षतां
गरागादिकंयेनतथाभूते कठिनतायाआवासेस्थानभूते रसेनालिंगिते प्रकृताल्हादेएकरसेतत्परे क्रमाद्दरामलकादिपरि
माणलाभेनोपचितेप्रच्छेदे भूभृतांपर्वतानांगुरुत्वमपहंतिनाशयतितादृशो ततोपिमहत्वात् चक्रवाकस्य ह्रींशीले तत्सह
शत्वात् भोगःस्वरंशरीरंवातद्भाजि जनितमदने खेधिंद्रियेषुलीना आसक्ताउन्मुखायस्मिन्तादृशो एतैरेवविशेषणैर

यथावा रत्यासप्रियलोकनेकठिनतावासेरसालिंगितेप्रल्हादेकरसेक्रमादुपचितेभूभृदुरुत्वापहे
कोकस्पर्द्धिनिभोगभाजिजनितानंगेखलीनोन्मुरेवभातिश्रीरमणावतारदशकंबालेभवत्याःस्तने

वतारदशकरूपतापिस्तनस्यबोद्ध्या तद्यथा रत्याप्राप्तःप्रियःकामस्तस्यलोकंनमत्स्यस्तद्वृत्ते कठिनताया आवासेकूर्मेरसया
ष्टथिव्यास्वोद्धरणकालआलिंगितिवराहे प्रल्हादेएकोरसःप्रीतिर्यस्यतस्मिन्भृसिंहे क्रमःपादविक्षेपस्तदनुसारेणोपचितेप्रच्छेदेवा
मने भूभृतांराज्ञांगोरवनाशकेभार्गवे कोकस्पर्द्धिभिसीतावियोगातुरतयाचक्रवाकशापदेरामे भोगःफणानद्भाजिशोषावतारेबलभ
द्रे जनितमनंगंअंगस्यशरीरस्यविरुद्धंमौनभोगत्यागसमाधिप्रभृतियेनतास्मिन्बुद्धे खलीनमश्वस्यवल्गातदुन्मुखेकल्किनीति

क्रमाननुसरणेपीति तथाचप्रसिद्धसहपाठानामर्थानोन्यभनंरत्नावलिरितिसामान्यलक्षणं सक्रमाक्रमत्वेनत्रभेदावितिभावः यस्येतियस्यप्रतापः निहतानांप्रतिशक्तुभूतानामंतःपुरेपुपंचमहाभूतमयोमूर्तइवादृश्यतेत्यन्वयः पंचमहाभूतमयत्वमेव

• यथावा लीलाञ्जानोनयनयुगलद्राघिमादत्तपन्नः कुंभावेभौकुचपरिकरः पूर्वपक्षीचकार भूविभ्रातिर्मदनधनुषोविभ्रमानन्ववादीहृत्कज्योत्स्नाशशधरुचंदूपयामासयस्याः अत्रपत्रदानपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददृषणोद्भावनानिबुधजनप्रसिद्धक्रमेणन्यस्तानि प्रसिद्धसहपाठानांप्रसिद्धक्रमाननुसारणेप्ययमेवालंकारः यथावा यस्यवन्हिमयोहृदयेजलमयोलाचनउटपुमाकृतमयश्चमितेषु क्षमामयोऽंगुआकाशमयः स्वातेषुपंचमहाभूतमयोमूर्तइवादृश्यतनिहत्प्रतिसामंतानः पुरेषुप्रतापः

विशेषणेर्दृश्यतिवन्हिमयइत्यादि अंगेषुक्षमामयः पृथिवीमयः प्रीडाभरसहिष्णुत्वान् स्वातेषंतः करंगेपु आकाशमयः तेषांभून्यताश्रयत्वान् ७ ७ ७ ७

यथा कथंचिद्विषयप्रपञ्चनं प्रकृतौ पमानेत्यादि उपमानं चोपरंजकं चोपमानोपरंजकं तयोर्भावस्तत्ता प्रकृतं प्रत्युपमानता उपरंजकतांचेत्यर्थः उपरंजकता चारोप्यमाणता तदुक्तं उपरंजकतामिति विषयीरूपकं तदेति तत्रोपमानता रविरिव प्रतिदिब सोपजायमानोदयइत्यादिवत् उपरंजकता तु चतुरास्यइत्याद्यदाहरणे वह्निमयइत्यादिप्रतापवर्णने च स्पष्टेति प्रकृत

एवमष्टलोकपालनवग्रहादीनां प्रसिद्धसहपाठानां यथा कथंचित्प्रकृतौ पमानोपरंजकतादि प्रकारेण निवेशने रत्नावल्यलंकारः प्रकृतान्वयविनाक्रमिकतत्तन्माश्लेषभंग्यानिवेशने क्रमप्रसिद्धरहितानां प्रसिद्धसहपाठानां निवेशने व्ययमेवालंकारः

तान्वयं विनेति ! मित्रचंद्रमुखीबालालोहेताधरपल्लवेत्यादाविति भावः क्रमिकेत्पलक्षणे तदभावेऽपि गुरुणा जघने नैषातरुणीमंदगामिनीत्यादावप्ययमलंकार इति बोध्यं ७३

तद्गुणइति स्वगुणत्यागादनंतरं अन्यदीयगुणग्रहणं तद्गुणालंकारः पद्मेति तवनासामौक्तिकमधरकांत्यापद्मराग
वदाचरतीत्यर्थः वीरेति हेवीरत्वदरिकामिनीवनमुविपरिधानं कर्तुं पल्लवानिकरेण संस्पृश्य पांडुपत्रबुध्यानहरति नग
ण्हाति कीदृशीनि निजकररुहाणां नखानां रुच्याश्वेतकांत्यारवचितानिव्याप्तानीत्यर्थः इतितद्गुणः पुनरिति स्वगुण

तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः पद्मरागाद्यतेनासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा यथावा वीरत्व
द्विपुरमणीपरिधातुं पल्लवानिसंस्पृश्य नहरति वनमुविनिजकररुहरुचिरवचितानि पांडुपत्रधिया
पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतं हरकंठांशुलिसोपि क्षीयस्त्वद्यज्ञासासितः यथावा विभिन्नव
र्णागरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथाः परितः स्फुरंत्या रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानि न्यिरेवं शकरीरनीलैः

त्यागानंतरंपुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूपमलंकारः हरेति नीलोपीलियुक्तः पाठः विभिन्नैति माघैरेवकगिरिवर्णनं गरुडाग्रजे
नारुणेन विभिन्नवर्णाभिश्चितवर्णाः सूर्यस्य रथाः अश्वाद्यत्र गिरौ वंशां कुरत्न नीलैरत्नैः परितः स्फुरंत्या रुचा रुचं नीलद्युति
आनि न्यिरे आनीतवंतः रुचा विभिन्नवर्णा इति नान्वयः

केचिदित्यस्वरन्वीजंतु पद्मरागायतइत्थदाहरणे तद्गुणालंकारेन स्यात्तन्चेष्टापत्तिः अनुभवसिद्धचमत्कारस्य निगलंबनत्वापत्तेरित्यूहनीयं अथवा यत्तद्गुण एवेत्येवकारक्रमभंगेन काव्यप्रकाशकारादिमतोपन्यासपरत्वेन व्याख्ययं तैरत्र तद्गुणस्योदाहृत्वात् अत्र हि पूर्वमश्वानामरुणगुणत्वं अनंतरं रेवतकर्त्तैरुभयेषां तद्गुणत्वमिति तद्गुणद्वयमिति तेषामभिमतं पूर्वोति वन्मुनिविह्वलैर्विगतैर्मत्यपि पूर्वावस्थाया अनुवृत्तिरपि पूर्वरूपमलंकारः महः प्रकाशः द्वारमिति हेराजनूतवविह्विषां मंदिरेश्वर्येऽपि चिरंतनः

अयमेव तद्गुण इति केचिद्व्यवजन्तुः पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विह्वलैः सति वस्तुनि दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्कांचीरत्नैर्महन्महः लक्षणे च कारात्पूर्वरूपमितिलक्ष्यवाचकपदानुवृत्तिः यथावा द्वारं खद्विभिरावृतं बहिरपि प्रस्विन्नगंडैर्गजेरंतः कंचुकिभिः सुखेन रत्नमणिधरे रथ्यासिता भूमयः आक्रांतं महिषीभिरेव शायनं तद्विह्विषां मंदिरं राजन्सैव चिरंतनप्रणयिनी भूयैः पिराज्यस्थितिः

प्रणयस्यः सैव राज्यस्थान्यतिर्मर्यादास्तीति शेषः यतो द्वारं खद्विभिर्गंडकाख्यपशुभिरेव स्वद्वारिभिरावृतं बहिरपि भूमयः मदप्रस्विन्नगंडैर्गजेरथ्यासिताः अंतःपुरभूमयः विलसन्मणिधारिभिः कंचुकिभिः सपैरेव सौविह्वलैरथ्यासिताः शायनं तत्स्यं महिषीभिर्बनिताभिरेव महिषस्त्रीभिराक्रांतमित्यन्वयः इति पूर्वरूपं ७

संगतेति . संगतः स्वसंबद्धोऽन्यः पदार्थस्तद्गुणानङ्गीकारमतद्गुणालंकारमाहुः चिरमिति रागिणि अनुरागिणि मञ्जिष्ठादिरंजनद्रव्ययु
क्तेच निहितोऽपित्वं न रज्जसिरक्तो नुरागश्च न भवसीति श्लिष्टं गंडेति हे श्रीमन्नुसिंहाख्यभूषते एपातवकीर्तिः मदैः पिच्छलेपां किलेदिग

संगतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणं चिरं रागिणि मच्चित्ते निहितोऽपि न रज्जसि यथा वा गंडाभोगे विहरति मदैः
पिच्छलेदिगजानां वैरिस्त्रीणां नयनकमले ध्वंजनानि प्रमाष्टि यद्यप्येषा हि मकरकराद्वैतसौवस्तिकी ते कीर्तिर्दिक्षु
स्फुरति तदपि श्रीनृसिंहक्षितींद्रमनुचान्यगुणे नान्यत्र गुणोदयानुदयरूपाभ्यामुल्लासावज्ञालंकाराभ्यां तद्गुणा
तद्गुणयोः को भेदः उच्यते उल्लासावज्ञालक्षणयोर्गुणशब्दादोषप्रतिपक्षवाची अन्यगुणे नान्यत्र गुणोदयत
दनुदयौ च न तस्यैव गुणस्य संक्रमणसंक्रमणे किं नु सदु रूपदेशेन सदसच्छिष्योऽज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्तिवत्तद्गुणज
न्यत्वेन संभावितयोर्गुणांतरयोरुत्पत्त्यनुत्पत्ती तद्गुणा तद्गुणयोः पुनर्गुणशब्देऽस्त्वरसगंधादिगुणवाची

जानां गंडप्रदेशो यद्यपि विहरति तथा वैरिस्त्रीणां नयनकमलेषु स्थितान्यंजनानि प्रमाष्टि प्रोच्छति तदपि तथापि दिक्षु हि मकरस्य चंद्रस्य यत्
किरणाद्वैतं तस्य सौवस्तिकी स्वस्तीत्याहेत्यर्थं तदाहेति भावाब्दादिभ्यश्च ग्वाच्य इत्यनेन न वक्त्रप्रत्ययः तत्सदृशीति यावत् स्फुरति प्रकाशान
इत्यर्थः

विशेषाकारेणेति प्राक्कलक्षितविशेषरूपेणेत्यर्थः इत्यतहुणः प्रागिति परसंनिधिवशात्पूर्वसिद्धस्य स्वगुणस्योत्कर्षः अनुगु

तत्रान्यदीयगुणग्रहणाग्रहणेचरक्तस्फटिकवस्त्रमालिन्यादिन्यायेनान्यदीयगुणेनैवानु
रंजनाननुरंजनेविवक्षिते तथैवचोदाहरणानिदर्शितानि यद्यप्यवज्ञालंछितिरतद्रुणश्च
विशेषोपात्तिविशेषावेव कार्योजनिर्विशेषोक्तिः सतिपुष्कलकारणेइतितत्सामान्यलक्षणाक्रां
तत्वात् तथाप्युल्लासतद्रुणप्रतिद्वंद्विनाविशेषाकारेणालंकारंतरतयापरिगणितावितिध्ये
यं प्राकृसिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः नीलोत्पलानिदधतेकटाक्षैरतिनीलतां कपि
रपिचकापिशायनमदमत्तोदृश्विकेनसंदष्टः अपिचपिशाचग्रस्तः किंब्रूसौवैकृतंतस्य अत्रक
वित्वजात्यास्वतः सिद्धस्यवैकृततस्यमद्यादिभिरुत्कर्षः

गौनामालंकारः नीलोत्पलानि कर्णावतंसिकृतानि कपिशिन कागिशायनमद्य इत्यनुगुणः

मीलितामितिलक्ष्यनिर्देशः रसइति स्वभावलोहितेचरणेलाक्षाधारसोनालक्षिनज्ञानतः मल्लिकेति क्षौमंदुकूलंतद्भारिण्यः इति मीलितं सामान्यमितिलक्ष्यनिर्देशः विशेषोव्यावर्तकधर्मः पद्यानामाकरः रत्नस्तंभेष्टिति वालिसूनुना अंगदेन एकेन चरणे

मीलितंयदिसादृश्याद्भेदएव नलक्ष्यते रसोनालक्षिलाक्षायाश्चरणेसहजारुणे यथावा मल्लि
कामाल्यभारिण्यः सर्वोगीणार्द्रचंदनाः क्षौमवत्योनलक्ष्यतेज्योत्स्नायामभिसारिकाः अत्राद्येचरणा
लक्तकरसयोररुणिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः द्वितीयोदाहरणेचद्रिकाभिसारिकाणांधवलम
गुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः सामान्यंयदिसादृश्याद्विशेषोनोपलक्ष्यते पद्माकरंप्रविष्टानांमुखंनाल
क्षिसम्भ्रुवं यथावा रत्नस्तंभेषुसंक्रांतैः प्रतिबिंबशतैर्दृतः लंकेश्वरः सभामध्येनज्ञातोवालिसूनु
ना मीलितालंकारेएकेनापरस्यभिन्नस्वरूपानवभासरूपं मीलनंक्रीयते सामान्यालंकारेतुभि
न्नस्वरूपावभासेपिव्यावर्तकविशेषोनोपलक्ष्यतइतिभेदः

ज्योत्स्नादिना अपरस्यलाक्षारसाःभिसारिकादेः भिन्नरूपेति मुखपद्मादेर्भिन्नस्य स्वरूपस्यावभासेपीत्यर्थः

पूर्वस्मिन्निति मीलितं यदि सादृश्यादित्यादिपूर्वोक्तचंद्रालोककृन्मतइत्यर्थः
रोधानस्थले अलंकारांतरेणेत्यादि स्वरूपतोज्ञायमाने सादृश्याद्भेदाग्रहणं
ग्रहणमित्येतावन्मात्रमीलितलक्षणांगीकारेण द्वितीयइतिभावः इतिसामान्यं

पूर्वस्मिन्मते स्वस्वपतिरो धाने लंकारांतरेण भाव्यं मीलितान्तरभेदेन वा भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्त्ती नुन्मी
लितविशेषको हिमाद्रित्वद्यशोमगं सराः शीतेन जानते लक्षितान्युदिते चंद्रपद्मानि च सुखानि च
मीलितन्यायेन भेदानध्यवसाये प्राप्तं कुपितोपि हेतोर्भेदस्फूर्त्तौ मीलितप्रतिबद्धं मीलितं तथा सामा
न्यरीत्या विशेषास्फुरणे प्राप्तं कुतश्चित्कारणान् विशेषस्फूर्त्तौ तत्प्रतिबद्धं विशेषकः

हात्तदं सर्गत्वं लक्षितानीति संकुचितत्वादिति भावः सामान्यरीत्या सामान्यालंकारन्यायेन एवं च वेद्यत्वचातुल्यरुचां पद्धत्यां कर्णाग्र्यतो गण्डतलागतानि भृङ्गाः सहलं यद्विना पतिष्यन् को वेदधिष्यन् च चंपकानीत्यपि विशेषकोदाहरणं बोध्यं ७, ७

मेणालंकारो जगं भक्षय

यत्त्वनुमानालंकारेणैवंगतार्थत्वान्नानयोरलंकारांतरत्वमिति तदयुक्तं उदाहृतस्थलेभेदविशेषस्फूर्त्योर्विशेषदर्शनहेतुकप्रत्यक्षरूपत्वात् अथापि स्वकपोलकल्पितपरिभाषयाऽनुमानालंकारतांब्रूषेनथापि सादृश्यमहिम्ना प्रागनवगतयोर्भेदे वैजात्ययोः स्फुरणात्मना विशेषाकारिणमीलितसामान्यप्रतिद्विनायुक्तमेवालंकारांतरत्वं अतद्रुणावज्ञयोरिव विशेषोक्त्यलंकारादित्यलंविस्तरेण

क्रमेणोदाहरणद्वयं तद्रुणरीत्यापि भेदानध्यवसायप्राप्तावुन्मीलितं दृश्यते यथा नृत्यद्रुर्गादृहासप्रचरसहचरैस्तावकीनैयशोभिर्धीवलयंनीयमानेचिजगतिपरितः श्रीनृसिंहक्षितींद्र नेदृग्यधेषनाभीकमलपरिमलप्रौढिमासादयिष्यद्वेवानां नाभविष्यत्कथमपिकमलाकासुकस्यावबोधः काकः कृष्णः पिकः कोभेदः पिककाकयोः वसंतसमये प्राप्ते काकः पिकः पिकः इदं विशेषकस्योदाहरणं अत्र द्वितीयकाकपिकशब्दोकाकत्वेन ज्ञातः पिकत्वेन ज्ञात इत्यर्थोतरसंक्रमितवाच्यो

नृत्यदिति नृत्यं कुर्वतो भर्गस्य हरस्य योऽदृहासस्तत्प्रसरस्य समूहस्य विस्तारस्य वासहचरैः सदृशैरित्यर्थः इदं ककीर्तिवच्छुक्लः ११५
कमलाकासुकः नाभीकमलयारिमलग्नप्रौढिं समृद्धिं यदि नासादयिष्यत न्नाधारयिष्यदित्यन्वयः ७३

यत्तु तद्गुणस्यात्र निर्बाधत्वात्कथं तत्प्रतिद्वंद्वित्वमुन्मीलितस्थिति तदनुक्तोपालंभस्त्वत्वादुपेक्ष्यं तद्गुणेन भेदानध्यवसायमात्रस्यो
त्पत्तिः । वाराणसीति तृतीयलोचनादिचिह्ने साधारणेपिसतीत्यन्वयः पार्थोर्जुनस्तेन कृतौ यः प्रहारस्तेन व्रणो यत्र तादृशमुत्त

यथावा वाराणसीवासवतां जनानां साधारणे शंकरलाञ्छनेपि पार्थप्रहारव्रणमुत्तमो
गंप्राचीनमीशं प्रकटीकरोति किंचिदाकूतसहितं स्याद्भूदोत्तरमुत्तरं यत्रासौ वेत
सीपांथनत्रेयं कतरासरित् सारित्तरणमोर्गं पृच्छंतं प्रति ते कामयमाना या उत्तरमि
दं वेतसीकुंजे स्वाच्छं द्यमित्याकूतगर्भं

मांगेश्वरः पूर्वत्र स्वाभाविकगुणसाम्यं इह त्वांगंतुकगुणसाम्यमिति भेदः इत्यन्मीलितविशेषको किंचिदिति किंचि
दभिप्रायसहितं गूढमुत्तरं उत्तरं नामालंकारः वेतसीवेतसलता सुखेन तरितुं योग्यास्ततरा ७ ७

ग्रामइति प्रस्तरप्रायेपाषाणबहुले पाषणतुल्येच प्रायोबाहुल्यतल्यगौरिति कोवान् किंविदास्तरणादिकं समागमप्रति बंधकंच

अथवा ग्रामेस्मिन्प्रस्तरप्रायना किंचित्सोऽथ विद्यंतं पयोऽश्वरो न तं दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसि चेद्दृस आस्तरणादिकमर्थयमानं पांथं प्रत्युक्तिरियं स्त नोन्नतिं दृष्ट्वा रं तु मिच्छसि चेद्दृस अधिदग्धजनप्रायेऽस्मिन्ग्रामेकश्चिद्वगगमिष्यतीत्येता दशं प्रतिबंधकं किंचिदपि नास्तीति हृदयं इदमुन्नेयप्रश्नोदाहरणं निबद्धप्रश्नोत्तरं यथा कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तं पुनरपि तदेव कथयामि मृतानां कथयामि आश्वासिति ईर्ष्यामानानं तं न तु तत्तायानां चि कायाः सखीमागतां प्रति तस्याः कुशलमिति नायकस्य प्रश्नः जीवतीति सख्या उत्तरं जीवत्याः कुतः कुशलमिति तदभिप्रायः अन्यत्पृष्टमन्यदुत्तरमिति नायकस्य पुनः कुशलं पृच्छामीति प्रश्नः पृष्टस्योत्तरमुक्तमित्यभिप्रायेण जीवतीत्युक्तमिति सख्या वचनं सखी वचनस्याभिप्रायो द्वाटनार्थं पुनरपि तदेव कथयसीति नायकस्य क्षेपः मृतानां कथयामि आश्वासितीति स्वाभिप्रायो द्वाटनं सति मरणे खलु तस्याः कुशलं भवति मदागमनसमये विश्वासेषु संचरत्सुकथं मृता

पयोधरो मेघः स्तनश्च कश्चिद्वगगमिष्यति ह्यतीत्येता दशं इत्यादिरूपं उन्नेयः कल्पः प्रश्नोत्तेन ता दशस्योत्तरस्य ईर्ष्यामानेति ईर्ष्या

हेतुः कमानेत्यर्थः अनुतसायाः पश्चात्तापयुतायाः २

पिहितमिति लक्ष्यनिर्द्देशः तत्पदशयनं नत्वेति वत्केप्रस्रवणशीलानांस्वेदबिंदूनां प्रबंधैर्धाराभिकंठेभिर्नलंगं कुंकुमं दृष्ट्वा कापिव
यस्यासखीस्मित्वाग्मितं कृत्वा पुंस्त्वं व्यंजयंती सती तन्व्याः पाणौ खट्वले स्वां लिले खेत्यन्वयः सूक्ष्मालंकारे पगाभिप्रायमवगत्य सा

पिहितं परब्रुत्तां तज्ज्ञातुः साकूतचैष्टितं प्रिये गृहागते प्रातः कांता तल्पमकल्पयन् रात्रौ सपत्नी गृहे जागरणे न श्रा
तो सीतितल्पकल्पनाकूत वत्कं स्पंदिस्वेदबिंदुं प्रबंधैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुंकुमं कापिकंठे पुंस्त्वं तन्व्या व्यंजयंती वयस्यास्मि
त्वा पाणौ खट्वरे स्वां लिले ख अत्र स्वेदानुमितं पुरुषोचित खट्वले ग्वं न प्रकाशितं व्याजोक्तिरन्यहेतु
त्त्यायदाकारस्य गोपनं सखि पश्य गुहा रामपरागे रस्मिधूसरा अत्र चौर्यै रत कृत संकेत भूदृष्टं तु ठ न लग्न धूलि
जालस्य गोपनं यथावा कस्यवानभवेद्रोषः प्रियायाः सव्रणो धरे सभृशं पद्ममाघ्रासी र्तितापिमया धुना उपपति
नारवंडिताधरायाः नायिकायाः सकाशमागच्छं तं प्रियमपश्यं त्येव सख्यानायिकां प्रति हि तोपदे शव्याजेन तं प्रतिनायि

कापराधगोपनं कूतचैष्टितेनोत्तरसमर्पणं पिहितालंकारे तु गूढं परं दृत्तां तं ज्ञात्वा साकूतचैष्टया तत्प्रकाशनमिति भेदो बोध्यः

इति पिहितं व्याजोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः चौर्यै रते कृतं यत्संकेत भूत भूमिदृष्टं तु ठ नमित्यन्वयः उपपत्तिना जां ग्ण

तस्यांछेकापन्दुती आयांतमिति प्रातोल्यां रथ्यायां एकाकाचिद्रामावनितासरख्याःपुरस्वान् रोमांचकंपादिभिरनुभावेव्यज्यमानमनुरागं
छेकापन्दुतेरस्याश्चायंविशेषः तस्यांवचनस्यान्यथानयनेनापहवः अस्यामाकारस्य हेतुं तरवर्णनेन गोपनामिति
लक्षणे लक्ष्यनान्निचोक्तिग्रहणमाकारस्य गोपनार्थं हेतुं तरप्रत्यायकव्यापारमात्रोपलक्षणं ततश्च आयांतमालो
क्यहरिंप्रतोल्यामाल्याः पुरस्तादनुरागमेका रोमांचकंपादिभिरुच्यमानं भामाजुगूहप्रणमंत्यथैनं इत्यत्रापि व्या
जोक्तिरेव तत्र ह्यनुरागकृतस्य रोमांचाद्याकारस्य भक्तिरूपं हेतुं तरप्रत्यायकेन प्रणामेन गोपनं कृतं सूक्ष्मपि
हिनालंकारयोरपि चेष्टितग्रहणमुक्तिसाधारणव्यापारमात्रोपलक्षणं ततश्च नलिनीदले बलाकामरकतपात्र
इव दृश्यते श्रुक्तिः इति मम संकेतभुविज्ञात्वा भावं तदा ब्रवीदालि मित्यादिष्वपि सूक्ष्मालंकारः प्रसरति अत्र श्लोकेता
वक्तिमावयोः संकेतस्थानं भविष्यतीति प्रश्नाशयं सूचयति कामुकेतद्भिन्नयोर्विदग्धया तदा सर्वाप्रति साकू
तमुक्तिमिति सूक्ष्मालंकारो भवति यतोत्र बलाकामरकतपात्रप्रतिष्ठितशुत्तयुपमया तस्यानिश्वलेनाश्वस्तस्वते
न तस्य प्रदेशस्य निर्जनत्वं तेन तदेवावयोः संकेतस्थानमिति कामुकेतसूचनं लक्ष्यते न हरिंप्रणमंती सती जुगूह गोपितवती
त्यन्वयः लक्ष्यते व्यज्यते

एवमिति सूक्ष्मालंकारवदुक्तिरूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः उदाहर्तव्यमिति यथावत्कस्यं दीतिपद्यएव आली बालां सस्मितप्राह
मंदं मुग्धाक्षि त्वामद्यपश्यामि नार्थमित्युत्तरार्धनिर्माणे नाथमित्यक्तया प्रकाशानमिति बोध्यं वस्तुसौंदर्येति वेतसनि कुंज रूपवस्तु

नचान्नध्वानिराशंकनीयः दूरेव्यजमानस्यापि संकेतस्थानप्रभ्नोत्तरस्य स्वोत्तयेवाविष्कृतत्वात् एवंपि हि तालंकारेष्वुदाहार्यं इदं चोन्यदत्रावधेयं यत्रासौवेनसीपांथेत्यादिषु गूढोत्तरसूक्ष्मपिहितव्याजोत्सु दाहरणेषुभावोनस्वोत्स्याविष्कृतः किंतुवस्तुसौंदर्यबलाद्वक्तृबोद्धव्यविशेषविशेषिताद्गम्यः तत्रैववस्तु तोनालंकारत्वंध्वानिभावास्पदत्वात् प्राचीनैः स्वोत्स्याविष्करणेसत्यलंकारास्पदतास्तीतित्यक्दाहृत त्वादस्माभिरप्युदाहृतानि शक्यंहियत्रासौवेनसीपांथतत्रैयंस्फतरासरित् इतिपृच्छंतमध्वानंकामि न्याहससूचनं इत्याद्यर्थोत्तरकल्पनयाभावाविष्करणमित्यतः प्राक्कलिखितोदाहरणेषु संकेतकालमन संपुस्त्वंतन्व्याव्यंजयंतीभामाजुगूहेतिभावाविष्करणमास्ति तेष्वेवतन्तदलंकार इति सौंदर्येत्यर्थः ध्वनिश्च

संपुस्त्वेतन्व्याव्यजयताभा माजुगूहातभावावकरणमास्ततश्च वतन्तदलकार इति सौंदर्येत्यर्थः ध्वनिभावास्प
दत्वात् ध्वनिवाश्रयत्वात् उपसंहुरिति अत इति येष्वित्यस्य भावाविकरणमस्तीत्यनेनान्वयः इति व्याजोक्तिः ७ ७

गूढोक्तिरिति यदन्योद्देशाकं वाक्यं तत्तदन्यं प्रतिकथ्यते चेत्तु गूढोक्तिरलंकारः क्षेत्रसंख्यादः कलत्रं च अपेहिदृष्टिर्भव आविवक्षितत्वादिति अयं भावः प्रकृता प्रकृतश्लेषेऽमाबुदयमारूढइत्यादावप्रकृतार्थम्यप्रकृतार्थोपमानतयान्वयः स्वीक्रियते संदर्भेव प्रकृता संबद्धस्याप्रकृतार्थस्य कथनेऽसंबंधार्थाभिधायकत्वापत्तं गनः प्रकृतेऽपि श्लेषवादिनाः प्रकृतस्य प्रकृतसंबंधोवाच्यः स च न संभवति विवक्षाविरहा

गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रतिकथ्यते वृषापेहि परक्षेत्रादायातिक्षेत्रक्षकः यं प्रति किंचिद्भूतव्यंतत्तदस्यैर्माज्ञायीतितदेव तदन्यं किंचित्प्रतिश्लेषेणोच्यते चेत्सादोक्तिः वृषेत्याद्युदाहरणं परकलत्रं भुजानं का मुकं प्रति वक्तव्यं परक्षेत्रे सस्यानि भक्षयंतं किंचिदुक्षाणं समीपं चरंतं निर्दिश्य कथ्यते नेयमप्रस्तुतप्रशंसा कार्यकारणादिव्यंग्यत्वाभावात् नापिश्लेषमात्रमप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थान्वयित्वेनाविवक्षितत्वात् तस्य केवलमितरवंचनार्थं निर्दिष्टतयो विच्छित्तिविशेषसद्भावात् इति कुतन्मर्थप्रकृतार्थकथनं तत्राह तस्येति अप्रकृतार्थे

स्येत्यर्थः ननु तादृशविवक्षाविरहेऽपि नानार्थविव्यासमात्रेणास्तु श्लेष एवेत्याशंस्याह विच्छित्तिविशेषेति तथा च श्लेषसत्त्वेऽपि विच्छित्तिविशेषाहुदोक्तिरवश्यं मंगीकार्येत्याशयः अतएव श्लेषमात्रमिति तन्मात्रनिगकरणमेवोपक्रांतं न तु श्लेषनिराकरणमिति ७

नाथइति विपणिः पण्यं नोधि का पुष्पिणी रजस्वला आगमेन वेदेन लालनीयः स्तुत्यः आगमेन न लालनीयश्च रजनीं व्याप्येत्यस्य

यथावा नाथो मे विपणिं गतो न गणयत्येपासपत्नी च मां त्यक्त्वा मामिह पुष्पिणीति गुरवः
प्राप्ता गृहान्नं तरं शय्यामात्रसहायिनीं परिजनः श्रोतोन मां सेवते स्वामिन्नागमलाल
नीय रजनीं लक्ष्मीपतेरक्षमो अत्र लक्ष्मीपतिनाम्नो जारस्यागमनं प्रार्थयमानायास्त
द्रस्थ बंचनाय भगवंतं प्रत्याक्रोशस्य प्रत्यायनं विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविना विवृतं य
दि वृषाये हि परक्षेत्रादिति वक्ति स्स सूचनं श्लिष्टगुप्तं वस्तु यथा कथंचित्कविना विवृतं
वेद्मि वृतोक्तिः वृथापहा त्वदाहरणे पूर्ववत् गुप्तं वस्तु स सूचनमिति कविना विवृतं

तसंयोगे द्वितीया इति गूढोक्तिः श्लिष्टगुप्तमिति श्लिष्टेत्युपलक्षणं अर्थशक्तिमूलगुप्तस्यापि गच्छाम्यच्युतेत्यादौ संग्राह्यत्वात् ७३

गच्छाम्येति अच्युतमद्विषये असंगलितेति गुप्तोर्थः चिरकालं त्वद्दर्शनेनापि न तु भिरित्यर्थे न दर्शनेन न तु भिरपि तु संभोगेनेत्यर्थो
गुप्तः विजनस्य योरेकांतगतयोः ह तश्चासौ जनः अन्यथा रत्यर्थं स्थिताविति संभावयति तेन ह्ययोरकीर्तिर्जितैव वृथैवात्मानं वंच

चं० टी०

गच्छाम्यच्युतदर्शनेन भवतः किंतु सिरुत्पद्यते किंचैवं विजनस्य र्यो ह त जनः संभावय
त्यन्यथा इत्यामंत्रणभंगिसूचितवृथावस्थानखेदालसामाश्लिष्यन् पुलकोत्तरां
चिततनुर्गोपीं हरिः पातुवः अत्र गच्छाम्यच्युतेत्यामंत्रणेन त्वयारंतुं कामेच्छया स्थितं
तन्नलभ्यमित्यर्थश्चात्किल भ्यं वस्तु तृतीयपादेनाविष्कृतं सर्वमेतत्कविनिबद्धवल्कगुप्ता
विकरणोदाहरणं कविगुप्ताविकरणं यथा ॐ ॐ ॐ

अणस्याच्युतेत्यादेर्भंग्यारचनया सूचितो यो हृथां वस्थानखेदस्तेनालसां कविनिबद्धेति कविनिबद्धेन वल्का गुप्तस्येत्यर्थः ॐ ॐ ॐ
यावद्विति गुप्तार्थः आमे

३४९

संभ्रुत्वमिति शोभनं भ्रूदयिता दृष्टिश्च तयोः संबोधनं कोपोरोषः विकारश्च रागिण्यनुरागिणीति अवनतेन भ्रेइति च म
धीत्यस्य विशेषणं पक्षे रागिणिराक्तिमशीले न भ्रेइति दृक् संबोधनं एवं दृष्टेइत्यपि उच्चारणेनेति स्वरविशेषसहकृतोच्चार

संभ्रुत्वं कुपितेत्यपास्तमशनंत्यक्ताः कथायोषितां दूरादेव विवर्जिताः स्फुरभयः स्वगंधधूपा
दयः कोपं रागिणिमुचमय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना सत्यं तद्विरहाद्भवन्ति दयिते सर्वो ममाधोदि
शः अत्र तावदीर्ष्यामानकलुषितदयिता प्रसादनव्यापारविधिः प्रतीयते दृष्टि रोगार्त्तस्य दृ
ष्टिं प्रत्याक्रान्तो विवक्षितार्थः स च दृष्टेइत्यस्य पदस्य लुप्तोच्चारणेन संबुद्धिरूपता भवगमय्यावि
कृतः कविनिबद्धवक्त्रगुप्तं परवंचनार्थं कविगुप्तं स्वप्रौढिकथनार्थमिति भेदः युक्तिः पराति
संधानं क्रियया मर्मगुप्तं त्वामालिखन्ती दृष्ट्वा न्यधनुः पौष्पं करे लिखत् अत्र पुष्पचापलेख
नक्रिययामन्मथोभयाल्लिखित इति भ्रांत्युत्पादनेन स्वानुरागरूपमर्मगोपनाय परवंचनं विवक्षितं

णेनेत्यर्थः इति विवृताक्तिः युक्तिरिति स्वस्य मर्मगोपनाय क्रियया यत्परस्याति संधानं वंचनं सा युक्तिरलंकारः त्वामिति नायकं प्रति
दृतीवचनं पुष्पग्न्यदं पौष्पं

दंपत्योरिति तत्त्वतुलना नादराज्यबंधः निनादतद्वति संबंधः फलदाब्दीबीजपरः गोपनीयविषयभेदस्य विच्छिन्निभेदाप्रयोजकत्वादाह यद्वान्न नन्दे देवैरग्राह्यमन्त्रैस्त्यग्नेव्याजोक्तिरेवेति प्रागुक्तं किं कथ्याह एवं चेति यद्वेति पक्षांगकारेत्वे

यथावा दंपत्योर्निशिजल्यतोर्गृहभुक्तेनाकर्णितंयद्गृहस्तत्रातर्गुरुसन्निधौनिगदतस्तस्यातिमान्नं व
धूः कर्णालंबितपद्मरागशकलविन्यस्यचंचूपुटेब्रीडात्तोविदधातिदाडिमफलव्याजेनवागबंध
न अत्रभुकवाद्भुद्रणयातन्मुखेनस्वकीयरहस्यवचनशुश्रूषुजनवचनं कृतं व्याजोक्तावाका
रगोपनं युक्तोतदन्यगोपनसितिभेदः यद्वा व्याजोक्ताबुक्त्यागोपनमिहतुक्रिययागोपनमिति
भेदः एवंचआयांतमालोक्यहरिंप्रतोल्याभितिल्लोकंपियुक्तिरेव लोकप्रवादानुक्तिल्लोकौक्ति
रितिभाष्यते सहस्वकतिचिन्मासान्मीलयित्वाविलोचनं अत्रल्लोचनेमीलयित्वेतिलोकवादानु
कृतिः यथावा मदीयेवरदराजस्तत्ते

कृतः यथा वा मदायवरदराजस्तन
 केति अनुकृतिरनुकरणं सहस्रेति अर्थाद्विरहं ७
 त्वर्थः एवंच पूर्वग्रंथआद्यपक्षाभिप्रायेणेति भावः इति युक्तिः लो ७

नाभेवेति हेवरदंततवंनाभैववांछितदातृत्वमाख्यातिकथयति अतस्त्वंवरदानमुद्राभितरदेवतवन्नधारयसि यतोविश्वप्रसिद्धतर-
विप्रकुलेप्रसूतिरुत्पत्तिर्यस्यतादृशस्येत्यर्थः इति लोकोक्तिः छेकोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः अर्थोत्तरगर्भिता अर्थोत्तरव्यञ्जक

नाभेवेति वरदवांछितदातृभावं व्याख्यातौ न वहुंसे वरदानमुद्रां विश्वप्रसिद्धतरविप्रकुलप्रसू-
तेयज्ञोपवीतवहनं हिनखल्वपेक्ष्यं अत्रोत्तराद्धलोकवादानुकारः छेकोक्तिर्यदिलोकोक्तेः स्याद-
र्थोत्तरगर्भिता भुजंगएवजानीते भुजंगचरणं सखे केनचित्कस्यचिद्दृत्तांतं पृष्ठस्य समीपस्थ
मन्यं निर्दिश्यायमेव तस्य वृत्तांतं जानातीत्युक्तवतीत्यमहः पादानहिरेव जानातीति लोकवादा-
नुकारः अत्र सचायं च लोकाविदितविषयतया लोका-
त्तयनुवादस्य प्रयोजने स्थितं रहस्येऽप्यनंगव्यापारे तस्यायं सहचरइति मर्मोद्घाटनमपि तेन ग-
र्भितं

ता समीपस्थं यद्दृत्तांतः पृष्ठतः

स्वमीपस्थं सचायं चेति पृच्छमानदृत्तांतस्तत्समीपस्थश्चेत्यर्थः तेन लोकोत्तयनुवादेन

८, ९,

मलययेति ब्राताः सामूहाः याताः गताः विकामिनां भद्रिकाकुम्भानां परिमलस्य भरोयस्मिन् तादृशोग्रीष्माभग्नो नष्टः हेघनत्वं
यच्छलहसे उत्साहवान् भवासि न दातं निःस्नेहं मायकं यदय अनया सह संगं आजय गवां निवर्त्तने परापहतानां व्यावर्त्तने यएव प्रभ

च० टी०

यथावा मलयमरुतो ब्रातायाताविक्रसितमल्लिकापरिमलभगो भग्नोग्रीष्मस्वमुत्सहसं यदि घनघटय
तं त्वन्निस्नेहं यएव निवर्त्तने प्रभवति गवां किन्नः छिन्नं स एव धनं नयः अत्र धनं लिप्सया प्रोषितां गनाम
खीवचने यएव गवां निवर्त्तने प्रभवति स एव धनं जयइत्याध्रजातिप्रसिद्धलोकवादानुकारः अत्रा
ति सौंदर्यशालिनी मिमामपहाय धनलिप्सया प्रस्थितोरमानभिज्ञत्वात् गोप्राय एव तस्या निवर्त्तकस्त
धनस्य जैला धनेनाकृष्टस्य तद्विमुखीकरणेन प्रत्याक्षेपकत्वादित्यर्थो नरमपि गभिर्नतं ७, ९

यतिस एव धनं जयोर्युनइत्यन्वयः लिप्सया प्रोषितस्य यांगनातत्सखीवचनइति संबंधः आंध्रास्तेलंगाः इमां मत्सखीं गोप्रायोगोनु
त्यः इति केकोक्तिः

वक्रोक्तिरिति काकुर्धनेनेर्विकारः अपरार्थस्य अभिप्रेतादर्थादर्थान्नरस्य नंदीहरस्यगणविदोषः दारुणाकुरेत्यभिप्रेतं काष्ठेनेतिकल्पनं
विकृतत्वंचकस्यचिद्वर्णस्यावापोद्वापाभ्यां भवित्रीति सीताप्रतिरावणोक्तिः पादत्रयं चतुर्थस्तंप्रति सीतायाः तैतवपतिः सराभोयुधिसं

वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपराथप्रकल्पनं मुंचमानंदिनंप्राप्तंनेहनंदीहरांतिके अत्रमानंमुंचप्रयाता रात्रि
रित्याशयेनोक्तायांवाचिनंदिनंप्राप्तंमा मुंचेत्यर्थोत्तरंश्लेषेणपरिकल्पितं यथावा अहोकेनेदृशीबुद्धि,
दारुणातवनिर्भिता त्रिगुणाश्रूयतेबुद्धिर्नतुदारुमयीकचित् इदमविकृतश्लेषोक्तेरुदाहरणं
विकृतश्लेषवक्रोक्तेर्यथा भवित्रीरंभोरुत्रिदशवदनग्लानिरधुनासतेरामःस्थातानयुधिपुरतोलक्ष्म
णसरवः इयंयास्यत्युच्चैर्विपदमधुनावानरचमूर्लधिषेदंषष्ठाक्षरपरविलोपात्पठपुनः सर्वमिदं
शब्दश्लेषमूलायावक्रोक्तेरुदाहरणं

ग्रामेपुरतोग्रतो नस्थातास्थास्यनीत्यर्थः अतिशयेनलघुर्लघिष्ठस्तत्संबोधनं इदं
पादत्रयं षष्ठाक्षरात्पराणांसप्तमानां त्रिनवीतिवर्णानां विलोपोयत्रतादृशंपुनः पठेत्यर्थः शब्दश्लेषेति शब्दस्य परिहृत्य राहत्वादिति
भावः

अस्तेति जलनिविद्यद्वित्तपुष्पतत्कन्ययोर्लक्ष्मिपार्वत्याः क्रमेण इत्थं लीलया संलापो मिथो भाषणं नोऽस्मान्त्रायतामित्यन्वयः इ
यं कीदृकृतदाह निक्षार्थं नि हरमभिलष्य लक्ष्म्या वाक्यं बलेर्देत्यस्य मखेयज्ञे इति वामनाभिप्रायं पार्वत्याः भद्रेशोभने तां डवंतु
अमद्य कवर्तत इति लक्ष्मीप्रभस्यो नन्दं दृष्ट्वा वनन्याते मध्ये इति श्रीकृष्णाभिप्रायं मृगशिबुः महादेवेन करे धृतः परशुमृगवराभी

अर्थश्लेषमूलाया वक्तोक्तैर्यथा निक्षार्थं सकयातः सुतनुबलिमखे तां डवं द्वाद्यभद्रे मन्ये वृंदावनोतेक
नुसमृगाशिबुर्नैव जाने वराहं बालकचिन्नदृष्टा जरठवृषपतिर्गोप एवास्य वेत्तालीलासंलाप इत्थं जल
निधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतानः काङ्कायथा असमालोच्य कोपस्तेनोचितोयमितीरिता नैवोचितो
यमिति तं ताडयामास मालया अत्र नैवोचित इति काकुस्वरविकारेणोचित एवेत्यर्थो तरकल्पनं

तिहस्तं प्रसन्नमिति ध्यानश्रवणात् इदं लक्ष्म्या वाक्यं नैवेति पार्वत्याः मृगपशौकुरंगेचेति विश्वः कच्चिदिति प्रभञ्जे जरठो जीर्णः वृष
पतिर्दृष्य श्रेष्ठ इति हरवृषभाभिप्रायं लक्ष्मी वाक्यं गोपोगवापालक इति कृष्णाभिप्रायमुत्तरमिति अत्र भिक्षादिपदानां परिहृत्तिसह
त्वादर्थश्लेषमूलत्वे असमालोच्येति अविचार्येत्यर्थः मालया पुष्पमालया इति वक्तोक्तिः ७३

स्वभावोक्तिरितिलक्ष्यनिर्देशः जात्यादिस्थस्यजात्यादिसंबन्धिनः आदिपदेनक्रियादिपरिग्रहः उत्तरंगाणितरंगायमापान्यक्षी
णिषेवातेः नाविति तोप्रक्रांतौबधूवरो गुरूणांसमीपिअन्योन्याभिमुखंप्रचलितौपरस्परस्यभार्गप्रदानेयोरभसोवगतेनस्व

स्वभावोक्तिः स्वभावस्यजात्यादिस्थस्यवर्णनं कुरंगैरुत्तरंगाक्षैस्तब्धकर्णैरुदीक्ष्यते यथा
वा तोसम्मुखप्रचलितौसविधेगुरूणांमार्गप्रदानरभसस्वल्लितावधानौ पार्श्वोपसर्पणमुभा
वपिभिन्नदिक्कृत्वामुहुर्मुहुरुपासरतांसलज्जं भाविकंभूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्यवर्ण
नं अहंविलोकयेद्यापियुध्यंतेत्रसकराः स्थानभीषणेत्वोद्भावनपरमिदं ॐ

नितं भ्रष्टंमवधानंसावधानत्वंयथोस्तादृशोउभावपि
भिन्नदिक्कृत्वामदक्षिणस्त्वदिक्संबन्धिपरस्परपार्श्वभागोपसर्पणंमुहुर्मुहुःकृत्वासलज्जंयथास्यात्तथोपासरतां उपसर्पणंचक्रतु
रित्यर्थः पूर्वोदाहरणेकुरंगजातिस्वभाववर्णनं अत्रसलज्जक्रियास्वभाववर्णनमितिभेदः इतिस्वभावोक्तिः भाविकमितिलक्ष्यनिर्देशः

अद्यापीति ममनयनं नयनमिति तस्यावाचं निशम्य स्तनतटात्पस्मिन् मुत्तरीयं धर्तुं पुरः प्रवृत्ते मयि सति तदा आयताक्षीय किंचि त्स्मि
तमकरोत् इदमद्यापि मम दृशोः पुरस्तिष्ठतीत्यन्वयः अत्र नयनपदेन स्ववाचकत्वरूपशक्यसंबंधेन नेत्रपदं लक्ष्यते तस्माच्च वस्त्र
प्रतीतिः किं वा स्ववाचकवाच्यत्वरूपशक्यसंबंधेन वस्त्रमेवलक्षयतीति वचोवाणे रित्यादिवल्लक्षितलक्षणावाबोध्या नेत्रं

यथावा अद्यापि तिष्ठति दृशोरिदमुत्तरीयं धर्तुं पुरस्तनतटात्पतितं प्रवृत्ते वाचं निशम्य
नयनं नयनं ममेति किंचित्तदायदकरोस्मितमायताक्षी उदात्तमृद्धेश्चरितं श्लाघ्यं चान्योपल
क्षणं सानोयस्याभवद्युद्धं तद्धूर्जटिकिरीटिनोः इदं श्लाघ्यचरितस्यान्यांगत्वे उदाहरणं ऋ
धुदाहरणं यथा रत्नस्तेभ्येषु संक्रांतैः प्रतिबिंबशतैर्दृतः ज्ञातो लंके श्वरः कृच्छ्रादां जनयेन ततः

पाथिगुणे वस्त्रद्विति विश्वः इति भाविकं उदात्तमिति ऋद्धेः समृद्धेश्चरितं उदात्तालंकारः तथा श्लाघ्यं चरितं अन्यस्योपलक्षण
मंगं चेत्तदपि तथा सानो शिखरे यस्य पर्वतस्य किरीटी अर्जुनः कृच्छ्रात्कृष्टात् आंजने येन हनू मता इत्युदात्तं

निरुक्तिरितिलक्ष्यं योगवशान्नाम्नामर्थविशेषाभिधायिनामर्थोत्पत्तिरिति चंद्रप्रतिविरहिण्याउक्तिः इदृशैर्जनं न संतापनरूपैः दोषाया रात्रेः कर्त्ता दोषाणां भा करश्च पुरेति कनिष्ठिकांगुलिबिंदोषः आधिष्ठितः कालिदासीयस्यासा अंगुलिबिंदोषः

। नेरुक्तिर्योगतोनाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनं इदृशैश्चरितैर्जने सत्यं दोषाकरो भवान् यथावा पुराकवीनांगणनाप्रसंगेकानिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा अद्यापितनुत्यकवेरभावादनामिकासार्थवती बभूव प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्त्सनं न द्यूतमेतत्कितवक्त्रीडनं निश्चितैः शरैः निर्ज्ञातो निषेधः स्वतोनोपयुक्तत्वादर्थोत्तरंगभीकरोति तेन चारुतान्वितोयं प्रतिषेधनामालंकारः उदाहरणं युद्धरंगे प्रत्यवतिष्ठमानं शकुनिकं प्रतिविदग्धवचनं तत्र युद्धस्याक्षद्यूतत्वाभावो निर्ज्ञात एव कीर्त्यमानस्तत्रैव तव प्रागल्भ्यं न युद्धे व्युत्पत्तिग्रहोस्तीत्युपहासंगभीकरोति तच्च कितवत्यनेनाविष्कृतं

रूपा अर्थवती न विद्यते कविनामयस्यां सेत्यन्वर्थ

नामवती इति निरुक्तिः कितवो द्यूतकृत् धूर्तोऽक्षदेवीकितव इत्यमरः ननु प्रसिद्धानुवादस्याचमत्कारित्वात्कथमलंकारत्वमत आह निर्ज्ञात इत्यादि शकुने पाराकैर्दीव्यतीति शकुनिकः आविष्कृतमिति ध्यानित्वशंका निवारणं एवमग्रेऽपि इति प्रतिषेधः ७

पंचमस्य स्वरविशेषस्योदं च न माविकरणं यच्च तादृशकाले को किलः को किलो मधुरध्वनिरभवदित्यर्थः द्वितीयको किल पदस्यानुपयुक्तार्थत्वे

यथावा न विशेषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना अप्रतीकारपारुष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः अत्र स्त्रीणां विषादिनिमित्तत्वाभावात् प्रसिद्धे एव कीर्त्यमानस्तासां विषाद्यातिशायिकीर्यमिति असुमर्थे व्यक्तीकरोतीति सचाप्रतीकारपारुष्याइति प्रतीकारवद्भ्यां विषादिभ्यस्तासां विशेषं दर्शयत्ताविशेषणेनाविष्कृतः सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुर्विध्यलं कृतिं पंचमोदं च नेकाले को किलः को किलो भवेत् निज्ञातिविधानमनुपयुक्तिबाधितं सदर्थं तदरगर्भाकरणेन चारुतरमितितं विधिना मानमलंकारमाहुः उदाहरणे को किलस्य को किलत्वविधानमनुपयुक्तं सदतिमधुरपंचमध्वनिशालितयोः सकलजनहृद्यत्वं गर्भकरोति तच्च पंचमोदं च नेइति कालविशेषणेनाविष्कृतं

च शालितयेत्यनंतरं लक्षितयेति शेषो बोध्यः पूर्ववत् ध्वनित्वाशंका निवारणाय तच्चेत्याद्युक्तं नार्थोत्तरे संक्रमितत्वात् सकलजनहृद्यत्वप्रतीतिश्च प्रयोजनं एवं

हेहस्तेति शूद्रतपस्याजनिताधर्मवशादपूर्णयुधिष्ठिजबालकेमृतेनद्धोधतस्यरामस्यस्वहस्तं प्रतिद्वयमुक्तिः जीवातवे जीवनाय
शूद्रएवतपश्चरणान्मुनिरिवमुनिः तस्मिन्कृपाणं रवङ्गं विसृजनिक्षिप यतो रामस्याकरुणस्य गान्धारीरमसि निर्भरमतिशयेन ग
र्भस्विन्नायाः सीतायाः प्रवासनं निर्वासनं तत्र पटोर्दृष्टस्येत्यर्थः अत्र रामपदमकरुणत्वरूपार्थोत्तरसंक्रमितं तदतिशयोक्त्यंगः सचालं

यथावा हेहस्तदक्षिणमृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृजशूद्रमुनौ कृपाणं रामस्य गान्धारीरमसि निर्भरगर्भं
स्विन्नसीताविवासनपटोः करुणाकुतस्त अत्र रामस्य स्वहस्तं प्रति रामस्य गान्धारीरमसि तिवचनमनुपप्लुक्तं
सद्रामस्येत्यनेन स्वस्यात्यंतनिष्करुणत्वं गभीरकरोति तच्च निर्भरत्यादि विशेषेण नोक्तं यद्यप्यनयो वि
धिनिषेधयोरुदाहरणे पुण्यं ग्रान्यर्थोत्तरसंक्रमितवाच्यरूपाणि तथापि न ध्वनिभावात्पदानि स्वोत्तयेव
व्यंगविशेषाविक्रणान् व्यंग्याविक्रणे चालंकारत्वमेवेति प्राक्प्रस्तुतां कुरप्रकरणव्यवस्थितत्वात्

तमिदमेवेति नोक्तः ध्वनिभावात्पदानि ध्वनिप्रयोजकानि व्यवस्थितानि शब्दार्थज्ञानादिति शब्दार्थज्ञानादिति शब्दार्थः कविना पुनः यत्रा
विक्रियते स्वोक्त्या सान्येवालं कति ध्वने रिति ध्वनि कारवचनेन निर्णीतत्वादित्यर्थः ७९

उक्ताविति निषेधाभाससाक्षेपंबुधाः केचन मन्यन्ते आक्षेपाभ्यामिदौ व्यक्तं निषेधे चतिरोहित इत्येताभ्यां नाहं दूती गच्छसीत्युदाहरणयोः
प्रतिपादितावित्यर्थः प्रसिद्धत्वाद्वाधितप्रतिद्वंद्वित्वं इति विधिः हेतोरिति हेतुमताकार्येण मानच्छेदः कार्यं एष इति विदुमच्छायः प्रवालकांतिः
विगततरुकायश्च मरुर्निर्जलदेशः माने इति मानेनेच्छति अनिच्छति सति एवमुपपत्तिर्वायति सति हियां लज्जायां भूमिमा लिखे

पूर्ववाधितो प्रातिषेधो आक्षेपभेदत्वेनोक्तो इह तु प्रसिद्धो विधिप्रतिषेधो तत्प्रतिद्वंद्वित्वावलंकारत्वेन वर्णिता
विति भेदः हेतोर्हेतुमता साद्धेर्वर्णनं हेतुरुच्यते अभावो देति शीतोश्रुमान्छेद इत्यसुश्रुवां यथावा एष ते वि
दुमच्छाया मरुमार्ग इवाधरः कस्य नोतनुत तन्विपि पासाकुलितं मनः मानेनेच्छति वारयत्युपपत्तिं मेक्षमा
लिखंत्यां हियां स्वातंत्र्यपरिवृत्यतिष्ठति कैरेव्याधृत्य धैर्यं गते तृष्णा मनुबधताफलमियत्प्राप्तिजननामुनाय
त्स्पृष्टो न पदाम एव चरणोऽस्मिन् न संमन्यते इत्युदाहरणं तयो भूम्युल्लेखनस्य तदनुभावत्वात् स्वानंच्ये च परिवृत्य पगङ्गु

खी भूयतिष्ठति सति धैर्यकरो व्याधृत्य मम नानुमतामिति सूचनाय हस्तधूननं कृत्वा गतं सति हेतुष्णे त्वामनुसरतामुनाजनेनैतावत्कले
प्राप्तं यत्पादेनापियानस्पृष्टः स एव चरणोऽस्मिन् स्वयं न संमन्यते अनुजानातीत्यन्वयः अत्र तृष्णास्त्वहेतुतत्कार्ययोः स्पष्टमिति न

भेदांतरमाह हेतुहेतुमतोरिति केचित् भट्टोद्वटप्रभृतयः तदुक्तं हेतुमतासहहेतोरभिधानमभेदताहेतुरिति लक्ष्मीति कटाक्षाः विदुषां लक्ष्मीविलासा इत्यन्वयः अत्र विलासहेतोर्विलासाभिन्नेनाभिधानं एवंविधलक्षणायाः प्रयोजनमाह अत्रेति कार्यवश्यं भावश्च तच्छेष्यं चेति विग्रहः आदिना अपथ्याशनं रोगइत्यादौ कार्यगतोपादेयत्वानुपादेयत्वादिसंग्रहः आयुरिति वीरः कलिं गेश्वरः

हेतुहेतुमतोरेक्यं हेतुं किंचित्प्रवक्षते लक्ष्मीविलासाविदुषां कटाक्षावेंकटप्रभोः अत्र च कार्यवश्यं भावतच्छेष्यादि प्रत्यायनार्थः कार्यकारणभेदव्यपदेशः यथावा आयुर्दानमहोत्सवस्य विनतक्षीणीभृतां मूर्तिमान् विश्वासो नयनोत्सवो मृगदृशां कीर्त्तेः प्रकाशः परः आनंदः कलिताकृतिः समनसां वीरश्रियो जीवितं धर्मस्यैष नि केतनं विजयते वीरः कलिं गेश्वरः अत्र दानमहोत्सवायुष्करत्वादिनाध्यवसिते राजितदायुष्यादिव्यपदेशः

कलिं गदेशाधिपो विजयत इत्यन्वयः कीदृशः दानरूपस्य महोत्सवस्य आयुरितिकार्याभिन्नेनाभिधानं एवमग्रेपि विशेषेण नतानां क्षीणीभृतां राज्ञां कलिताकृतिः धृताकारः वीरश्रियः वीरलक्ष्याः निकेतनं स्थानं इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाख्यभट्टविठ्ठलसूरिवराहमज्जश्रीरामचंद्रसूरिसूनुना वैद्यनाथेन कृततायामलंकारचंद्रिकाख्यायां कुवलया नंददीकायां हेत्वलंकारप्रकरणं संपूर्णं

भावस्येति निर्वेदादेर्व्यभिचारिभावस्येत्यर्थः प्रत्यक्षप्रमुखाः प्रत्यक्षाद्याः तेचप्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्यनुलब्धिसंभवैति
ह्यारब्धाः विभावेत्यादि रत्यादेरालंबनोद्दीपनरूपाणि नायिकाचंद्रोदयादीनिकारणानिकाव्येवर्ण्यमानानि विभाव्यंतीतिव्युत्पत्त्यावि
भावपदेनाभिधीयंते कार्योणिचकटाक्षरोमोचादीनि तथाविधान्येवानुपश्रवाद्भवंतीतिव्युत्पत्त्यानुभावपदेन एषामेवकार्योणोरत्यादि

इत्थंज्ञातमलंकारालक्षयित्वानिदर्शिताः प्राचामाधुनिकानांचमतान्यालोच्यसर्वतः रसभावतदाभासभावशो
तिनिबंधनाः चत्वारो रसवत्त्रैयऊर्जस्विचसमाहितं भावस्यचोदयः संधिः शबलत्वमिति त्रयः अष्टौ प्रमाणा
लंकाराः प्रत्यक्षप्रमुखाः क्रमात् एवंपंचदशान्यानप्यलंकारान्विदुर्बुधाः तत्रविभावानुभावव्यभिचारिभिर्न्यजिनो
रतिहासशोकादिश्चित्तवृत्तिविशेषो रसः सयत्रपरस्यांगं भवति तत्र रसबदलंकारः नोत्पादनेकर्तव्ये सहकारिभूतान्यु

क्तंठादीनिच व्यभिचारिपदेन विशेषादभितः समंततः येस्थायिनंचारयंतीतिव्युत्पत्तेः एवंरतिरासस्त्यनुरागादिपर्यायबोध्यंतः
करणावृत्तिः विवृतविदूषिकादिचेषादर्शनजन्याचित्तस्यविकासरूपावृत्तिर्हासः दृष्टनाशानिष्टलाभादिजन्याचित्तवृत्तिः शोकप्रशिद्धः
आदिपदेनक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयनिर्वेदाख्यानांषष्ठापरिग्रहः विशेषपदेनचरत्यादेः स्थायित्वप्रयोजकंपरिपुष्टत्वंकांताविष
यत्वमितरानंगत्वंच विवक्षितं

तदुक्तं रत्यादिश्चेन्निरंगः स्याद्देवादि विषयोऽथवा अन्यांगभावभावास्यान्ततदा स्यादिति शब्दभागिति स्थायिन एव चाभिव्यक्तरस
त्वं यदाहुः कारणान्यथकार्याणि सहकारीनियानि च रत्यादेः स्थायिना लोकेतानि चैनाद्वयकाव्ययोः विभावा अनुभावास्तत्कथ्यं ते व्यभि
चारिणः व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृत इति अभिव्यक्तानां च रत्यादीनां रसरूपाणां क्रमात् शृंगारहास्यकरुणरोद्रवी
रभयानकबीभत्साद्रुतशांत रूपविशेषसंज्ञा बोध्याः निर्वेदादिरिति निर्वेदग्लानि शंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यं चैवैवेत्यं

विभावानुभावान्यामभिव्यंजितो निर्वेदादिस्त्रयस्त्रिंशद्भेदो देवतागुरुशिष्यद्विजपुत्रादा
वभिव्यज्यमानारतिश्चभावः स यच्चापरस्यांगे स प्रेयो लंकारः ७

हर्ष आवेगोजडता तथा गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रा विस्मृतिरेव च स्वप्नो विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमथोग्रता मतिर्व्योधिस्तथोन्मादस्त
थामरणमेव च आसश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशद्भीमाः समाख्यातास्तु नामत इति भरतेनोक्ताः लज्जा
दिना विकारगोपनमवहित्याख्योभावः देवतेत्याद्यपरिपुष्टत्वादेरुपलक्षणं रतिरिति चापुष्टहासादेः ७ ७

अनौचित्येनेति एतच्चोदाहरणेदर्शयिष्यामः मुनिरिति कुंभसंभवोऽगस्त्यः एकचुलकेन समुद्रेपीयमानेतदंतर्गतयोरवतारस्त्वप्योर्मत्स्यकूर्मयोर्दर्शनेन गन्धोऽदुतरसो मुनिप्रभावातिशयपर्यवसन्नतया तद्विषयरतिपोषकत्वात्तदंगमिति भावः अयमिति भूरि

अनौचित्येन प्रवृत्तोरसोभावश्चरसाभासोभावाभासश्चेत्युच्यते सयन्त्राप रस्यांगतदूर्जस्वित् भावस्य प्रशाम्यदवस्थाभावशान्तिः तस्याः परांगत्वे समाहितं भावस्योद्गभावस्थाभावोदयः द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः परस्परस्पर्धाभावसंधिः बहुनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्पत्तिर्भावज्ञाबलता एतेषामितरांगत्वेभावोदयादयस्त्वयोलंकाराः तत्ररसेवदुदाहरणं मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्माकुंभसंभवः येनैकचुलके दृष्टौ दिव्यो तोमस्यकच्छयो अत्र मुनिविषयरतिस्त्वपस्यभावस्यादुतरसोऽंगं यथावा अयं सरसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शनिवीविस्त्रंसनः करः अत्र करुणस्य शृंगारोऽंगं प्रेयो लंकार एव भावालंकार उच्यते

श्रवसाच्छिन्नं हस्तमालोक्य तद्दधूना मुक्तिः सपूर्वानुभूतोऽयं करः यः कां ची समाकर्षणञ्जलिः नीवीव स न प्रथिस्त

स्याविस्त्रंसनो मोचक इति स्मर्यमाणया शृंगारवस्थया करुणारसपरिपोषः

७३

७४

७५

कदेति निमिषमिव दिवसान् कदा नेष्यामीत्यन्वयः कीदृशः काश्यांगं गार्तीरेव सन् अये इत्यादेरिति क्रोशान्नित्यनेनान्वयः अत्यु
च्चाइति स्फाराः विस्तीर्णाः प्रस्तौमि प्रसंजयामि भुवः पृथिव्याः इमां भुवं बिभ्रत धारयमाणः त्वत्प्रत्यर्थीति हेवीरसं त्रासं तोभ

सथथा कदाबाराणस्याममरतटिनीरोधमिव सनूवसानः कोपीनं शिरसि निदधानो जलिपुटं अये गौरीनाथ त्रिपुरहरं
भो त्रिनयन प्रसीदति क्रोशान्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् अत्र शान्तिरसस्य कदेति पदसूचित्वा रव्यो व्यभिचारि
भावोंगं यथावा अत्युच्चाः परितः स्फुरंति गिरयः स्फारास्तथांभोधयस्ताने तानापि बिभ्रती किमपि न श्रान्तासि तुभ्यं नमः
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवस्तावद्भिन्नदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः अत्र प्रभुविषय
रतिभावस्य वसुमती विषयरतिभावोंगं ऊर्जस्विद्यथा त्वत्प्रत्यर्थिवसुंधरे शतरुणीः संत्रासतः सत्वरं यांतीर्विरविलुं
ठितुं सरभसं याताः किरातावने तिष्ठंति स्तिमिताः प्रखण्डपुलकास्ते विस्मृतोपक्रमास्तासामुत्तरलेस्तनैरतितरां लोलैरपोंगैरपि

याद्वने सत्वरंगच्छतीः तव प्रत्यर्थिनः शत्रवो वसुंधरे शाभूपास्तेषां तरुणीर्विलुठितुं याताः किराताभिर्हस्तासां तरुणीनामुत्तरलैरतिचपलैः स्तनैरति
तरामतिशयेन लोलैश्चंचलैरपोंगैर्नेत्रप्रानैश्च तैस्तिमिताः स्तब्धा प्रोद्धतरोमांचाः विस्मृत उपक्रमोलुठनरूपो ये स्तादृशास्तिष्ठंतीत्यन्वयः अत्र

त्वयीति अजनिष्ट अभूत युधिसंग्रामे तद्विषयेति प्रभुविषयाद्विपत्तुगणस्ययारतिस्तद्रूपइत्यर्थः अत्रशत्रुविषयकत्वरूपानौचि
त्येनप्रवर्तितत्वाद्भावास्याभासत्वं पश्यामइति नायकस्यस्वमिन्नंप्रतिनायिकावृत्तांतोक्तिः मयितूष्णीभूतेकिमियंप्रपद्यतेकुरुते

अत्रप्रभुविषयरतिभावस्यशृंगाररसाभासोंगं यथावा त्वयिलोचनगोचरंगतेसफलंजन्म
नृसिंहभूपते अजनिष्टममेतिसादरंयुधिविज्ञापयतिद्विषांगणः अत्रकवेःप्रभुविष
यस्यरतिभावस्यतद्विषयद्विषद्वृणारतिरूपोभावाभासोंगं समाहितंयथा पश्यामःकि
मियंप्रपद्यतइतिस्थैर्यमयालंबितंकिंमानालपतीत्ययंखलुशठःकोपस्तयाप्याश्रितः
इत्यन्योन्यविलक्ष्यदृष्टिचतुरेतस्मिन्वनस्थांतरेसव्याजं हसितंमयाधृतिहरोमुक्तस्तुबा
ष्पस्तया अत्रशृंगारस्यकोपशोतिरंगं

तत्पश्यामइत्यभिप्रायेणमयास्थैर्यमौनरूपमालंबितमगीकृतं पश्यामइतिबहुवचनंसखीसमानाभिप्रायंएवंतयापिअयंखलुशठो
मांकिमितिनालपतिभाषतइतिकोपआश्रितः इत्यनोन्यंपरस्परंबिलक्ष्यालक्ष्यरहितायादृष्टिस्तत्रचतुरे सव्याजं निमित्तांतरव्याजसहितं

तदिति एधि भव निनीषामि नेतुमिच्छामि यतस्तवैव रूपेण समः समप्रियो नलः पत्रिणाहं सेनपादेन विलिख्य अदर्शि दर्शि
तः एकैति हेवीरक्षणमात्रेण युद्धप्रस्थानाद्भावीयो विरहक्लेशस्तदसहिष्णुलोलाक्षीं दयितां पश्यतस्तथा प्रौढसंग्रामाडंबरमाक
र्णयतश्चभवतः एकाकपोलस्थलीद्राक्षीघ्नपुलकैः कुसुमायुधस्यमदनस्येषु धिस्तरुणीमिव प्रव्यक्तापुंस्वावलीशारपुंस्वयं किर्यत्र

भावोदयोयथा तदधविश्रम्यदयालुरेधिमेदिनं निनीषामि भवहिं लोकिनी अदर्शिपादेन विलिख्य पत्रिणा
तवैव रूपेण समः समप्रियः अत्र नलं प्रतिदमयंत्या औत्सुक्यरूपभावस्योदयः शृंगाररसस्यांगं भा
वसंधिर्यथा एकाभूत्कुसुमायुधेषु धिरिव प्रव्यक्तपुंस्वावलीजेतुर्मंगलपालिकेव पुलकैरन्याकपोल
स्थली लोलाक्षीक्षणमात्रभावि विरहक्लेशा सहोपश्यतो द्रागाकर्णयतश्चवीरभवतः प्रौढाहवाडंबरं
अत्ररमणीप्रेमरणौत्सुक्ययोः संधिः प्रमुविषयभावस्यांगं

तथाभूताभूत् अन्याद्वितीयाजेतुर्जयशीलस्यमंगलपालिकामंगलपालिकायाकुशकाशदिनिर्मिता उभयपार्श्वस्थस्तं भवक्षादि
षुबद्धामार्गपालीतिप्रसिद्धा तद्भूदभूदित्यर्थः अत्रप्रेमपदोक्तायारतेरपरिपुष्टत्वाद्भावस्वरूपं त्वंबोध्यं ७
३५९

क्वाकार्यमिति श्रुक्कन्यादेवयानीदृष्टवतीराज्ञोययातेरियमुक्तिः अकार्यं ब्राह्मणकन्यासक्तिः शशलोच्छनस्य चंद्रस्य कुलं सोमवंशः
अयं वितर्कः तदुपमर्द्धेन भूयोपीत्यौत्सुक्यं एवमग्रेऽपि श्रुतं शास्त्रश्रवणमिति मतिः अहो कोपेपीति स्मरणं अपगतकल्मषाः कृते
सकृत्तेधीर्येषां ते किं वदिष्यंतीति शंका स्वप्ने पीतिर्देन्यं हेचेतः स्वास्थ्यमुपैहीति धैर्यं कः खलु धन्यो युवातरुणः अधरं धास्यति पा

भावशबलं अथा क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः कचकुलं भूयोपि दृश्येत सादोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपे
पि कांतं सुखं किं वक्ष्यं त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सादुर्लभाचेतः स्वास्थ्यमुपैहिकः खलु युवाधन्यो धरंधा
स्यति अत्र वितर्कोत्सुक्यमतिस्मरणशोकादेन्यधृतिचिंतानां शबलताविप्रलंभशृंगारस्यांगं प्रमाणात्लंका
रे प्रत्यक्षं यथा कांतकांतवदनप्रतिबिंबे भग्नबालसहकारसंगंधौ स्वादुनिप्रणादितालिनिशीते

निर्विवारमधुनीन्द्रियवर्गः स्थतीति चिंत्ता विप्रलंभो वियोगइमिपर्यौधौ कांतेति इन्द्रियाणां वर्गः समूहः मधुनिम

द्ये निर्विवारनिर्द्वितीं प्राप कथं भूते संक्रातिप्रियमुखप्रतिबिंबे भग्नकोमलाम्रपल्लववत्संगंधौ स्वादुनि आस्वाद्ये प्रकृष्टना
दयुक्तभ्रमरयुते शीतस्पर्शे चेति अत्रेन्द्रियतृप्त्या तज्जन्यप्रत्यक्षमलंकारः ३

किमिति आरातदूरे इतिक्षणं संहिद्य कश्चित् बक सहवासिनां कमलानां परोक्षै रदृश्यैर्विबोर्कैर्मानास्त्रियकथालापेविबोकोनादर
क्रियेत्युक्तलक्षणैर्होवविशेषैर्मुखाविनिश्चिकायनिर्णीतवान् इतिप्रत्यक्षं यथोक्तं यथाशब्दा अनुमानार्थः यथाशब्दस्तुनिर्दिष्टस्तत्त्व
योगानुमानयोरिति विश्वकोशात् तथा च चपलजलद रूपोधुमः व्योम्न आकाशस्य रं ध्रुमवकाशं यस्मात्स्थगयति यस्माच्च कीट

यथावा किंतावत्सरसि सरोजमेतदारादाहोस्विन्सुखमवभासतेयुवत्याः संशय्यक्षणमपिनि
श्चिकायकश्चिद्विबोर्कैर्बक सहवासिनां परोक्षैः पूर्वत्रप्रत्यक्षमात्रमत्रतु विशेषदर्शनजन्यसंशयोत्त
रप्रत्यक्षमितिभेदः अनुमानंयथा यथारं ध्रं व्योम्नश्चलजलदधूमः स्थगयतिस्फुल्लिङ्गानां रूपं द
धतिचयथाकीटमणयः यथाविद्युज्ज्वालोल्लसितपरिपिंगाश्च ककुभस्तथा मन्येलग्नः पाथिकत
रुखंडे स्मरदवः

मणयः खद्योताः स्फुल्लिङ्गानां रूपं दधतिधारयंति यस्माच्च विद्युद्रूपाभिर्ज्वालाभिरुल्लसिताः प्रका
शीभूताः परितः पिंगवर्णाश्च ककुभो हिशस्तस्मात्पाथिकरूपाणां तत्तूणां खंडे समूहे स्मरलक्षणो दवाग्निर्लग्न इति मन्ये इत्यन्वयः प्र
योगस्तु पाथिकतरुखंडं स्मरदावानलवत् व्योमव्यापिजलदधूमवत्वादित्यादिर्बोध्यः ७ ७ ७

यत्रैता इति लहरीवच्चलाश्चंचलादृशां यासां ता एताः कामिन्यः यत्र जने भ्रूलतां व्यापारयंति प्रेरयंति तत्रैव भ्रू संज्ञा विषय एव
यद्यस्मादमीमर्मस्य शिर्नो बाणाः सततं पतन्ति तन्नस्मान्मंडलीकृतैश्चापैर्पुंखिता योजितमुखायै शरास्तेषु प्रैखन् च पलः करो य
स्य तादृशः क्रोधनः स्मरः शासनमाज्ञानध्वारक आसा मग्रतो धावतीति सत्यमित्यन्वयः अतिशयोक्तीति मार्गणत्वेन दृशाम

यथाबा यत्रैतालहरीचलाचलदृशो व्यापारयंति भ्रुवो यत्तत्रैव पतन्ति संततममीमर्म
स्पृशो मार्गणाः तच्चक्रीकृतचापपुंखितशरैर्प्रैखत्कः क्रो धनो धावत्यग्रत एव शासनधरः स
त्यंतदाः सांस्मरः पूर्वैरूपकसंकीर्णो मिदमतिशयोक्तिः संकीर्णो मिति भेदः शुद्धानुमानं यथा
नित्तीयमानोर्वहगैर्निमील द्विश्वपंकजैः विकसंत्याचमालत्यागतो स्तंज्ञायते रविः ७

ध्यवसानादिति भावः प्रयोगस्त एताः चक्रीकृतचापं सदा पुरोधावदाज्ञाकरमदनकाः मर्मभेदि बाणपाताश्रयभ्रू संज्ञास्थान
कत्वादिति बोध्यः एवं नित्तीयमानो रित्यत्रापि अयं कालः सूर्यास्तमयवान् पक्षिनिर्लीयमानताद्याश्रयत्वादिति रविरस्तगम
नवान् तादृशकालसंबंधित्वादिति वा प्रयोगो गोक्षेयः ७

७,

सौमित्रे इति विरहातुरस्य रामस्य लक्ष्मणं प्रत्युक्तिः अत्राप्ययंचंद्रः कुरंगधारित्वादित्प्रयोगः इत्यनुमानं तामिति तारकाणां
न्यासः संनिवेशः शकटस्याकरं संस्थानं आश्रित स्तारोहिणीं विजानीहीत्यतिदेशावाक्यार्थज्ञानमिहोपमानं इयं शकटाकारन
क्षत्रव्याक्तिः रोहिणी पदवाच्येत्युपमिति प्रतिकरणत्वात् अत्रेति अत्र एषुराजसुमध्ये मन्मथमिवातिसुंदरं महीपतिर्वै

यथावा सौमित्रेन नु संव्यतांतरुतल वंडांशुरुजुंभते चंडांशो निर्शिका कथारधुपते चंद्रोऽयमुन्मीलति वत्सेतद्विदि
तं कथं नु भवता धत्ते कुरंगं यतः कासि प्रियसि हा कुरंग न येन चंद्रानेने जानकि उपमानं यथा तारोहिणीं विज्ञा
नीहि ज्योतिषामत्र मंडले यस्तन्वितारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः अत्र मन्मथमिवातिसुंदरं दानवारि
मिव दिव्यतेजसं शैलराजमिव धैर्यशालिनं वेद्विवेकटपतिं महीपतिं पूर्वोदाहरणे उपमानभूतमतिदेशवा
क्यं दर्शितं अत्रातिदेशावाक्यार्थसादृश्यप्रत्यक्षरूपमुपमानं फलेन सह दर्शितमिति विशेषः शब्दप्रमाणं यथा

कटपति संज्ञं वेध्नीत्याद्यन्वयः दानवारिर्विष्णुः शैलराजं हरं धैर्यशालिनं मदनशासकत्वात् प्रत्यक्षरूपमिति सादृश्यमिति
शिष्टपिंडप्रत्यक्षस्यापि फलायोगव्यवाहिन्यन्वयेन करणत्वादिति भावः फलेन उपमिति रूपेण इत्युपमानं ॐ

विदुष्वतेति कुमारसंभवे बहुवेषं हरे प्रीतिपार्वत्या इयमुक्तिः वरदोषं प्रकाशयतापि स्वालितांतः करणेन त्वया ईशं महादेवं प्रति
 एकं अलक्ष्य जन्मत्वं साधुक्तं यतो यमीशमात्मसुबो ब्रह्माणोपिकारणमात्मनंति वेदाः सकथं लक्ष्यः प्रभवउत्पत्तिस्थानेयस्य तादृकं भ
 विष्यतीत्यन्वयः विवक्षतेति क्वचित्पाठः वक्तुमिच्छति तदर्थः बलादिति नास्ति कोक्तिरियं हेजनाः पापानि बलात्कुरुत तानि च पा
 विदुष्वतादोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधुभाषितं यमात्मनं त्यामसुबोपिकारणं कथं सलक्ष्य प्रभंदा
 भविष्यति अत्राशिवः परमेष्ठिनोपिकारणमित्यत्र श्रुतिरूपं शब्दप्रमाणमुपन्यस्तं एवं स्मृतिपुराणागमैर्वा
 किकर्वाक्यरूपाण्यपिशब्दप्रमाणान्मुदाहरणीयानि तत्र स्मृतिर्यथा बलात्कुरुत पापानि संतुतान्येकतानि
 वः सर्वान्बलकृतानर्थानेकतान्मनुरब्रवीत् पूर्वश्रुतिरभिमतार्थप्रमाणत्वेनोपन्यस्ता इहतु स्मृतिरनभिमत
 तार्थतद्दूषणपरेण प्रमाणतया नीतेति भेदः आचारात्मतु ह्येतरपि नीमांसकोक्तधर्मप्रमाणयोर्वेदशब्दानुना
 यकतयोशब्दप्रमाण एवांतर्भावः पानिबोयुष्माकं अकृतान्येव न वंतु यतो बलात्कारेण एकतान्सर्वानर्थान्मनुरकृतानब्रवीद्वि
 त्यन्वयः तद्दूषणपरेण सर्वाभिमतार्थदूषणपरेण आत्मनस्तुष्टिः प्रीतिवैधक्यिके विषये गभाष्टमेऽष्टमे वा बदे ब्राह्मणस्योपनयनामित्या
 दौ प्रमाणमित्युक्तं

महाजनेति दमयंतीप्रतिनलस्योक्तिः नामवितर्कं नाददतेनगृहंति आचारमुच्चआचारत्यागिनं विगायति निंदति असंशयांगति
क्षत्रेणक्षत्रियेणपरिग्रहक्षमायोग्याः यतआर्यश्रेष्ठममनोयस्याज्ञाकुंतलायामभिलाषशीलं पदेषुविषयेषु त्वंहीति वरमु
द्रिकां वरदमुद्रां नाधत्स नधाम्यसि श्रुतिर्वरदसंज्ञारूपालिंगंगमकंपक्षे श्रुत्यानृतीयादिरूपयाप्रकर्षेणशीघ्रं सिद्धेअर्थे

तत्राचारप्रमाणंयथा महाजनाचारपरंपरेरुशीम्बनामनामाददतेनसाधवः अतोभिधातुंनतदुत्सहेपुनर्जनःकि
लाचारमुच्चंविगायति आत्मतुष्टिप्रमाणंयथा असंशयंक्षत्रपरिग्रहक्षमायदार्यमस्यामभिलाषितेमनः
सतांहिसंदेहपदेषुवस्तुषुप्रमाणमंतःकरणस्यवृत्तयः अत्रदुष्यंतेनात्मतुष्ट्याज्ञाकुंतलापरिग्रहस्यधर्म्यत्वं
श्रुत्यनुमतमनुमीयते एवश्रुतिलिंगादिकमपिमीमांसोक्तंप्रमाणंसंभवदिहोदाहृतंयं तत्रश्रुतिर्यथा त्वंहिना
स्त्ववरदोनाधत्स वरमुद्रिकां नहिश्रुतिप्रसिद्धार्थेलिंगमाद्रियतेबुधैः अत्रकारिगिरीश्वरस्यवरदइत्यभिधा
नश्रुत्यासर्वाभिलाषितंदातृत्वंसमर्थितं

अंगांगिभावेसतिलिंगमर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपमाद्रियते यथेष्टागार्हपत्यमुप
निष्ठतइतिश्रुत्यागार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्यमंत्रस्येंद्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपेणालिंगेनेंद्रोपस्थानेविनियोगोनाद्रियतेइत्यर्थः करि
गिरीश्वरः कालहस्तीश्वरः

विदितमिति इत्थंभूतः परार्थेकप्रवृत्तिकः अत इत्यस्य चेष्टास्वरूपं प्रमाणान्तरं नाशंकनीयमित्यग्रेतनेनान्वयः लोलेलिति गुरुणा संनि
धावपिद्वाभ्यां नायकाभ्यां समयोचिनो विधिर्नोत्सृष्टः यथा लोल झूलत याना यिकया विपक्षस्य सपत्न्या देहिंशतुपन्यासेतत्सकाशा

लिंगं यथा विदितं वो यथा स्वार्थानमेकाश्चित्प्रवृत्तयः ननु भूतिभिरष्टाभिरित्यंभूतोस्मि सूचितः अत्र शिवस्य
श्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारकप्रथिव्याद्यष्टभूतिपरिग्रहलिंगं नतद्वृत्तीनां लोकोक्तानुग्रहेकप्रयोजनत्वं सम
र्थितं लिंगस्य मूलभूतवेदानुमापकतया वैदिकशब्दप्रमाण एवांतर्भावः एवं लोकोक्तिकलिंगानामपिलोकि
कशब्दोन्मायकतया लोकोक्तिकशब्दप्रमाण एवांतर्भावः अतः लोलदभूलतया विपक्षदिगुपन्यासे विधूतं किं
रस्तद्वृत्तांतपरीक्षणे कृतनमस्कारो विलक्ष्यः स्थितः इषत्ताम्रकपोलकोतिनिमुखे दृष्ट्या नतः पादयोरुत्सू
ष्टोरु रुसंनिधावपि विधिर्द्वाभ्यां न कालोचितः इत्यादि चेष्टास्वरूपं प्रमाणान्तरं नाशंकनीयं

दागतोसीति सूचनेक

ते नायकेननेति सूचनायशिरोविधूतं संचालितं ततस्तद्वृत्तांतपरीक्षणे नायिकया कृते सत्यकृतनमस्कारः विलक्ष्य एव स्थितः तत ईष
त्ताम्राकपोलकोतिर्यस्य तादृशो नायिकाया मुखेकोपातिशयाज्जाते सति तस्यादयोर्दृष्टिपातेनैवानतः प्रणतइति ७

पूरयत् अन्यथापूरणे सति अर्णः समुद्रस्य जलं गंगोद्येर्निभर्त्सितं तिरस्कृतं सत् शंभुकं ठसमानवर्णं नीलं कथं स्यादित्यन्व
यः इत्यर्थोपपत्तिः ७, ७, ७

यः इत्यर्थोपनिः

स्फुटमिति हेतान्वितकैयंतस्तर्कशीला अपिलोकास्तदवलग्नं अनुपलभमाना अपश्यंतस्तवावलग्नं मध्यमसादिति स्फुटमेवेति श्रित्वते कुलपर्वतश्चेष्टयुग्मत्वेनाध्यवासितं स्सनद्वंद्वमाधारं विनायदास्तेतत्त्वित्त्वहमकरध्वजस्येंद्रजालं मायाचरितं प्रतीम इत्यन्वयः इत्यनुपलब्धिः अभूतेति इश्वरं प्रतिभक्तस्योक्तिः पूर्वमभूतं अभूतपूर्वतादृशं ममाकिंवा भाविना किंचित् सर्वे शीनातपादिद्वंद्वं

अनुपलब्धिर्था स्फुटमसदवलग्नं तन्विनिश्चिन्वते तेतदनुपलभमानास्तर्कयंतो पिलोकाः कुचगिरिवर्युग्मं यद्विनाधारमास्तेतदिहमकरकैतारिंद्रजालं प्रतीमः संभवो यथा अभूतपूर्वममभावि किं वा सर्वं सहेमे सहजं हि दुःखं किंतु त्वदग्रे शरणागतानां पराभवो नाथ न तेन रूपः ७, ७,

सहे हियतो मम सहजमेव दुःखमस्ति किंतु हेनाथ तेतव चारणागतानां भक्तानां त्वदग्रे पराभवो नानुरूपो नोचित इत्यन्वयः अथ वा तवनानुरूप इत्यन्वयः अत्र दुःखादेः संभवाख्यप्रमाणमिदं स्य कथनं ७, ७,

येनामेति भवभूतेरुक्तिः नामेतिकुत्सने नामप्रकाश्यसंभाव्यक्रोधापगमकुत्सनइत्यमरः किमपीतिकोकुः नकिमपीत्यर्थः एषःकाव्यनिर्माणरूपः ममकोपिसमानधर्मासहशोयउत्पत्स्यते अस्तिवातंप्रतियत्नः ह्रियस्मान्निरवधिरयंकालः पृथ्वीचविपुलेतिक्रमेणयोज्यं अत्रकालोह्ययमित्यादिनासोपपत्तिकंसंभवारव्यप्रमाणमुपदर्शितं भ्रातररिति पथिकंप्रतिग्राममभ्यप्रश्नः

यथावायेनामकेचिदिहनःप्रथयंत्यवज्ञांजानंतितेकिमपितान्प्रतिनैषयत्नः उत्पत्स्यतेस्तिममकोपिसमानधर्माकालोह्ययंनिरवधिर्विपुलाचपृथ्वी यथावा भ्रातःपांथकुतोभवान्नगरतोवार्त्तानवावर्त्तनेबाढंब्रूहिद्युवापयोदसमयेत्यक्ताप्रियांजीवति सत्यंजीवतिजीवतीतिकथितावार्त्तामयापिश्रुताविस्तीर्णापृथिवीजनोपिविविधः किंकिनसंभाव्यते अत्राद्योदाहरणेअभूतपूर्वममभाविकिवेति संभवप्रमाणसिद्धोर्थोदर्शितः ७

कुतइत्यनंतरमागतइतिशेषः नगरादित्युत्तरं वार्त्तंतिपुनःपूर्वस्यप्रश्नः वाढमित्युत्तरंअंगीकारे अस्तीत्यर्थः ब्रूहीतिपूर्वस्योक्तिः युवेत्यादिपांथवचनं सत्यंजीवतीतिपुनः पूर्वस्यप्रश्नः जीवतीत्यादिसर्वपांथवचनं इतिसंभवः ७

अनिर्दिष्टप्रवक्तृकेति अनिर्दिष्टो विशेषतो नुक्तः प्रवक्तव्यस्येत्यर्थः एवं चैतदवैति ह्यलक्षणमिति दर्शितं इत्यलंकारचंद्रिकायां प्रमाणां लंकारप्रकरणं संपूर्णं यथासंभवमिति संसृष्टिसंकाश्यां ह्युक्तं दधिकानां वितियथासंभवमित्यर्थः स्फुटमवगम्य

द्वितीयोदाहरणे संभवोपपादकं कालानंत्यादिकमपि दर्शितं तृतीयोदाहरणे तु संभवोपिकं ठोक्त इति भेदः ऐतिह्यं यथा कल्याणी बतगाथेयं लोकि की प्रतिभाति मे एति जीवंतमानंदो नरं वर्षं शतादपि अत्र लोकि की गाथेयमित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपारं पर्यरूपता दर्शिता अथैतेषामलंकाराणां यथासंभवं कचिन्मेलने लोकि कालं कारणं मेलन इव चारुत्वातिशयोपलंभान्नरसिंहन्यायेन पृथगलंकारावस्थितौ तन्निर्णयः क्रियते तत्र तिलतंडुलन्यायेन स्फुटावगम्य भेदालंकारमेलने संसृष्टिः नीरक्षी रन्यायेनास्फुटभेदालंकारमेलने संकरः सचांगांगिभावेन समप्राधान्येन संदेहेन एकवाचकानुप्रवेशेन चतुर्विधः एवं नृसिंहाकाराः पंचालंकाराः

मानो भंदायेपामिति विग्रहः एकस्मिन् वाचके नुप्रवेशोऽवस्थितिः एतत्सर्वमुदाहरणे व्यक्तीभविष्यति

कुसुमेति माघेऽरतुवर्णनेपद्यभिद अन्यथाकयापिवनितयाचलितयाकलम्वगेमेखलायाः कांच्याः कलकलः कोलाहलोविद
धे किंभूतयाकुसुमसौरभल्लोभेनपरिभ्रमतांभ्रमराणां संभ्रमैणत्वराविशेषेण संभृताममृद्धाशीभायस्यास्तया अलकालो
लायस्यातादृशीदृक्क्यस्यास्तथाभूतयेति आनन्देनमंथरंयथास्यान्नथापुरंदरेणैन्द्रेण मुक्तमर्पितंमाल्यंयत्रतादृशं

तत्रसंसृष्टिर्यथा कुसुमसौरभल्लोभपरिभ्रमङ्गुमरसंभ्रमसंभृतशोभया चलितयाविदधेकलमेखलाकलकलो
लकलोलह्रान्यया अत्रशब्दालंकारागुप्रासचमकयाः संसृष्टिः लिंपतीवतमोंगानिवर्षतीवांजननभः असत्पु
रुपसेववदृष्टिर्निष्फलतांगता अत्रोत्प्रेक्षयोरुपमायाश्चेत्यर्थालंकाराणां संसृष्टिः आनन्दमंथरपुरंदरमुंक्तमा
ल्यंभोलोहठेननिहितंमहिपासुरस्य पादांबुजंभवतुमेविजयायमंजुमंजीरसिंजितमनोहरमंबिकायाः अत्रश
ब्दार्थलंकारयोरनुप्रासापमयाः संसृष्टिः

महिपाकरस्यभोलोमस्तकेहठेननिहितं मंजुमनोहं मंजरेस्यनूपुरस्यसिंजितं
रणितंयन्नितादृशमनोरममंबिकायाःपादांबुजमंबुजसदृशंचरणंनोऽस्माकंविजयायभवत्वित्यन्वयः अत्रपादांबुजमित्युपमितसमा
सएव नतुमधूरव्यंसकादिवत्पादएवांबुजमिति तथासत्यंबुजप्राधान्ये मंजीरासंजितान्वंभायोगादित्युपमेवनरूपकमितिज्ञेयं
इतिसंसृष्टिः

तल्लेखिति तदाभारुतकंपितानांमहीरुहाणांतलेषुछायाअवेपंतकंपमानाआसन् तत्रौल्लेखते शंशाकरूपेणसिंहेनछिन्नाकृती
नांतमोलक्षणगजानांशरीरखंडाइवेति गुणानांचेतितात्तीयाधिकरणसूत्रं अस्यार्थः गुणानांगुणभूतानांपक्षार्थानांपरार्थत्वात्

अंगंगीभावसंकरोयथा तल्लेखवेपंतमहीरुहाणांछायास्तदामारुतकंपितानां शंशांकसिंहेनतमोगजानांलू
नाकृतीनामिवगात्रखंडाः अत्रशंशांकसिंहेनेतितमोगजानामितिचरूपकं यद्यप्यत्रशंशांकएवसिंहस्तमांस्येव
गजाइतिमथूरव्यसैकादिसमासाश्रयणेनरूपकवत्शंशांकसिंहइवतमांसिगजाइवत्युपमितसमासाश्रयणेना
पमापिवक्तुंशक्या तथापिल्लनाकृतीनामिति विशेषणानुगुण्याद्रूपकसिद्धिः तस्यहिविशेषणस्यप्रधानेनसहान्व
येनभाव्यनतुगुणेन गुणानांचपरार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादितिन्यायादुपमितसमासाश्रयणेतस्यपूर्वपदार्थप्र
धानत्वात् शंशाकस्यतमसांचप्राधान्यंभवेत् तत्रनविशेषणमुग्व्यार्थान्वयस्वारम्यमस्ति

मुख्यप्रधानार्थत्वात्पर

स्वरमसंबंधः कुतः समत्वात् अप्रधानत्वसाम्यादिति यथाभाष्यकारमतेपावमाने ष्ठीनामाधानस्यचाहवनीयाद्यर्थत्वात्परस्परं नांगंगी
भावसंबंधः यथावार्तिककारमतेऽग्निसामंधनार्थानांमंत्रविशेषरूपाणांनिविदांसामधेनीनोच्चेतिसंक्षेपः एतदधिकरणपूर्वपक्षमि
हानौप्रकृतानुपयोगान्नेदानीं

स्वरूपनाशोति स्वरूपनाशरूपमुपचरितंगोणप्रदाकृतिलवनकर्तृत्वकर्मत्वान्वयसंभवेपिमुख्यार्थान्वयस्वारस्यमेवादरणीयं
सिद्धिरित्याशंक्याह स्वरूपेति क्रीडीकारेणनिगरणेन लक्षणामूलैत्यर्थः तथाचतर्मांशोउपचा

स्वरूपनाशरूपोपचरिताकृतिलवनकर्तृत्वकर्मत्वान्वयसंभवेपिमुख्यार्थान्वयस्वारस्यमेवादरणीयं
स्वरूपनाशक्रीडीकरणप्रवृत्तयालक्षणामूलैत्यर्थः तच्चरूपकमुल्लेक्षायाअंगं
तदुत्थापकत्वात् रूपकभावेहिष्ठायाल्हन्गात्रखंडाइवावेपंतैत्येतावदुक्तावुपमेवसिद्धेत् वेपनादि
साधर्म्यान्नछायाणांसद्यःकृतगात्रखंडतादात्म्यसंभावनारूपोल्लेक्षा

रेणान्वयइतिभावः नचैवंसत्युपमांगीकारेपि
किंबाधकमितिवाच्यं तदंगीकारेप्रधानान्वयेष्युपचाराश्रयणापत्तेः तंदपेक्षयाप्रधानेतर्मांशेतदंगीकारेणरूपकस्यैवौचित्यादिति
नछायानामिति सिद्ध्येदित्यनुवर्तते उल्लेक्षनसिद्ध्येदित्यन्वयः इवशब्दस्यसादृश्येप्रसिद्धनरत्वेनासतितात्पर्यग्राहकेसंभावनाबोध
कत्वासंभवादिनिभावः

रूपकं विना व्युत्प्रेक्षायां तात्पर्यग्राहकमस्तीति शङ्कते नन्विति एवमुक्तौ तमोगजानामित्युक्तौ तथाच साधकांतरस्य साधकांतरादु-
 षकत्वाद् रूपकस्योत्प्रेक्षां गत्व गविहृतमिति भावः अवन्ति सवितुः सूर्यस्य तुरंगावली अभवपंक्तिर्नोऽस्मानवतु केवनभः श्रियः गगन-
 लक्ष्याः मरकतमणीनामेकलता एकावली वेत्युत्प्रेक्षा सूर्यतुरंगाणां हरितवर्णत्वात् कथं भूतासम्यगति लंघिता स्तंगा उच्चाः प-

ननु शशांकेऽलूना कृतीनां तमसो गात्रखंडा इवावेपंतं त्येता बहुक्तावपि सिद्ध्यत्युत्प्रेक्षा तादात्म्यसंभाव-
 नोपयुक्तलूना कृतित्वरूपाधिकविशेषणोपादानात् सत्यं तथोक्तावाक्यतिलवनादि धर्मरूपकार्यस-
 मार्गेपनिर्मिता शशांकतमसोर्हितृहंतव्य चेतनवृत्तानां समारोपरूपासमासोक्तिरपेक्षणीया एवमुक्तौ ह-
 पकमिति विशेषः एवमत्रातिशयोक्तिरूपकोत्प्रेक्षाणामंगंगिभावेन संकरः समप्राधान्यसंकरो यथा
 अवतुनः सवितुस्तुरगावलीममतिलंघिततुंगपयोधरा स्फुरितमध्यगतारुणनायकामरकतैकल-

तेवनभश्रियः योधरामेघायया एकावलीपक्षेपयोधरोस्तनो तथा स्फुरितो दीप्तिमान्मध्यगतः अरुणस्त्वोनायकोनेता सार-

थिर्यस्याः सा पक्षे अरुणः आरक्तः नायको हारमध्यमणिः नायकोनेतारिश्रेष्ठहारमध्यमणावपीति विश्वः ७

अतिशयोक्त्या मेधानां स्तनत्वेनाध्यवसानरूपया गर्भैवेत्यनेन तिलतंडुलन्यायेन स्फुटावगम्यमानभेदायाः संसृष्टेः सकाशाद्बैलक्ष्ण्यदर्शितं एवमत्रेति एकस्यैव मत्कृतिजनने परापेक्षत्वाद्गंगिभावमात्रं क्वाह परस्परैरिति अंगुलीभि रिति शशीअंगुलीभि

अत्र प्रयोधादिशब्दश्लेषमूलातिशयोक्त्याप्यमानैव सवितृतुरगावल्यां भरकतैकावलीतादात्म्योत्प्रेक्षा न भौलक्ष्म्यानायिकाव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते पयोधरश्लेषस्योभयोपकारकत्वात् तत उत्प्रेक्षासमासोक्त्या रं कः कालः परस्परापेक्षया चारुत्वसमुन्नेषश्चोभयोस्तुल्यइति विनिगमनाविरहात्समप्राधान्यं यथावा अंगुलीभिरिव केशसंचयं सन्निकृष्यति मिरं मरीचिभिः कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुंबनीवरजनीमुखं शशी अत्रांगुलीभिरिति वाक्योक्तौपमया तत्प्रायपाठान्मुखकुड्मलीकरणलिंगानुगुण्याच्च उपमिति समासाश्रयणे न लब्ध्यासरोजलोचनमिति समासोक्तौपमया गभूतयोत्थाप्यमानैव शशीकृतकनिशा मुखं चुंबनीक्षेक्षानिशा शशिनोर्दोषतत्पव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते

रिव मरीचिभिः केशसंचयमिव मिरं संनिगृह्य कुड्मलीकृतसरोजलोचनं लोचनमिव सरोजं यत्र तादृशं रजनीमुखं चुंबनीवेत्यन्वयः तत्प्रायेति उपमा बहुलैस्संदर्भपाठादित्यर्थः मुख्येति मुख्यार्थस्त्वप्यं कुड्मलीकरणस्त्वपं लिंगं पुष्पा साधारणधर्मस्तस्यानुकूल्यादित्यर्थः ७

उत्थापकत्वाविशेषत्वान् अंगत्वाविशेषान् चंद्रस्यचुंबनात्प्रेक्षायांदांपत्यव्यवहारसमारोपात्मकसमासोक्तौचापेक्षितस्यनायकसाध-
र्भ्यस्योक्तोपमाभ्यामसमर्पणात्कथंतयोस्तदंगत्वमिति शङ्कते यद्यपीति मरीचिरिवेति मरीचिभिर्विवांगुलीभिस्तिमिरमिवकेशासंचय

उपमयोरुभयत्रोत्थापकत्वाविशेषात् समासोक्तिगर्भतांविनाचुंबनोत्प्रेक्षायानिरालंबनत्वाच्च ततश्चात्राण्यु-
त्प्रेक्षासमासोक्तयोरैककालयोः समप्राधान्यं यद्यप्यत्रोपमाभ्यांशशिनिशागतावेवधर्मैः समर्थ्येते ननुशशि-
नायकयोर्निशानाधिक्योऽश्वसाधारणधर्मौ साधारणधर्मसमर्पणंचोत्प्रेक्षासमासोक्तयोरपेक्षितं उत्प्रेक्षायाः
प्रकृताप्रकृतसाधारणगुणक्रियानिमित्तमापेक्षत्वात्समासोक्तैर्विशेषणसाम्यमूलकत्वाच्च तथापिवाक्यो-
क्तोपमायामिवकारस्य मरीचिभिरिवेत्यन्वयांतरमभ्युपगम्यान्वयभेदलब्धप्रकृताप्रकृतयोरेकैकविषयस्या-
र्थद्वयस्य समासोक्तोपमायांसरोजसदृशलोचनमिति समासांतरमभ्युपगम्य समासभेदलब्धार्थद्वयस्य
चाभेदाध्यवसायेन साधारण्यं संपाद्य तयो रूत्प्रेक्षासमासोक्तयोरंगतानिर्वाह्या ॐ

मित्येवंस्वरूपमित्यर्थः एकेकविषयस्यार्थद्वयस्याभेदाध्यवसानेनेत्यन्वयः तयोः वाक्यसमासोक्तोपमयोः ॐ ॐ

आवश्यकाभेदाध्यवसायेनोपपन्नोक्तमन्वयांतरसमासांतरकल्पनागौरवेणेत्याशयेनाहयद्धेति तनुदीर्घेत्यादौपूर्वनिपातनियमानुरोधेनयथासंख्यक्रमपरित्यागः तथाचांगुलिमरीच्योस्तनुत्वनीरंध्रत्वाभ्यांतिमिरकेशसंचययोरावरणरूपत्वनीलत्वाभ्यां सरोजलोचनयोर्दीर्घत्वकांतिमत्वाभ्यांचसादृश्यबोध्यं प्रातिस्विकरूपेणअंगुलित्वमरीचित्वादिना अनुगतेति अनुगतंयत्साह

यद्वा इहप्रकृतकोटिगतानांमरीचितिमिरसरोजानामप्रकृतकोटिगतानांचांगुलीकेशसंचयलोचनानांचतनुदीर्घाचरणत्वनीलनीरंध्रत्वकांतिमत्वादिनासदृशानांप्रातिस्विकरूपेणभेदवदनुगतसादृश्यप्रयोजकरूपेणाभेदोप्यस्ति सचात्रविवाहितएवभेदाभेदोभयप्रधानोपमेत्यालंकारिकसिद्धतात् तत्रचप्रयोजकांशानिर्कर्षन्यायेनाभेदगर्भतांशोपजीवनेनसाधारण्यंसंपाद्यप्रधानभूतोलेखासमासोत्पत्त्यंगतानिर्वाह्या

इयप्रयोजकरूपंतनुत्वादिकंतेनेत्यर्थः एतच्चसादृश्यमतिरिक्तमित्यभिप्रायेणसिद्धतादिति तदुक्तं साधर्म्यत्रिविधंभेदप्रधानमभेदप्रधानंभेदप्रधानंचेत्युपक्रम्य विद्यानाथेन उपमानन्वयोपमेयोपमास्मरणानांभेदाभेदसाधारणसाधर्म्यमूलत्वमिति

ननु भेदाभेदरूपांशद्वयोपेताया उपमाया भेदांशस्यानुपयोगात्कथं तस्या उत्प्रेक्षाद्युपयोगित्वमित्याशंक्यपरिहरति नहीति प्रकाश
श्च शीतापनयनंचेति ढंङ्ः शीतालुः शीतार्तः शीतोष्णतृप्येभ्यस्तदसहं न इति बालुः उक्तसिद्धांतस्य निर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेयत्वमाशंकमा

नहि प्रकाशशीक्षापनयनशक्तिमतः सौरतेजसः शीतापनयनशक्तिमात्रेण शीताल्पयोगितानदृष्टा एव मनभ्यु
पगमेच पांड्योयमंसापितलंबहारः क्लृप्तांगरागोहरिचंदनेन आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गारइवाद्रिराजः
इत्याद्युपमापिन निर्वहेत् नह्यत्राद्रिराजपांड्ययोरुपमानोपमेययोरनुगतः साधारणधर्मो निर्दिष्टः एकत्र बालातप
निर्झरावन्यत्र हरिचंदनहाराविति धर्मभेदात् तस्मात्तत्रातपहरिचंदनयोर्निर्झरहारयोश्च सदृशयोरभेदांशोपजीवन
मेव गतिः

नंप्रत्याह एवमिति पांड्योयमिति पांड्यनामाग्रं नृपः अद्रिराजइवाभाति कथं भूतः असयोरपि तोल्लोहारोयनसः तथा हरिचंदनेन रक्तचंदनेन क्लृप्तः
कृतअंगरागोनूलेपनंचेन तथा भूतः अद्रिराजः कीदृक् बालातपेन रक्ता निसानूनि प्रस्थानियस्य सः तथा निर्झरस्योद्गारेणोद्गमेन सहितः

पिनष्टीति व्याख्यातं प्राक् पौर्वापर्येणेति तथाचचमत्कारप्रयोजकपौर्वापर्यघटकत्वेनभेदानवभासात्संस्तृष्टिवैलक्षण्यमितिभावः दर्शोहि
वद्दर्शपौर्णमासादिवत् अयंचभिन्नकालीनयोरपिसमप्राधान्येदृष्टांतः फलंतत्रस्वर्गः प्रकृतैतुचमत्कृतिविशेषः शशिनमिति तत्र अजस्ये

पिनष्टीवतरंगाग्रैःसमुद्रःफेनचंदनं तदादायकरैरिंदुलिंपतीवदिगंगना इत्यत्रोल्लेक्षयोःकालभेदेपिसमप्राधान्यं अ
न्योन्यनिरपेक्षवाक्यद्वयोपात्तत्वात् तदादायेतिफेनचंदनरूपकमात्रोपजीवनेनपूर्वोल्लेखानपेक्षणात् नचैवंलिंपतीवत
मोंगानीतिवदुल्लेक्षाद्वयस्यसंस्तृष्टिरेवेयमितिवाच्यं लोकिक्सिद्धपेपणलेपनपौर्वापर्येच्छायानुकारिणोल्लेक्षाद्वयपौर्वाप
र्येणचारुतातिशयसमुन्मेषतः संस्तृष्टिवैषम्यात् तन्मादृशोदिवदेकफलसाधनतयासमप्रधानमिदमुल्लेक्षाद्वयं एवंसम
प्रधानसंकरोपिव्याख्यातः संदेहसंकरोयथा शशिनसुपगतंयंकौमुदीमेधमुक्तंजलनिधिमनु रूपंजन्तुकन्यावतीर्णा इ
तिसमगुणयोगप्रीतयस्तत्रयोरःश्रवणंकटुनृपाणामेकवाक्यंविवशुः अत्रइयमितिसर्वनाम्नायद्यर्जंघृतवतींदुमतीवि
शिष्टरूपेणनिर्दिश्यतेतदाबिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोःसदृशयोरेक्यारोपरूपानिदर्शना

दुमत्यास्वयंवरेसमगु

णयोर्जेदुमत्योर्योगेनप्रीतिर्यथातेपौरानागरिकानृपाणामन्येषांश्रवणयोःकटुपीडाकरंइतिपूर्वार्द्धं रूपं एकमेववाक्यंविवशुःउच्चारयामासुरित्यन्य

तेन सर्वनाम्ना साइंदुमती बिंबभूतो धर्मः अज्जकर्मकं वरणं तत्र तस्मिन्पक्षे विलीयेति अग्निसंयोगेन घृतादिवत्केनापि हेतुना विलीनता प्रा

यादितेन सास्व रूपेणेव निर्दिश्यते बिंबभूतो धर्मस्तत्पूर्वं प्रस्तावात्समगुणयोगप्रीतश्च इति पौरबिशेषणाच्चा
वगम्यते तत्र प्रस्तुतं धर्मिणि तद्दृत्तं तत्प्रतिबिंबभूता प्रस्तुत दृत्तां तारोपस्वपंललितमित्यनेन व्यवसायात्संदेहः वि
लीयेदुः साक्षाद्दृष्टुं तत्सवापीयदि भवेत्कलंकस्तत्र लोयदि च विकचं दीवरवने ततः स्नानक्रीडाजनितजडभावै
रवयवैः कदाचिन्मुंचेयं मदनाशिखिपीडापरिभवं अत्र यद्येतावत्साधनं संपद्येत तदा तापः शाम्यतीत्यर्थे कविसं
रंभश्चेत्तदेतदुपात्तमित्यर्थं मूह इति संभावनालंकारः एतावत्साधनं कदापिन संभवत्येवानस्तापशान्तिरपि ग
गनकुसुमकल्पेत्यर्थे कविसंरंभश्चेदुपात्तमित्यात्वसिध्यर्थं मिथ्यांतरकल्पना रूपा मिथ्याध्यवसिति रित्युभयथा
संभवात्संदेहः एव सिक्तं स्फटिककुभांतः स्थितिश्चेतीकृतेर्जलेः भौक्तिकं चैल्लतांसूतं तत्पुष्पे स्ते समं यशः इ
त्यादिष्वपि संभावना मिथ्याध्यवसिति संदेह संकरोद्गृह्यः

प्येत्यर्थः विकचं विकसितं जडभावः शेत्यं मदनेव शिखी

चान्देः संरंभत्वात्पर्थमिक्तमिति स्फटिककुभांतः स्थित्याभ्येतीकृतेर्जलेः सिक्तं भौक्तिकमित्यन्वयः

५

५

५

कुवल्० मुखेनेति संदोहः समूहः लक्षयित्वेति स्फुटमेकत्रविषयेशब्दार्थालंकरणमिति सूत्रेणेत्यर्थः स्पष्टेति अथोऽनंतरं दिवसरूपमर
विंदं कमलं संचुकोचसंकोचमगमत् कीदृक् स्पष्टमुच्छ्र संततः किरणाएव केसराणि यस्यास्तथाभूता सूर्यबिंबरूपाविस्तीर्णा

१७०

मुखेनगरलं मुंचन्मूलेवसतिचेत्फणी फलसंदोहगुरुणातरुणाकिंप्रयोजनं अत्रमहोरगवृत्तांतैवर्ण्यमा
नेराजद्वाररूढखलवृत्तांतोपिप्रतीयते तत्रकिंवस्ततस्तथाभूतोरगवृत्तांतएवप्रस्तुतेऽप्रस्तुतः खलवृत्तांतस्त
तःप्रतीयतइतिसमासोक्तिः यद्वाप्रस्तुतखलवृत्तांतप्रत्यायनोयाप्रस्तुतमहोरगवृत्तांतकीर्तनमप्रस्तुतप्रशं
सा यद्वावर्ण्यमानमहोरगवृत्तांतकीर्तनेनसमीपस्थितखलमर्भेद्वाटनंक्रियतइतिउभयस्यापिप्रस्तुतत्वा
त्प्रस्तुताकुरइतिसंदेहः एकवान्वकानुप्रवेशसंकरस्तशब्दार्थालंकारयोरेवेतिलक्षयित्वाकाव्यप्रकाशकार
उदाजहार स्पष्टेच्छसत्किरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्णकर्णिकमथोदिवसारविंदं श्लिष्टाष्टदिग्दलकलाप
मुखवतारबद्धांधकारमधुपावंलिसंचुकौच

कर्णिकावरादोयस्यतत् श्लिष्टाः प्रकाशाभावेनपरस्परंमिलिता अष्टादिशएव

दलानांकलापस्तन्मुखेनावतारोयस्यास्तादृशीबद्धांधकाररूपामधुपावर्लिर्येनतथाभूतमित्यर्थः

७

७

७

७

७

७

७

७

७

७

७

७

७

पदभेदेनेति सोणात्थिएथगाभेजोएअंमहमंहतलाअंणं तरुणाणंहिअअत्तुडिंपरिसप्यंतिणिवारेइ सनास्यत्रग्रामेयएतांस्फुरह्हावण्यां
तरुणानांहृदयलुंठनेंपरिसर्प्यंतिनिवारयतीतिसंस्कृतं अत्रपूर्वाद्धिंनुप्रासस्तृतीयपादेरूपकमितितयोः संसृष्टिः वाच्यप्रतियोगिक
त्वादिति वाच्यंप्रतियोगिप्रतिसंबधियस्यतद्वाच्यप्रतियोगिकंतत्वादित्यर्थः एवंचकाव्यावाच्यस्यानुप्रसादेः शब्दालंकारस्यतदनुप्रवेशोन

अत्रैकपदानुप्रविष्टोरूपकानुप्रासोयत्रैकस्मिन्श्लोकेपदभेदेनशब्दार्थालंकारयोः स्थितिस्तत्रतयोः संसृष्टिरि
हतुसंकरइति अलंकारसर्वस्वकारस्तु एकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशोवाच्ययोरेवालंकारयोः स्वारसिकः वाच्यप्रति
योगिकत्वाद्वाचकस्येतिमत्वार्थालंकारयोरप्येकवाक्यानुप्रवेशासंकरसुदाजहार सत्पुष्करद्योतितरंगशोभिन्य
मंदमारब्धमृदंगवाद्ये उद्यानवापीपयसीवयस्यामेणीदृशोनाद्यगृहेरमंते अत्रनाद्यगृहवापीपयसोः सत्पु
ष्करेत्यादिविशेषेणशब्दसाम्यंश्लेषः

वाचकानुप्रवेशइतिवक्तुंयुक्तमितिभावः सत्पुष्करेति यस्यानगर्योएणीदृशउद्यानसंबं
धिवापीपयसीवनाद्यगृहेरमंतेऽतीडंति कीदृशोसमीचीनैःपुष्करैः कमलैर्द्योतिनोयेतरंगास्तच्छोभावति गृहपक्षेसमीचीनैःपुष्करैर्वाद्यभांड
मुखेर्द्योतितो यो रंगो नृत्यभूमिस्तच्छोभिनीत्यर्थः पुष्करंकरिहस्ताग्रेवाद्यभांडमुखेजले व्योम्निस्वङ्गफलेपद्मइत्यमरः ४

श्लेषभित्तिकेति श्लेषाभित्तिरिवभित्तिर्मूलं यस्येत्यर्थः रागवतीति रागोऽनुरागो रक्तिमाच अंबरमाकाशं वस्त्रं च न न्वअविशेषणसाम्या
आभेदाध्यवसायापेक्षणेपि रागुक्त्वात्त्यादौ शब्दसाम्यमात्रेणाप्युपभोग्यपत्तेर्न तदपेक्षेत्यत आह शब्देति शब्दतोऽर्थतोवेति शब्दप्रशु

अभंदमारब्धेत्यादिविशेषणैः साम्यमुपमातदुभयमेकस्मिन्निवशब्देन प्रविष्टमिति तदपि न मन्यामहे
सत्पुष्करेत्यादिविशेषणेपि श्लेषाभित्तिकाभेदाध्यवसायस्वरूपातिशयोक्तिलभ्यस्य धर्मसाम्यस्यैव तत्र
वशब्दप्रतिपाद्यतया शब्दसाम्यस्य तदप्रतिपाद्यत्वात् श्लेषाभित्तिकाभेदाध्यवसायेन धर्मसाम्य
मतानंगीकारे अहोरागवतीसंध्याजहातिस्वयमंबरमित्यादिश्लिष्टविशेषणसमासोक्त्युदाहर
णे विशेषणसाम्याभावेन समासोक्त्यभावप्रसंगात् शब्दसाम्यस्यैव शब्दप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्योप
मावाचकत्वेऽप्येव प्राप्या श्लेषवाचकत्वाभावाच्च शब्दतोऽर्थतोवाकविसंमतसाम्यप्रतिपादने स
र्वविधेष्वुपमालंकारस्वीकारात्

क्रमार्थप्रयुक्तं वा यत् कविसंमतं साम्यं तत्प्रतिपादन इत्यर्थः सर्वविधे सर्वप्रकारे

७

७

७

७

७

७

७

७

७

यथेति च हि आल्हादन इति धात्वनुसाराच्चंद्रपदमन्वर्थे अन्वर्थोऽन्वर्थनामा तस्मात् मत्तद्व्यस्याप्ययुक्तत्वात् विधुकरेति संहंसः

अन्यथा यथा प्रल्हादनाच्चंद्रः प्रतापात्तपनो यथा तथैव सो भूदन्वर्थो रंजा प्रकृतिरंजनात् इत्यत्राप्युपमानस्यात् न ह्यत्रान्वर्थनामरूपशब्दसाम्यं विना किंचिदर्थसाम्यं कवि विवक्षितमस्ति तस्माद्यत्रैकस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्यमाने अलंकारद्वयप्रतीतिस्तत्र तयोरलंकारयोरैकवाचकानुप्रवेशः यथा विधुकरपरिरंभादात्तनिष्पंदपूर्यैः शशिदृषदुपकृतै रालवालै स्तरूपां विफलितजलसेकप्रक्रिया गौरवेण व्यरचितस्तत्र भैमीवनेन अत्र हि प्रतिपाद्यमानोर्थः समृद्धि मद्भस्त्ववर्णनमुदान्तमितिलक्षणा नुसारादुदात्तालंकाररूपः असंबंधे संबंधकथनमतिशयोक्तिरितिलक्षणादतिशयोक्तिश्च न च सर्वत्रोदात्तस्यासंबंधे संबंधवचनरूपत्वं निर्णीतमिति न विविक्तालंकारद्वयलक्षणा समावेशोस्तीति वाच्यं

तत्र भैमीवनेन दमयंत्या उद्याने न ह तच्चित्तो व्यरचि कृतः

कथं भूतेन चंद्रकिरणा श्लेषादानै रंगीकृतै र्निष्पंदैः पूर्यै र्वाद्रकांतघटितै स्तरूपा मालवालै र्विफलीकृतजलसेकप्रकाररूपगौरवेणेत्यर्थः

शब्दव्यवस्थितेति शब्दप्रयुक्तैत्यर्थः तथाचसमप्राधान्यमर्थभेदविषयमितिभावः प्रतिक्षिप्यतेनिवार्यतेकोट्यंतरमेनेनेतिप्रतिक्षेपोविरोधः मुक्ताइति विदुषांभवनेषुमंदिरेषुकैलीस्वरतक्रिडायांविच्छिन्नसूत्रात्हारात्गलिताः संमार्जनीभिरपसारिताः प्रातःकालेगणसी

दिव्यलोकगतसंपत्समृद्धिवर्णनादिष्वतिशयास्पृष्टस्योदात्तस्यशौर्यौदार्यदारिद्र्यादिविषयवर्णनेषूदात्तास्पृष्टायाअतिशयोक्तेश्चपरस्परविविक्ततयाविश्रांतेः तयोश्चेहार्थवशसंपन्नसमावेद्यायानांगांगिभावः एकैनापरस्यानुत्थापनात्—स्वातंत्र्यपारतंत्र्यविशेषादर्शनाच्च नापिसमप्राधान्यं येऽशब्देरिहसंबाधिवस्तुप्रतिपाद्यतेतैरेवतस्यैववस्तुनोसंबंधेसंबंधरूपस्यप्रतिपाद्यमानतयाभिन्नप्रतिपादकशब्दव्यवस्थितार्थभेदाभावात्तापिसंदेहसंकरः एकालंकारकोट्यातदन्यालंकारकोटिप्रतिक्षेपाभावात् तस्मादिहोदात्तातिशयोक्त्येरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः क्वचित्संकराणामपिसंकरोद्वयते यथा मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हताः प्रातःप्रांगणसीन्निमंथरचलद्वालांघ्रिलाक्षारुणाः दूराद्दण्डिमबीजशंकितधियः कर्षतिकेलीश्रुकायडिड्डवने

पुभोजनृपतेस्तन्यागलीलायितं

मांतेमंदंचलतांबालानांचरणलाक्षारसेनारुणाः मुक्ताः दूराद्दण्डिमबीजशंकितधियः क्रीडाश्रुकायक

र्षतिआकर्षतितद्गोजनृपतेस्त्यागस्यदानस्यलीलायितमित्यन्वयः

तत्रैव बालांघ्रिलाक्षारुणाइत्यत्रैव वक्ष्यमाणेति शङ्कितधियइति वक्ष्यमाणेत्यर्थः तयोः तद्गुणकाव्यलिंगयोः तन्मूलः संकरमूलः

अत्र तावद्द्विदुषां संपत्समृद्धिवर्णनमुदात्तालंकारः तन्मूलको बालांघ्रिलाक्षारुणाइत्यत्र तद्गुणालंकारः
तत्रैव वक्ष्यमाणभ्रांत्युपपादकः पदार्थहेतुककाव्यलिंगालंकारश्चेति तयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः
तन्मूलः शङ्कितधियइत्यत्र भ्रांतिमदलंकारः ताम्यांचोदात्तालंकारश्चारुतां नीतइति तयोश्च तस्य चांगांगि
भावसंकरः एवं विद्वद्देहवैभवस्य हेतुमतो राज्ञो वितरणविलासस्य हेतोश्चाभेदकथनं हेत्वलंकारः सचरासो
वितरणाविलासस्य निरतिशयोत्कर्षाभिव्यक्तिपर्यवसायी एतावन्मात्रे कवि संरं भश्चेदुक्तं रूपोदात्ता
लंकारपरिष्कृते हेत्वलंकारे विश्रांतिः कीदृशी संपादिति प्रश्नोत्तरतयानिरतिशयैश्चर्यवितरणरूपा प्रस्तुत
कार्यं मुरेन तदीय संपदत्कर्षप्रशंसने कवि संरं भश्चेत्कार्यनिबंधना प्रस्तुत प्रशंसालंकारे विश्रांतिः कार्य
स्यापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतत्वाभिप्राये तु प्रस्तुतांकुरे विश्रांतिः अत्र विशेषानध्यवसायात् संदेहसंकरः

ताभ्यां संकरभ्रां

तिमभ्रां तयोः संकरभ्रांतिमतोः तस्य उदात्तस्य हेतुमतः कार्यस्य अभेदकथनं तत्त्यागलीलायितस्य कार्यमिति वक्तव्ये तदेव त्यागलीलायि

तमि त्यभेदकथनं तदीयेति राजकीयेत्यर्थः

अतथ्योदार्थेति असत्योदार्थेत्यर्थः तन्मूलकस्येति वितरणोत्कर्षपर्यवसायिहेत्वलंकारमूलकस्येत्यर्थः ननुराजसंपत्समृद्धेर्व्यजनागम्यत्वेनावाच्यत्वात्कथं तद्वर्णनात्मकोदात्तालंकारेण सहेकवाचकानुप्रवेशकथनमित्याशंकायामाह वाचकशब्दस्येति त्रयाणामिति एक

किंचविद्वद्गृहवैभववर्णनस्यासंबंधेसंबंधकथनरूपतयाऽतिशयोक्तेरुदात्तालंकारेण सहेकवाचकानुप्रवेशसंकरः निरतिशयवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनो हेत्वलंकारस्याप्युक्ता तथ्योदार्थवर्णनात्मिकयात्युक्त्या सहेकवाचकानुप्रवेशसंकरः तन्मूलकस्याप्रस्तुतप्रशंसालंकारस्य प्रस्तुतां कुरस्य वाराजसंपत्समृद्धिवर्णनात्मकोदात्तालंकारेण सहेकवाचकानुप्रवेशसंकरः वाचकशब्दस्य प्रतिपादकमात्रपरतया व्यंजकसाधारण्यादेर्वाचत्रयाणामेकवाचकानुप्रवेशसंकराणां समप्राधान्यसंकरः

उदात्तातिशयोक्त्योरपरोहेत्वत्युक्त्योरन्योव्यंग्योदात्ताप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुतांकुरान्यतरयोरित्येवंत्रयाणांपरस्परमित्यर्थः

उदात्तालंकारस्य हेत्वलंकारांगतायाः पूर्वमुक्तत्वादुदात्तातिशयोक्तिसंकरस्यापितदंगत्वमिच्छित्वांकांनिरस्यति उदात्तादिमात्रस्यैवेति
 उदात्तादीत्यादिपदेन हेत्वलंकारपरिग्रहः हेत्वलंकारा दीत्यादिपदेन चाप्रस्तुतप्रशंसापरिग्रहः तत्रापि निरतिशयैश्वर्यवितरणोत्कर्ष
 पर्यवसायिनो हेत्वलंकारस्यैव तादृशवितरणरूपकार्यपरिकारद्वारा तद्गम्यप्रस्तुतराजसंपदुत्कर्षप्रशंसा रूपायामप्रस्तुतप्रशंसाया

न ह्येतेषां परस्परमन्यत्रांगत्वमस्ति उदात्तादिमात्रस्यैव हेत्वलंकारादिचारुतापादकत्वे
 नातिशयोक्तिसंकरस्यांगतयाऽनपेक्षणात् एवमन्यत्र श्लोके चतुर्णामपि संकराणां ७
 यथा यौग्यं संकरः एवमन्यत्राप्युदाहरणांतरोऽप्युह्यानि ७

मंगत्वं न त्वदुतातथ्यवर्णना रूपात्युक्तिसंकरस्याप्यपेक्षेति भावः यथा यौग्यमिति तथा हि उदात्ततद्गुणयोरंगांगिभावसंकरस्य
 भ्रांतिमदुदात्तयोरंगांगिभावसंकरस्य चांगांगिभावे च संकरः तथा भ्रांतिमदुदात्तयोरंगांगिभावसंकरस्योदात्तांगांगकहेत्वलंकारा
 दिसंदेहसंकरस्य चांगांगिभावेन संकर इति सूक्ष्ममिति भिस्त्वहनीयं ७, ७, ७

स्वकीर्त्यनुवृत्तये ग्रंथनामस्वनामचोपनिबध्नन् ग्रंथपूर्तिमनुवदति अमुमिति स्वग्रंथस्य प्रामाणिकत्वं सूचयितुमाह चंद्रालोकइ
नि शारदागमसंज्ञकश्चंद्रालोकमूलभूतीग्रंथः शारत्कालागमनेन चंद्रस्यालोकइति श्लेषः तस्माच्चकुवलयानंदः स्वग्रंथोऽभूत् कुव
लस्य कुमुदस्यानंदइति च श्लेषइति शिवमास्तां विद्वद्दं महामान्यरामचंद्रात्मजमना विदुषा वैद्यनाथेन कृता लंकारचंद्रिका ए

अमुं कुवलया नंदमकरोदप्यदीक्षितः निषागाद्धं कटपते निरुपाधिकृपा निधेः चंद्रालोको विजयतां
शरदागमसंभवः हृद्यः कुवलया नंदो यत्प्रसादाद्भूदयं इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्विजकु
लजलधिकोत्तुभश्रीरंगराजाध्वरींद्रवरदसूनीरप्यदीक्षितस्य कृतिः कुवलनंदः समाप्तः ७९ ७

नां कुवलयानंदप्रकाशनविशारदां विदां कुर्वन्तु विद्वांसः काव्यतत्त्वविदां वराः असौ कुवलयानंदश्चंद्रालोकोत्थितो पिसन् प्र
तिष्ठांलभते नैव विनालंकारचंद्रिकाम् इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणं जतत्सद्रामभट्टात्सुजवैद्यनाथकृताऽलंकारचंद्रिकारव्याकु
वलयानंदटीकासंपूर्णा अष्टर्तुसप्तैंदुमितेशाके पूर्णारव्यपत्तने यत्नतः पाठशालायां किंतोऽयं शिलाक्षरैः ॐ

अथालंकाराणामनुक्रमः

तत्रादौशतमलंकाराः

प०	अलंकाराः	प०	अलंकाराः	प०	अलंकाराः	प०	अलंकाराः	प०	अलंकाराः
३	१ उपमा	२२	९ भ्रांतिः	४९	१७ प्रतिवस्तूपमा	७०	२५ परिकरं कुरः	९५	३३ विरोधाभासः
१०	२ अनन्वयः	२२	१० संदेहः	५१	१८ दृष्टांतः	७१	२६ श्लेषः	९६	३४ विभावना
११	३ उपमेयोपमा	२३	११ अपहृतिः	५३	१९ निदर्शना	७४	२७ अप्रस्तुतप्रशंसा	९८	३५ विशेषोक्तिः
११	४ प्रतीपं	२९	१२ उल्लेखा	५९	२० व्यतिरेकः	८१	२८ प्रस्तुतां कुरः	९८	३६ असंभवः
१४	५ स्तूपकं	३५	१३ अतिशयोक्तिः	६०	२१ सहोक्तिः	८४	२९ पर्योयोक्तं	९९	३७ असंगतिः
१९	६ परिणामः	४२	१४ तुल्ययोगिता	६०	२२ विनोक्तिः	८८	३० व्याजस्तुतिः	१०१	३८ विषमं
२०	७ उल्लेखः	४६	१५ दीपकं	६१	२३ समासोक्तिः	९०	३१ व्याजनिंश	१०५	३९ समं
२२	८ स्मृतिः	४८	१६ आहृत्तिदीपकं	६७	२४ परिकरः	९३	३२ आक्षेपः	१०७	४० विचित्रं

प०	अलंकाराः	प०	अलंकाराः	प०	अलंकाराः	प०	अलंकाराः	प०	अलंकाराः
१०८	४३ अधिकं	११३	५१ पर्यायः	१२२	६१ अर्थोत्तरं न्यासः	१३४	७१ अनुज्ञा	१४३	८१ उन्मीलितं
१०८	४२ अल्पं	११५	५२ परिवृत्तिः	१२६	६२ विकस्वरः	१३५	७२ लेशः	१४३	८२ विशेषः
१०९	४३ अन्योन्यं	११५	५३ परिसंख्यः	१२७	६३ प्रौढोक्तिः	१३७	७३ मुद्रा	१४४	८३ उत्तरं
११०	४४ विशेषः	११५	५४ विकल्पः	१२८	६४ संभावना	१३८	७४ रत्नावली	१४५	८४ सूक्ष्मं
११०	४५ व्याघातः	११६	५५ समुच्चयः	१२८	६५ मिथ्या व्यवलिङ्गिः	१४०	७५ तद्रुणः	१४६	८५ पिहितं
१११	४६ कारणमाला	११७	५६ कारकदीपकं	१२९	६६ ललितं	१४०	७६ पूर्वस्वपं	१४६	८६ व्याजोक्तिः
११२	४७ एकावली	११७	५७ समाधिः	१३०	६७ प्रहर्षणं	१४१	७७ अतद्रुणः	१४७	८७ गूढोक्तिः
११२	४८ सारदीपकं	११८	५८ प्रत्यनीकं	१३१	६८ विषादनं	१४१	७८ अनुगुणः	१४८	८८ विवृतोक्तिः
११३	४९ पारः	११८	५९ काव्यार्थोपनिः	१३३	६९ उल्लासः	१४२	७९ उन्मीलितं	१५०	८९ युक्तिः
११३	५० अथासंख्यं	११९	६० काव्यलिङ्गं	१३४	७० अवज्ञा	१४२	८० सामान्यं	१५०	९० लोकोक्तिः

प०	अलंकारः	प०	अलंकारः
१५१	१३ छेदोक्तिः	१५०	१ रसवान्
१५२	१४ वक्रोक्तिः	१५१	२ प्रेयः
१५३	१५ स्वभावोक्तिः	१५२	३ उर्जःक्षित्
१५४	१६ भाविकं	१५३	४ समारिक्तिः
१५५	१७ उदान्तं	१५४	५ भावैरङ्गः
१५६	१८ अत्युक्तिः	१५५	६ जाद्वर्गः
१५७	१९ निरुक्तिः	१५६	७ भावैरङ्गः
१५८	२० प्रतिषेधः	१५७	८ प्रत्यक्षं
१५९	२१ विधिः		
१६०	२२ हेतुः		

पञ्चदशलंकाराः

प०	अलंकारः
१६०	९ अनुमानं
१६१	१० उपमानं
१६२	११ शब्दः
१६३	१२ अर्थोपपत्तिः
१६४	१३ अनुलब्धिः
१६५	१४ संभवः
१६६	१५ ऐतिह्यं

उक्तालंकाराणां मूलने पृथक् पञ्चालंकाराः

प०	अलंकारः
१६५	१ संसृष्ट्यलंकारः
१६६	२ संकरालंकारः
१६७	३ अंगगिभावसंकरः
१६८	४ समप्राधान्यसंकरः
१६९	५ संदेहसंकरः
१७०	६ एकवाचकानुप्रवेशसंकरः

इतिचंद्रिकासहितकुवलयानंदः समाप्तः ७

